

8с/кк)
№97

С. АХМЕТОВ, С. БАХАДЫРОВА

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ
ТЕРМИНЛЕРДИҢ
ҚЫСҚАША СӨЗЛИГИ

"БИЛИМ"

8с/кк)
А97

С. АХМЕТОВ, С. БАҒАДЫРОВА

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ
ТЕРМИНЛЕРДИҢ
ҚЫСҚАША СӨЗЛИГИ

НӨКИС
«БИЛИМ» БАСПАСЫ
1992 ж.

429/44

82.3(2 карб) С. Ахметов, С. Баҳадырова.

А97 «Фольклорлық терминлердің қысқаша сөз-
лиги» ред. Г. Тилегенова. Нөкіс: «Билим»
баспасы. 1992 ж.

Бұл кітапта фольклорлық терминлер менен бірге әдебиет таныу терминлеріне қысқаша түсиник бериледи. Терминлерге түсиник бергенде халық аралық фольклористика хәм әдебиет таныу илиминде қабыл етилген, хәзирги бизиң оқыўшыларымыз тәрәпинси қолланылып жүрген терминлер ғана сақланған. Терминлерди жетилпстириў менен жаңарып, өзгерип келеси баспаларында толықтырылыўы мүмкин.

Кітаптын «Қосымшалар» деп аталған бөлимінде қарақалпақ дәстанлары хәққында қысқаша түсиник бериледи.

Кітап мектеп оқыўшылары, муғаллимлер әдебиетшылар хәм әдебиетқа қызығыўшыларға ылайықтастырылып жазылды.

4702270105—211

А — 92

М 361(06)—92

ISBN 5—7698—0305—3

© «Билим» баспасы 1992.

АВТОР—(латын сөзі, дөретиуіши деген мәніни береди)—шығарманың дөретиуішиси. Әдебий шығарма сыяқлы фольклорлық шығармалардың да авторы болады. Бирақ, фольклорлық шығарма халық ауызында жасағанлықтан оның авторы қаққында мағлыұматта халық ауызында жасайды. Сонлықтан оның авторы өзгермели, турақлы түрде сақланбайды. Мысалы, Жаңабай шайырдың «Ақсұңгүл» қосығы халық қосығына айналып кеткен, оның авторы көпшилик жағдайда айтылмайды.

АЙТЫС—Күншығыс халықларының поэзиясында сөз өнеринің жарысы. Оның атынан-ақ көринип тұрғандай айтыс еки адамның сөз жарыстырыуы сыпатында—фольклорда, әдебиатта узақ дәуірлерден бери сақланып киятыр. Айтыс, әсиресе, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түркмен халықларында күшли рауажланған.

Айтыс әдебиат изертлеушілеринің билдириуіне қарағанда халықтың жазыу-сызыуының болмаған уақытларында пайда болған хәм жазба әдебиат рауажланғаннан кейинде жойылып кетпестен өзинің өсиуін дауам етип отырған. Айтыстың авторлары шайырлық уқыпқа ийе, импровизатор, гез келген орында, зәриу жағдайларда ирикилместен айта алады. Айтыстын түрлери көп: Қыз бенен жигит айтысы, жумбақ айтысы хәм шайырлар айтысы тағы басқалар.

Айтыстың түрлеринің ишинде белгили орын тута туғыны шайырлар айтысы. Айтысқа түсиу ушын шайыр белгили дәрежеде таярлыққа ийе болыуы керек. яғный сөз искусствосын терең ийелеген адам болыуы тийис. Айтысыушылардың қайсысының тапқырлығы, шешенлиги, тәжирийбеси қаншелли күшли болса, ол бирдейине жеңиске ерисип отырады. Улыұма, айтысыушылар бир-биринің минин, кемшилигин, осал пикирлерин тапқысы келеди хәм соған байланыслы, сол пикирдің әтирапында сөз жүргизеди. Әлбетте, буған қа-

рап айтыстардың социаллық мәнісін кемситіуге болмайды, өйткені айтыстарда гейде класслық көз-қарас, пикирлердің тартысы көрініп отырады.

Қарақалпақ әдебиятында айтыстың үлгісі сыпатында Күнхожа менен қазақ ақыны Шернияздың, Әжинияз бенен қазақтың ақын қызы Менештің, Бердақ пенен Өтештің айтыстарын көрсетіуге болады. Айтыстардың түрі бірдей болуы мүмкін емес, өйткені бұл айтысушылардың көз-қарасы менен түсінігіне байланысты болып келеді.

АКАДЕМИЯЛЫҚ БАСПА—әдеби мұраслардың илимий хәм текстологиялық түсіндірмесі менен таярланған автор шығармаларының толық жыйнағы. Академиялық баспада фольклорлық мұрас яки жазушы творчествосы толық жәрияланылады (питпеген шығармалары, хатлары ғ.т.б.). Шығармаға толық илимий түсінік беріледі.

АҚЫН—(қазақ хәм қырғыз халықтарында шайыр деген мәніде қолланылады). Ақынлар өз шығармаларын домбыраның ямаса конустың жәрдемі менен доретеді. Бұл ауыз екі әдебиеттің үәкілдеріне тийісі. Сондай-ақ бұл халықтарда ақын жазба поэзияның үәкілдеріне де қолланыла береді. Қазақтың халық ақыны Жамбыл Жабаевтың шығармалары барлық совет халықтарына, сондай-ақ шет елдерге де көп кең таралған.

Ақын сөзінің келип шығуы туұралы академик Радлов пенен М. Әуезовлар ол «ағын», «ағылу» дегеннен келип шықты деп шамалайды.

АЛЛЕГОРИЯ—(грек сөзі)—көркем әдебиетте пикирді туұра айтпай образлы түрде астарлап айту арқалы сүұретлеудің бір түрі. Булайша сүұретлеу қайсы халықтың әдебиетінде болмасын кең таралған усул. Ертекерлердегі хайуанлар, тымсаллардағы қатнасушылар аллегориялық характерге ийе. Улуума алғанда, тымсалда аллегориялық сүұретлеу үстемлік етеді.

Қарақалпақ фольклоры менен әдебиетінде кең таралған, сум, хйлекерлерді түлкіге, гөрқау, нәпсиқауларды—қасқырға, ақмақ, наданларды доңызға теңеулер аллегориялық сүұретлеудің көринісі. Усы жағынан аллегория символға уқсайды, бірақ оның менен бір нәрсе емес. Символда пикир екі ушлы, оны хәр

түрлі мәніде түсінуге болады, ал аллегорияда бундай гүманлы, еки ушлы пикир болмайды.

Аллегорияның әҳмийети туўралы М. Горький «аллегория айтайын деген ойды күтә қолайлы хәм тәсирли беріу мүмкиншилигине ийе», деп көрсеткенлиги күтә дурыс.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (латын сөзи, қайталаў) — көркем шығармада бир-бирине уқсас дауыссыз ҳәриплердин қайталанып келиуи:

Қус төреси қуў еди,
Қуладин қустың қулы еди,
Қул төрениң жауы еди,
Қуладинди қайтарып,
Қуў илдирдин Нураддин,
Бул гүнаңды қәйтеин.

«Едиге»

Булайынша биргелки ҳәрип, сеслердин қайталаныуы прозалық, драмалық шығармаларда да ушыраса береди.

Аллитерация арқалы жазыушы ямаса шайыр белгили бир сөзди айрықша көтериңкилик пенен айтқысы келеди. Сол ушын қайталаў жасалмалыққа ийе болмай, тек зәрүрликтен келип шығыуы керек. Аббаз шайырдың «Баҳадыр» дәстанында Арыслан өзиниң сүйгени Қырмызыны былайынша сүўретлейди:

Кирпиги төгилген қара қаслы еди,
Жүзи ақ қағаздай қара шашлы еди.

Булда аллитерацияға жатады.

АЛЬМАНАХ (араб сөзи, ўақыт, шама деген мәніде) — ҳәр түрлі мазмундағы түрлі жанрлардан туратуғын көркем шығармалардың жыйнағы. Бурын арабларда ўақты-ўақты шығарылатуғын әдебий топламларды альманах деп атаған. Олар белгили бир ўақта, белгили бир өлшемде шығатуғын болған, кейин «альманах» дегеннен әдебий шығармалардың жыйынтығын түсинетуғын болған. Хәзирги ўақта да усы түсиник үстемлик етеди.

Альманах шығарыу көпшилик әдебиятларда дәстүрге айналған қубылыс. Көп жазыушылардың дәрәтпеси

менен әдебиаттың соңғы жетіскенліктері менен та-
ныстырыуда булар үлкен әхмийетке ийе. Совет әдебия-
тында альманахларды шығарыудың инициаторы
А. М. Горький болды. Қарақалпақ совет әдебиатында
соңғы жыллары «Жеңіс байрағы», «Гүлистан»,
«XXV-жыл» деген альманахлар шығарылды.

АНАКРЕОНТЛЫҚ ПОЭЗИЯ—әйемги грек поэ-
зиясында турмыс қууанышы менен ләззетин, сүйги ме-
нен сезимди сүўретлеуши лирикалық қосықлар. Оның
пайда болыуы атақлы грек шайыры Анакреонттың аты
менен байланыслы. (Бизин заманымызға шекемги 6—5
әсирде жасаған). Анакреонттың шығармалары бизин
заманымызға тек үзинди түринде ғана келип жетти.
Бул атақлы шайырдың шығармалары, сондай-ақ буған
еликлеп жазылған қосықлар Европада анакреонтлық
поэзиянын раўажланыуына күшли тәсир жасады. Өз
ұақтында Анакреонттың қосықларын рус тилине аўда-
рып таратқан. Ал Анакреонтлық поэзиянын үлгиси ме-
нен бир қатар рус шайырлары атап айтқанда, Г. Дер-
жавин, К. Батюшков, А. Дельвиг хәм тағы басқалар
қосықлар дөретти. Жас ұақтында А. С. Пушкин ана-
креонтлық поэзияға еликлеп бир неше лирикалық
қосықлар жазды.

АНАФОРА (грек сөзи, өрлеу деген мәниде)—поэ-
тикалық қосық қатарларының бирдей сөзден, ямаса
бирдей сестен басланыуы. Бул халық поэзиясында
әйемнен киятырған поэтикалық усыл. Анафораның
хәр түрли түрлери бар. Мысалы, қосық қатарында бир
қыйлы сөзлер тәкирарланыуы мүмкин.

1. **Ақ шатыр** аппақ шатыр
Ақ шатырда батыр жатыр.
2. Хызмет етсең **ерге ет.**
Ер жеткерер мақсетке.
Ерге берсең асынды.
Ер сыйлайды **басынды.**

«Едиге»

Екинши қосыққа анафора гә қосық қатарының сонын-
да, гә басында келеди.

АНАХРОНИЗМ (грек сөзи, ұақыттың изге қай-
тыуы)—шығармада жазыушы өзи сөз етип отырған
дәуір хәқыйқатлығынан шығып, сынап алдын болып

өткен дәуір ұақыяларын, қахарманларын сөз етиұди аилатады. Фольклорда да бул усыл дәстанлардың алдында жыраұ тәрепинен пайдаланылатуғын усыл.

АНЕКДОТ (грек сөзи, баспада шықпаған деген мәниде)—күлкіли мазмундағы ұақыяларды баянлайтуғын қысқа гүрриң. Бурын басылып шықпаған, аұыз еки түрде таралатуғын хәм айтылатуғын қысқа шығармаларды анекдот деп атаған.

Анекдотлар қарақалпақ әдебиятында күтә кең хәм булардың арасында, әсиресе Өмирбек лаққының атына байланыслы қызықлы ұақыялар жийи ушырасады. Халықтың аұзында Өмирбектиң атына байланыслы бир анекдотлық шығарманы келтирейик:

«Бир күни Өмирбек бир байдың үйине қонақ болып барыпты. Байдың көргенсиз хаялы қонақ асы ушын асқабақ асып берипти. Бай қонақтың алдына қойылған бир табақ асқабағын мақтап:

— Жениз Өмеке, бул ата-бабамыздың асы, буну жеген адамның өмири узақ болады. Себеби, асқабақ жеп отырғанда адамның деми санаұсыз болады,—деп қайта-қайта айта берипти.

Байдың сықмарлығын сезген Өмирбек:

— Әкең барма?—депти.

Бай әкесиниң ертеде қайтыс болғанын айтыпты.

— Анаң қайда?—депти оның сөзин бөлип Өмирбек.

— Ол пақырдың да жүрими келте болды деген байға Өмирбек:

— Гапылда қалған екенсиз дағы, ол пақырларда асқабақ жегенде бизлер менен табақлас болған болар еди деп, асқабақты жей берипти.

Бул мысалда халық Өмирбектиң сөз тапқырлығын мақтаныш етсе, байдың сықмарлығын әшкара етеди. Өмирбек байларды, молла-ийшанларды бирдейине усылайынша өткир сөзлер менен түйреп женип отырады.

Анекдотлық шығарма жазыұ гейбир жазыұшыларға үрдис болыпта кеткен. Мысалы, Абыл Фарадж өз анекдотлары менен жер жүзине белгили болған.

АННОТАЦИЯ (латын сөзи, мақала)—қандайда болмасын бир китаптың мазмунын түсіндиретуғын мақала. Аннотация әсиресе, китапхана хәм баспахана жумысларында үлкен орын ийелейди. Оқылған шығармаларға аннотация дүзиұ мектеп турмысында да кең

орын алады. Бул оқыушыларды шығармаларды бағалай билиуге, ол тууралы критикалық пикир жүргизиуге үйретеди.

АНОНИМ (грек сөзи, белгисиз деген мәниде) — өзиниң ҳақыйқат атын жәрия қылмай басылып шыққан китап ямаса хат. Анонимлик усылды қолланыу өткен дәуірлерде көбирек орын алды, яғнай өзиниң ырас атын жасыруу менен анау ямаса мынау жазыушы қуудалаушыларға белгисиз болып қалыуды ойлады. Мысалы, атақлы рус жазыушысы А. Н. Радищевтың «Петербургтан Москваға саяхат» шығармасы автордың атысыз жасырын басылып шықты.

АНТИТЕЗА (грек сөзи, қарама-қарсы мәнисинде) — поэтикалық сүүретлеудиң бир түри. Антитеза — сыпаты, минези, қурылысы жағынан қарама-қарсы еки нәрсе ни қатар алып, бир-бирине қарсы қойып сүүретлейди:

Фархадтың мөканы қыяман таулар,
Ашықтың мөканы бостанлы бағлар,
Сәхәрлерде гезген паянсыз зағлар,
Бүлбил болып гүлистанды табалмас.

«Ғәрип ашық»

АНТОЛОГИЯ (грек сөзи, гүл териу мәнисинде) — поэзиялық шығармалардың таңлаулы үлгилери. Бурынғы грек әдебиятында поэзияның гүли есапланған шығармалардан арнаулы топламлар қурастырылған. хәм буған антология деп ат берген. Яғнай, ол ең сапалы шығармалардан қурастырылғаннан кейин «гүл териу» мағанасына ийе болған.

Антология шығарыу қайсы халықта болмасын ушырасады. Мысалы, 1956-жыл қарақалпақ поэзиясының антологиясы шығарылды. Антология тийкарынан поэзиялық шығармалардан турады.

АНТОНИМ (грек сөзи, қарама-қарсы атамалар) — мәниси жағынан бир-бирине қарама-қарсы сөзлер, атамалар. Мысалы, урыс хәм парахатшылық, аз хәм көп, узын — қысқа, үлкен — киши. Антонимлер антитезаның жарыққа шығыуын тәмийинлейди, оның бир көриниси.

Көрип қууанаман қәдди-бойыңды,
Майданға қурыпсаң ала тууыңды,
Гәхи ғарға, гәхи жарылқа патшайым... *«Едиге»*

Қарамай ашыу—тоғына,
Қарамай бары—жоғына.

«Едиге»

АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ МЕКТЕП (грек сөзі, адам қағқында билим)—бул фольклористика хэм этнографияда пайда болған илимий мектеп. Бул мектептин тийкарғы өзгешелиги жәмийетлик-сиясий хэм мәдений жақтан бир-бирине жақынласпайтуғын, шығысы, этникасы жағынан узақта турған халықлардағы уқсаслықтарды үйренеди. Бул мектеп ўакиллериниң пикиринше хәр бир халықтың турмысындағы, салт-дәстүр, фольклорындағы өзгешеликлер, дәстүрлер бир-бирине байланыссыз, өз алдына дәретилген деп пикир жүргизеди. Антропологиялық мектеп дүнья халықлары фольклорын үйрениўдин нәтийжесинде жүзеге келди. Олар фольклористикада мифологиялық мектеп хэм көшпели сюжетлер қаққында теорияны бийкарлады. Антропологиялық мектептин тийкарын салыўшылар англичан илимпазы Эдвард Тэйлер (1832—1917), Джеймс Фрезер (1854—1941) ҳ. б. есапланады.

АРУЗ (араб сөзи)—араб поэзиясында қосық дүзилиси бойынша илимий қағыйда. Аруз узынлы-қысқалы бұўынлардың өз-ара тәкирарланып келиўине негизленген күтә қыйын қосық өлшеми. Ол қосықтың турақлы қағыйдасы сыпатында арабларда белгили билимпаз Халил Ибн Ахмед тәрeпинен тийкарланды, кейин бир қатар күншығыс халықларының поэзиясына таралды. Арабларда пайда болған бул қосық өлшеми соң парсы поэзиясына, кейинирек түрк тиллес халықлардың поэзиясына өтті.

Шығыстың атақлы шайырлары Наўайы, Саадий, Хафизлер шығармаларын аруз өлшеми менен жазды, хәттеки Наўайы оның гейпара теориялық мәселелерин ислеп шықты. Аруз өлшеминде алпыс қосықтың түри бар. Соннан актив қолланылатуғыны—хаджаз, раджаз, рамал, мутакариб, мудари, вафир, камил, мутадарик, сари, мунсарих, хафифи, муджтасс, муктадаб, тавил, мадид, басит, гариб, мушакил.

АССОНАНС (француз сөзи, үнлеслик)—поэзияда ямаса прозалық шығармаларда жаңа жолдың биринши

хәм соңғы қатарларының дауыслардан үнлесип келиуі, ямаса үнлес дауысшылардың қайталаныуы:

Аттың жалы жатқанда,
Қабақлары қаққанда,
Атқа салған ақ баслы ер,
Ат қапталға батқанда.

«Едиге»

Бул мысалда қосықтың дәслепки қатарларында сондай-ақ соңғы қатарларында үнлеслик сезиледи.

АСКИЙЯ—өзбек халық творчествосының тийкарғы жанрларының бири. Ол еки адамның күлкили сөзлер менен жарысы.

АРХАИЗМ (грекше ески сөзинен алынған)—хәзирги халық тилинде пайдаланылмайтуғын ески сөз. Фольклорлық шығармаларда бундай ески сөз көп пайдаланылады. Әсиресе, жазба түрде қалдырылған дәстанларда ески сөзлер көп ушырасады.

АРХИТЕКТОНИҚА (грекше құрылыс деген сөзден алынған)—шығарманың құрылысы, яғный композициясы. (К. композиция).

АЙТЫМ—ислам динине шекемги дәуирден бизге сақланып кеглен дәстүрди түри. Айтым—деп тийкарынан ауырыу адамларды емлеу ушын пайдаланатуғын диний дәстүрге байланыслы айтылатуғын сөзлерди атайды. Айтым ауырыу адамды от пенен аласлағанда оттан атлатқанда айтылады. Айтымның түрине бәдик, гүлапсан киреди (қ. Бәдик, гүлапсан).

АФОРИЗМ (грекше қысқа, мәнили сөз деген мәнини береді)—анық хәм ықшамлы, терең мәнили сөзлер. Фольклорда халық нақыл-мақаллары, ланалық сөзлери усыған киреди.

Ел қәдири ер менен,
Жер қәдири ел менен.
Дос қәдири айрылмастан бұрын бил,
Қанат қәдири қайрылмастан бұрын бил.

АШУГ (арабтың ашық деген сөзи)—Қавказ халықларының әдебиятында жийи ушырасады. Бизинше «жыршы», «қосықшы» дегенге туура келеди. Булар бизлердеги «шайыр», қазақлардағы «ақын» деген түсиник-

лер менен тең. Ашуглар өз шығармаларын тарлы инструментлердің жәрдеми менен атқарады. Биздің заманымызда аты кең таралған ашуг—Сулайман Стальский болды.

ӘДЕБИЯТ (Арабтың әдеп сөзинен алынған) екі түрлі мәни де қолланылады. Биринші кең мәнісінде басапандан басылып шыққан, кітап, ямаса қол жазба, тар мәнісінде—турмысты көркемлікпенен сүзретлеп беріуші сөз өнері. Көркем әдебиат адамларға оларды дәршап алған дүнья тууралы түсиник береді, оның әҳминетли мәселелерин биліуге үйретеді. Биз сол түсиниклерди образ арқалы қабыл етемиз, тәсирленемиз. Дурыс, бул тууралы басқа илимлерде түсиник бере алады, бирақта көркем әдебиаттың мүмкиншилиги басқаша, ол өзинин образлылығы, эмоциаллығы менен парыздәтеди. Көркем әдебиат өзинин усы қәсийети менен оқыушының сезимине тәсир жасайды, оны көркемлікке тәрбиялайды. К. Маркстың сөзи менен айтқанда «көркем өнер дегенимиз—дүньяны көркемлікпенен таныу».

Көркем әдебиаттың тийкары—адам, оның тарийхы, характери менен минез-құлқы. Көркем шығармаларда мейли хайуанлар, тәбияттың көринислери сүзретленсин, бәрибир жазыушының көз алдында адам образы, оның тәғдири турады. Уллы жазыушы М. Горькийдин әдебиатты «адам таныу илими» деп атауы усыған байланысly. Ал, Н. Г. Чернышевский көркем әдебиатты «турмыстың сабақлығы»—деп атаған. Демек, көркем әдебиат бизди билим менен ғана қуралландырып қоймайды, ал қалайша турмыс кеширіу жолында үйретеді.

Көркем әдебиаттың оқыушыға тәсир жасауы тилдин қураллары менен байланысly. Соның ушында ол сөз искусствосы болып табылады. Әдебиаттын барлық жанрлары (бул тууралы «әдебий жанр» деген теманы қараң) тилдин жәрдеми менен жүзеге асады, оқыушыны көркем сезимге бөлейди, қууандырады, өзи менен бирге қайғыртады.

ӘПСАНА (фарсы сөзи, әжайып ұақыя)—болған тарийхий ұақыяның халық ауызында айтылатуғын тарийхий гүрриңлери. Тарийхий ұақыя халық ауызында көбинесе ертелик, қыялы ұақыялар менен кенсерленген өзінше бир гүрриң пайда етеди. Халық дәретпеси әпсанаға бай хәм бәрқулла жаңа әпсаналар менен байып

жатады. Эпсананы фольклористикада легенда (латынша) деп жүргизиледи. Бул дүнья фольклорында ең кең тарқалған жанрдың бири.

Эпсана ҳәр бир тарихый дәўирдиң халықтың дөрөтпесинде қалған излери. Қарақалпақ халық дөрөтпесинде сақланған ең әйнемги дәўир эпсанасына «Ҳаял патша ҳаққында ертеке», «Қырық қыз» дәстанын жатқызыўға болады. Искендер патша, Ҳәким Улықпан, ҳаққында эпсаналар ҳ.т.б. XVIII—XIX әсирдеги қарақалпақ халқының тарийхындағы сиясий-жәмийетлик уақыяларға байланыслы эпсаналарға Маман бий, Айдос бий, Ерназар ала көзге байланыслы эпсаналар киреди. Эпсана көбинесе болған уақыя, халықтың есинде қалған еди. Сонлықтан халық турмысында болып өткен әжайып, яки өзгеше уақыялар жөнинде де халық эпсана дөрөтеди. Мысалы, Әжинияздың қыз Менеш пенен айтысы, Әжинияз шайырдың қалыңлығы ҳаққында, эпсаналар халық аўызында ҳәр түрли вариантта айтылады.

Эпсана әдебий шығармаларда кең түрде пайдаланылады. Эпсананың тийкарында жазыўшылар шығарма дөрөтиўи (И. Юсуповтың «Тумариса» поэмасы, Т. Жумамуратовтың «Макарья сулыў» поэмасы), яки болмаса шығармасының ишинде кең түрде пайдаланыўы мүмкин. Мысалы, Т. Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясында Айдос бий, Ерназар бий ҳаққында халық эпсаналары кең түрде пайдаланылған.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЯТЫ—балаларға арналып жазылған шығармадан ибарат. Әдебиятта мектеп жасына шекемги, орта жастағы ҳәм жоқары жастағы балалар ушын арналып жазылған шығармалар күтә көп.

Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында сондай-ақ халықтың аўызеки дөрөтпесинде жаслардың жағдайына, жас өзгешелигине сәйкес келетуғын ҳәр түрли мазмундағы, ақыл-нәсият түриндеги шығармалар жийи ушырайды, тап сондай-ақ балалардың турмысын, олардың ҳәрекетин сүүретлейтуғын ертеке түриндеги шығармалар да бар.

Балаларға арналып жазылған шығармалардың жақсы үлгилерин рус совет әдебиятынан ҳәм қарақалпақ совет әдебиятынан табамыз. Қарақалпақ жазыў-

шылары жасларды тәрбиялауға жәрдем беретугын жоқары сапалы шығармаларды дәретти. Ә. Шамуратов, Ж. Аймурзаев, Т. Қайыпбергенев, М. Сейтнийзов хәм басқа да жазыушыларымыздың балалар ушын басылып шыққан бирқанша шығармалары бар. Булардың арасында «Ески мектепте», «Қийиктиң еки ылағы», «Муғаллимге рахмет», «Секретарь» шығармалары белгити орын тутады.

Қарақалпақ балалар әдебияты басқа тууысқан халықлар әдебиятының ең жақсы шығармаларын аударуу жолы менен де байымақта.

Балалар әдебияты уақыясының характери, тили, сюжети баянланыуы жағынан жаслардың өзгешелигине байланыслы айырмашылыққа ийе болыуы керек. Қайсы тилде болмасын, балалар әдебиятына қойылатугын талапта усыған байланыслы. «Балалар китапшаларының хәммесинде өзлериниң кишкене оқуушыларына жауыр болған мәниссиз сөзлер, салқын түрде айтылған нәсият, қурғақ гүрриңлер айтыу менен ғана емес, турмысты, хәрекетти елеслетип, сезимге тәсир, бойға жигер беретугын жанлы, жыллы, тил менен жеткерген болыуы керек... Мине, сонда ғана ол китаплар балаларды тәрбиялаудың ең күшли қуралы, ең тәсирли тийкардың бири болып хызмет ете алады» (Белинский).

БАЛАЛАР ФОЛЬҚЛОРЫ—Халық дәретпесиниң балаларға арналған, балалар атқаратуғын түри. Фольклордың бул түри әййем заманнан бери бар хәм дүнья халықлар фольклорының тийкарғы жанры. Тийкарынан бул фольклор балалардың ақыл-ойын өсириуге, сөйлеуге, тәрбиялауға жәмийетлик турмысқа араластырууға тийкарланған болады. Балалар фольклорының бир бөлими үлкенлердин балаларға айтып бериуине қурылған, екинши бөлими балалардың өзлериниң атқарыуына қурылады. Үлкенлер айтыушылардың репертуарына көбинесе қосықлар, ертеклер, әпсаналар, аңыз әңгимелер киреди. Қарақалпақ балалар фольклорының тийкарғы жанрларына 1. Ертеклер. 2. Қосықлар. 3. Жумбақлар. 4. Жаңылтпаш. 5. Өтирик өлеңлер. 6. Тақмақ.

Балалар ойынлары: 1. Айқулаш. 2. Әўелемен. 3. Хәкке қайда. 4. Хаңғалақ. 5. Топ ойын. 6. Қууыршақ. 7. Үй-үй х.т.б.

БАЛЛАДА (Итальян сөзи, аяқ ойыны)—қақарманлық, тарийхий хәм фантастикалық мазмундағы қысқаша сюжетли шығармалар. Орта әсирлерде итальян хәм француз әдебиетларында қандайда болмасын музыкаға байланыслы хор менен ямаса аяқ ойын менен айтылатуғын қосықларға баллада деген атама берилген, кейинирек ол өзиниң бул формасын пүткиллей өзгертти.

Баллада—қарақалпақ совет әдебиятында 30-жыллардың ақырларында көрине баслады, бирақта белгили жанр сыпатында раўажланыўы Уллы Ұатандарлық урыстан соңғы дәуир. Балладада адам характери, шайырлардың кеширмелерин бериўи шәрт емес, ал сол кеширмелерге себепши болған ўақыяларды, қысқаша, ықшамлық пенен сүўретлейди: бунда ең шешиўши ўақыт айрықша динамикалық рәўиште романтикалық пафос пенен баянланады. Сондай-ақ хәрқандай көркем шығарма сыяқлы, баллада да халық турмысына тән белгилер, жергиликли колоритлер сүўретленген болыўы керек. Қарақалпақ совет поэзиясында Н. Жапақовтың «Қос терек ҳаққында баллада», И. Юсуповтың «Булақ ҳаққында баллада» шығармалары бар.

БАРД — әййемги кельт халқының гезенде, халық жыршыларын усылай атайды. Бардлар поэзиясы әййемги дәуирден бери белгили болып XVIII әсирге келгенде ол әхмийетин жоғалтқан. Бардлар дәслеп сарай шайырлары болған. Хәр бир талант ийеси бард болыўы ушын 10—12 жыл шайырлық шеберликти үйренип айрықша мектептен өтип болған соң бар болған. XVIII әсирге келгенде «бард» сөзи шайыр менен алмасқан.

БАРМАҚ—Түрки тиллес халықлар поэзиясында тийкарғы қосық қурылысы. Бармақта қосық қатарлары бир қәлипте, турақлы сеслер тәкирарланып; кейин, сол арқалы уйқас дөретеди. Түрки тиллес халықлардың халық поэзиясының тийкарғы қосық қурылысы бармаққа қуралады:

Қандай сулыў қара қас.
Қандай сулыў қара шаш.
Бәринен де сол жаман,
Қара жүрек, қара тас.

(Халық қосығы)

Қарақалпақ халық поэзиясы тийкарынан 7—8—9

бууынлы қосыққа қурылады, соның менен бирге 12—13—16 бууынлы қосықларда ушырасады.

Мысалы:

Шарық нйирип созып салдым ийекке,
Яр келди деп жууырып шықтым бийикке.

(Халық қосығы)

БАҚСЫ—түрки тиллес халықлар фольклорында ир-көлемлі дәстанларды атқарыушыларды хәм дөретиу-шилерди атайды. Өзбек, түркменлерде «бахшы», «багшы» деп аталады, ал қазақ, қырғыз фольклорында «бақсы» деп порханларды, дууаханларды атайды. Бақсы деп қарақалпақ фольклорында ашықлық дәстанларды дуўтарда шертип атқарыушыларды атайды. Ал, өзбек, түркмен, бахшылары домбыра, дуўтар, чигур, қобыз сыяқлы әсбапларды атқарады. Бақсылардың атқаратуғын репертуары, намалары жыраулардан өзгеше болады. Бақсылар көбинесе ашықлық дәстанларын, халық қосықларын, халық шайырларының лирикалық қосықларын атқарған. Олардың репертуарларында «Ғәрип—ашық», «Юсуф—Ахмет», «Юсуп—Зилийха», «Саятхан—Хамре», «Хұрлиха—Хамре» т. б. сыяқлы дәстанлар болған.

Қарақалпақ бақсыларын илимпазлар Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағыйтов қарақалпақлар арасында ХІХ әсирде пайда болған деп анықлайды. Бизге аты белгили бақсылардан Ақымбет бақсы болған. Ол Хожабала, Досназар, Муўса, Бердақ, Дәуетек, Едилбай, Байнияз сыяқлы шәкиртлерин тәрбиялаған.

БАЯТ—түрки тиллес халықларда ушырасатуғын поэзияның түри. Ол төрт қатардан ибарат түри жағынан ықшам, жети-сегиз бууынлы ырғаққа қурылады. Биринши, екінши, төртинши қатар уйқасып келеди.

БӘДИҚ—Диний уғымға байланыслы туўған салт-жырларының бир түри. Жоққа исенетуғын, халық уғымында бәдик халықлық медицинаның бир көриниси сыпатында қаралыуы керек. Өйткени, адамға шыққан жараға, малға келген иллетке байланыслы соларды қайтаруы ушын көпшилик жыйналып бәдик айтатуғын болған. Соның менен бирге, бәдик уақыттың өтиуи менен кеселге қарсы шығарылған қосық болып ғана қалып қоймастан, жаслардың басын қосатуғын қызықлы ойынның мәканы да болған.

Бәдиктің үлгиси:

«Көш бәдик, көшер болсаң жыланға көш,
Құйрығы жоқ, жалы жоқ құланға көш,
Көшиу жолын білмесең мен айтайын,
Жердің жүзін қапалаған думанға көш.

БӘЙИТ (арабша үй сөзинен алынған). Шығыс әдебиятында кең таралған екі қатарлы қосықтың түрі. Фаззел, қасыда, маснавидин екі қатарын ұсылай атайды. Ол әсіресе араб, фарсы, түркі тиллес әдебиеттерде кең таралған. Бәйит қарақалпақ халық поэзиясының да бір жанры ретінде қәлиплескен. Халық поэзиясындағы бәйит жазба әдебиеттағы бәйиттен өзгешеленеді. Онда екі қатарлы қосық үлгиси турақлы түрде сақланбайды. Қарақалпақ халық поэзиясында бәйиттің түрлі түрі сақланған. Солардың бір түрі:

Бәйит, бәйит бақая,
Бизлер бәйиттің ғәная.
Бизлер бәйит айтқанда,
Шықты қыздың жаная.

10 **БЕСИК ЖЫРЫ**—салтқа байланыссыз дөреген шығармалардың бір түрі. Бесик жыры хәрбір халықтың әдебиятында бар хәм булардың бәрінде де бала тәрбиясы менен тығыз байланысқан. «Дәслепки дәуірде бесик жыры қандайда бір белгисіз шайыр тәрәпинен шығарылған, сөйтіп тербетилип атырған балаға үйреніп алған сөзді қайталай береді, буның ишинде өзінің бастан кеширгенлері таңлап алынады. Базда ана бесикке сүйеніп отырып, өз қара басының қууанышын ямаса хәсирети хәққында, тилеги ямаса үмити хәққында айтады. Ал базда, бесик жыры иретінде басқа қосық та айтыла береді». (Н. Дәуқараев «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері», Нөкис—1961 жыл, 46 бет).

Бесик жырына жас нәрестенің келешегі, жақсы адам болуы, ел-халық ұшын хызмет ислеуи сыяқлы идеялар сөз етиледи. Былайынша қарағанда, бесик жыры халықтың жас әуладқа ұсынған минез-құлқы адамгершилик нормасы сыпатында көзге түседі.

Бесик жырының үлгиси:

Айнанайын аппағым-ай,
Қызлар кийген қалпағым ай,
Қатарыңнан кем болмай ай,
Ашылғай балам бул бахтың ай.

Айнанайын қулыным ай,
Қызлар қойған тулымым ай,
Ақ тамағың бүлкілдеп ай,
Сайраған бағда бүлбилім ай.

Айнанайын қозышам ай,
Мөлдір көзлі құндышам ай,
Қараңғы түнде жарқырап ай,
Жақты берер жұлдышам ай.

Көрип отырғанымыздай-ақ, бесик жыры күтә эпидиайы, ядлап алыўға жеңил соның ушында оның бир түрин билген адам соған уқсас екиншисин шығара беріўи мүмкин. Бесик жырында кейнинде қайталанып келип отыратуғын «хәйя-хәйя» сыяқлы сөзлер оның қулаққа жағымлы еситилиўине себепши болады.

БЕТ АШАР—көпшилик түрки тиллес халықларда ушырасатуғын турмыс-салт жырларының бири. Оны келиншек түскенде, келиншекти түскен елине таныстырыў ретинде айтылады. Бет ашар жаңа түскен келиншекке ақыл-нәсият келешек турмысты қандай етип қурыўы, елге, ата-анаға, құрбы-қурдасқа, ағайин-туўысқанға қандай етип хызмет етиў кереклиги айтылады. Бет ашардың түрлери, атадан-балаға өтип киятырған түрлери менен бирге, ҳәр бир талантлы халық қосықшылары тәрепинен өзинше дөреткен түрлери бар. Бет ашар қарақалпақ халық турмысында бүгинги күнде де кең түрде пайдаланылады.

Келин келди көриңлер,
Көримлигин бериңлер,
Келин көремен дегенлер,
Қәне маған ериңлер.

Шампанды да қуйыңлар,
Шашыўды да төгиңлер,
Босағаға ийрилмей,
Берманырақ келинлер.

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ҚОЛЛАНБА—бул илимнің барлық тараўы бойынша түрли мәселелерге арналған

китап, мақалалар қаққында мағлыұмат беретугын қолланба. Библиографиялық қолланба: а) тематика бойынша; б) алфавит бойынша; в) хронология бойынша дүзилиуі мүмкин.

БИБЛИОГРАФИЯ (грек сөзи, китап қаққында жазу) — баспа сөз шығармаларына шолуы жасау, көрсеткиш дүзиу усыллары хәм методлары қаққында илим) әдебиятта библиография дүзиу белгили бир тәртип пенен жүргизиледи: китаптың аты, авторы, шыққан жылы, бақасы, қысқаша характеристика хәм тағы басқалар. Библиография дүзиу китапханаларында жумыстың тийкарғы формасы хәм ол оқыушылардың излеген китабын аңсат табуыға жақсы жәрдем етеди. Булар алфавитлик, хронологиялық, тематикалық формада болуы мүмкин.

Библиография айырым сабақ сыпатында, гейпара жоқары оқыу орынларында оқытылады, сондай-ақ бул китап жаңалықлары менен таныстырудың бирден-бир усылына айланды. Мысалы, басылып шыққан китаптарға бақа берип, шолуы жасап отыратуғын газета журналларда арнаулы бөлимлер бар.

Қарақалпақ әдебиятында китаптарға шолуы жасаушы библиография болғаны менен библиографиялық көрсеткишлер дүзиу еле қолға алынған жоқ.

БУҰНАҚ — көркем әдебият шығармаларын оқығанда сезилетуғын дауыс толқынының бөлиниуі. Прозалық шығарма болсын, қосық болсын, биз оны оқығанда иркилместен суудыратып оқып шықпаймыз, ал гейде дауысты көтерип, гейде пәсеңлетип, ондағы айтылажақ ойға байланыслы оқыймыз, мине, усы жағдайларды бизинше буұнақ русларда цезура (латын сөзи), гейде пауза деп атайды.

Буұнақ қосықтың эмоцияллық тәсирин күшейтиуде үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ поэзиясында қосықлар да буұнақ бирден үштиң аралығында болады, бирақта үштең артық буұнақ жоқ, өйткени, буұнақ қосықтың буұын санына байланыслы. Күнхожаның қосығындағы мына қатарларда үш буұнақ бар:

Ордың орақ, (шаптық отын) қаздық жап.
Тердің масақ (ийнимизге) салдық қап,

Жас өмірлер гүлдей солып (болдық сап),
Бұл жүристен (енди бизге) күн қайда.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ, бұл қосықта үш бууы бар, кеуіл аударатуғын нәрсе, 1—2 буунақлардың арасы 4—4 бууыннан, ал буунақлардың арасы 3 бууыннан келген. Буунақ қосықтың тәбййғый ағымын күшейтеди, пикирди анық түсиниўге жәрдем етеди.

БУУЫН—поэзияда қосық өлшеминин тийкарғы шартлеринин бири. Қарақалпақ қосықлары бууын өлшеминегизленген, сонлықтан бууын саны қосықта тийкарғы орынды ийелейди. Бууын заңы силлабиканын тийкары, соның ушын бууын санының қосықтың қатарларында бирдей келиўи талап етиледи.

Қарақалпақ поэзиясында қосықтың бууын өлшеми тап 4—16 бууынға шекем жетеди, ал ең жиий ушырасатуғыны 7—8—11 бууынлы қосықлар:

7—8 бууынлы қосыққа мысал:

Ақ найза қолға алады—8
Алдына дабыл өңгерип—8
Кейнине сауыт бөктерип—8
Ақтамкердің жылаўын—8
Оңғарың жолға салады—8

«Ер Зийғар»

10—11 бууынлы қосыққа мысал:

Душпанларға сен саларсаң қайғы-зар—11
Сауашынды көрген ғәним муңаяр—11
Қайсы журттан қайсы журтқа барасаң—11
Ырасын айтқыл қаслы кәрниң ким болар—12.

«Ер Зийғар»

БОЯН (яки баян)—ХІ әсирдин екнши ярымы ХII әсирдин басларында жасаған Рус әдебиятында әпсанаға айналған жыршы. Оның аты «Игорь полки ҳаққында жыр» шығармасында усы поэманын жыршысы ретинде бериледи.

БЫЛИНА—әййемги Русларда халық тәрeпинен дәрeтилген ХI—ХII әсирдеги тарийхий ұақыяларды жырлаған эпикалық қосықлар. Былиналарда сыртқы

душпанлардан халқын қорғайтуғын халық батырларының образы жырланады. Былинада реаль, тарийхый болған халық батырларының образына қыялый мифологиялық қақарман араластырылып бериледи. Халық батырлары мифологиялық душпанлар менен урысады, батыры образы қарақалпақ халық дәстанларындағы жақын болып келеди. Былинаның жырлайтуғын халық батыры образы қарақалпақ халық дәстанларындағы батырлардың образы менен үнлес келеди. Жоқары адамгершиликли, өз-халқын жан-тәни менен сүйген, өз елин душпаннан қорғауды мақсет еткен әжайып күшке ие батырлар. Былинада көбинесе Киев князи Владимир, Илья Муромец, Алеша Попович қаққында жырланады.

Былиналарда ел қорғау темасы менен бирге мийнеткеш халықтың турмысы, семья сүйиушилик қаққында да жырланады. «Садко», «Василий Буслаев» былиналарында орта әсирдеги халық турмысы жырланған.

ВАНДАЛ—(немец сөзи, мәдений естеликлерди ұайран етиуши, жоқ етиуши деген сөзден алынған).

ВАНДАЛИЗМ—Мәдений естеликлерди, мәдений байлықлардың жоқ етиуши ағым.

ВАРВАРИЗМ (латынша, басқа жақтан келген сөз)—көркем шығармада басқа тилден келген, сол тилге жат болған сөзлер. Фольклорда варваризм аз ушырайды.

ВАРИАНТ (латынша—алмасыушы деген сөзден алынған)—бир шығарманың хәр түрли берилиуи. Әдебиятта ол жазыушының бир шығарманы хәр түрли етип қайта ислеуине байланысты қолланылады. Фольклорда бир шығарманы хәр түрли атқарыушының шығармаға қосқан өзгерислерине байланысты қолланылады. Вариант болыуы фольклордың қайсы шығармасына болса да характерли. Мысалы, қарақалпақ халық дәстаны «Алпамыс»тың 8 варианты, «Қоблан»ның, «Қырық қыз»дың 3 варианты, т. б. бар. Дәстанлардың хәр бир жырау атқарған варианты басқа жырау вариантына уқсамайтуғын өзгеше қайталанылмайтуғын өзгешелигине ие. «Алпамыс» дәстанының Қыяс жырау варианты Есемурат жырау вариантына уқсамайды. Есемурат жырау варианты Өгиз жырау вариантынан пүткиллей өзгешеленеди. Хәр бир вариант жыраулардың

атқарыу таланты менен өзгерип, жаңарып, байып отырады.

ВАРИАНТЛЫЛЫҚ—фольклордың ең тийкаргы белгилеринин бири болып есапланады, бир шығарманың халық ауызында сақланған бир неше вариантына байланыслы қолланылады.

ВАРИАЦИЯ—вариантлылық (қ. Вариантлылық).

ВЕРСИЯ—бир шығарманың тууылыу негизи бир, бирақ сюжетинде, мазмунында үлкен өзгешелиги бар, өз алдына өзгешелигине ийе түри. Көбинесе бул сөз фольклорлық шығармаларға тийисли бир шығарманың бир неше халықта жырланыуына байланыслы қолланылады. Мысалы, «Едиге» дәстанының қарақалпақ, қазақ, татар, башқұрт, ноғай версиясы бар. Хәр версиясы өз алдына сол халықтың миллий дәстаны есапланады.

Версияның екінши мәніси фольклорлық шығарманың үлкен өзгешеликке ийе болған жазба хәм ауыз еки түрине байланыслы да қолланылады.

ВОДЕВИЛЬ (француз сөзи, ауыл хауазы сөзинен алынған)—феодаллардың үстинен күлиуши сатиралық шығармаларды усылай атаған. Водевиллердин уатаны Франция. Сонынан күлкили, кишкене пьесаларды, комедияларды *водевиль деп атаған.*

ВУЛЬГАРИЗМ (латын сөзи, турпайы сөзлер)—әдебий шығармада қолланыуға болмайтуғын турпайы, мәдениетсыз сөзлер. Вульгаризмлер шығарманың персонажлардың тилинде ғана оның минез-құлқын, улыуа дәрежесин көрсетиу ушын қолланылыуы мүмкин. Вульгаризм ушырасатуғын орынларда оның мәніси көп точка менен де берилиуи мүмкин.

Садаған кетейин хәзирет,
Ийшаным един тоқлықта,
Бир күнги ашқа шыдамай,
Сәллен қалды боқлықта.

(Халық қосығы)

ГЕНЕЗИС—(грек сөзи, тууылыу, пайда болыу)—хәр бир нәрсениң пайда болыу, тууылыу, дөрелиу, дуньяға келиу тийкары. Фольклорлық шығармалардың қайдан пайда болғаны, қашан тууылғаны, образ, мотивлердин тууылыу дерегинде байланыслы айтылады.

Фольклорлық шығармалар бір дәуірдің емес, бір неше дәуірдің жемісі болғанлықтан онда хәр түрлі жәмийетлік формацияның өзгешеликтерін беретұғын белгилері болыуы мүмкін. Сонлықтан фольклорлық шығармалардың генезисін анықлау құрамалы келеді. Мысалы: «Қырық қыз» дәстанының генезисін илимпазлар С. П. Толстов, Т. А. Жданко, Н. Дәуқараев, Қ. Мақсетов т. б. матриархат дәуіріне туура келеді деп анықлайды. Дәстанда бір неше дәуірге хызмет еткенліктен онда әйемги матриархат дәуіріне тән хаял-қызлардың ел қорғауы сөз етілгени менен берги феодализм дәуірі, XVIII әсирдеги тарийхый ұақыялар қосылған. Фольклорлық шығарманың генезисін ашқанда оның ең дәслепки тийкары менен бирге соңғы дәуірде қосылған өзгешеликтерін бирге сөз етиу керек.

ГИМН—(грекше, салтанатлы қосық сөзинен алынған)—әйемги греклерде құдайлардың ямаса батырлардың хұрметине айтылған-мақтау мазмұнындағы қосықлар. Сол ұақыттан өтиуі менен гимн өзіннің дәслепки мазмұнын бир қанша өзгертти, яғный қандайда болмасын, белгили бир хәдийсеге байланыслы айтылатұғын қосыққа гимн деген атама бериледи. Бизің түсинигимизде белгили бир халықтың, мәмлекеттің, класстың бирлигин әдиулейтуғын хәм соған байланыслы айтылатұғын қосыққа гимн деп жүргизиледи.

ГИПЕРБОЛА (грекше, арттырыу сөзинен алынған).—Қандай нәрсе болсада болған ұақыяны, яки образды хәдден тысқары арттырып сүүретлеу деген мәнини береді. Гипербола әдебиятта, фольклорда да теңдей қолланылады. Гиперболалық сүүретлеу, айрықша халықтың поэтикалық творчествосында, тымсал хәм сатиралық шығармаларда жиий ушырайды. Мысалы, дәстанларда батырларды атса оқ өтпейтуғын, шапса қылыш кеспейтуғын, отқа салса күймейтуғын, суўға салса батпайтуғын етип көрсетеді, батырлардың минип жүрген атлары адамша сөйлейди тағы басқалар.

«Мәспатша» дәстанынан бир ұзинди келтирейик:

Астына минген мәнжүн ат.
Артқы аяғын тиреди,
Алғы аяғын кереди,
Орпаң жерде ойнады,
Қумлы жерде ырғыды,
Қаршығадай қайқайып.

Гә ушып, гә қонады.
Керип басқан қара тас.
Зенберектей майданда,
Ошақ орны қазылды,
Адамзатқа билдирмей,
Буңқы таслап жүреді.

«Қоблан» дәстанында Қоблан менен Көбиклиниң
ушырасқан жерінде дәстанның айтыушысы Көбикли:
былайша сұуретлейді:

Көбиклидей бөтшағар,
Көзін ашқан ұақытта,
Тостағандай толы көз,
Булт көшкендей болады,
Алтмыш батпан әмиўди,
Сексен батпан шүй темир,
Тоқсан батпан сом темир;
Алтмыш батпан герданды,
Ол басына дәстанған.

Халық мақал-нақылларында да гиперболалық мә-
нили сөзлер көп ушырайды, мысалы, «Көп түкірсе, көл
болады» тағы басқалар. Гипербола шығарманың көр-
кемлик тәрепин күшейтиў ушын белгили дәрежеде әж-
мийетке ийе.

ГУМАНИЗМ (латын сөзи, адамгершилик) —Әдебиат
шығармаларында адамгершиликти, еркинликти, адам
баласына құрмет-иззетти сәўлелендириўши прогрессив
жәмийетлик идея. Былайынша айтқанда, гуманизм бар-
лық жәмийетлик қатнасықларда адамгершилик, әдил-
лик ушын гүрес.

Гуманистлик идея ҳақыйқат искусство ҳәм әдебиат-
тың раўажланыўындағы ҳәр бир тарийхый дәўирде
оның мазмунын құрайды, адамлардың жекке басынын
еркинлиги ушын гүрес идеясын сәўлелендиретуғын әжа-
йып көркем образлар дәретеди.

Гуманизм белгили прогрессив идея сыпатында узақ
тарийхый басқышларына ийе. Оның басламасы халық-
тың ауыз еки поэтикалық творчествосында көринеди.
Адамлардың жекке турмысындағы бахытсызлыққа, ги-
риптарлыққа, үлкен аяныш пенен қараў, ҳайўаншы-
лыққа қарсы халықтың қосық, жырларында, ертекле-
ринде белгили орын ийелейди. Бундай гуманистлик
идеяның көринислерин халықтың эпосларынан да жий:

гөзлестириўге болады. Адамзат тарийхында халықтың сапасынан беккем орын алған Прометей, Ахилесстиң образлары усындай белгилери менен бақалы.

Орта Азия халықларындағы Науайы, Мақтумқулы, Әжинияз, Бердақлардың шығармасындағы гуманистлик идея айқын көзге түседи. Қарақалпақ классик шайырлары езиўшиликке гириптар болып отырған халық маесасының адам шыдамаслық жағдайына бийтәреп қарап қалмады. Күнхожаның «Шопанлар», «Орақшылар» ҳаққындағы қосықлары, сондай-ақ Бердатың атақлы «Салық» шығармасында халық массасын терең аяўшылық сезими тийкарғы орын ийелейди. Қарақалпақ классик шайырларының шығармаларында бул идея шынлықты ашып бериўге алып келди.

ГҮРРИН—әдебиат жанрларында эпикалық түрге киретуғын ҳәм бир ямаса бир-еки эпизодты сүүретлетуғын ўақыялы прозалық шығарма. Бул гейде бизде новелла деп те жүргизиледи. Гүррин әдебиат тарийхында узақ ўақытлардан бери бар. Гүррин өзиниң көлеми жағынан роман ҳәм повесттен киши, қатнасыўшы қақарманлары аз. Рус әдебиятында И. С. Тургеневтиң «Муму» шығармасы гүрриниң классикалық үлгиси. Бунда барлық ўақыя күтә жыйнақлы ҳәм бир еки қақарманның ғана этирапында болады. Рус әдебиятында Горькийдин «Челкаш», Шолоховтын «Адамның тағдири» деген шығармалары да гүрринге киреди. Қарақалпақ совет әдебиятында Ж. Аймурзаевтын «Келин», И. Юсуповтын «Сейдан ғаррынын геўиши», Т. Нәжимовтын «Алтын саат», «Бүркит» ҳәм «Алтын табақ» гүрринлерин көрсетиўге болады.

Эпикалық жанрдың басқа түрлери менен салыстырғанда гүрриниң өзине тән белгилери бар ҳәм олар мыналардан ибарат: гүрринге қатнасыўшы қақарман аз ўақыя бир ямаса бирнеше адамның айналасында жыйнақланып бериледи, қалғанлары екнши дәрежели қақарман сыпатында болады. Ўақыяның эпизоды шекленген болады. Гүрринде сүүретлеў басым орынды ийелейди ҳәм адам көбинесе, диалог пенен ашылады.

ПРОТЕСК—(француз сөзи, күлкили, асырып көрсету) —ўақыяларды адамлардың ҳәрекетлерин ҳәдден тыс асырып ямаса фантастикалық дәрежеде пәсеңле-

тип көрсетиў. Гротеск—сатиралық сүўретлеўге жақын. Автор барлығын саналы түрде ислеп белгили бир мақсет пенен сүўретлейди. Салтыков-Щедринниң «Бир қаланың тарийхы» шығармасы, қарақалпақ жазыўшысы Т. Жумамуратовтың «Мәспәмбеттиң түси» гротескке жатады.

ГУСАН—армянлардың халық қосықшы шайырлары. Гусанлар тойларда, яки өли жерлегенде өз қосықтарын айтқан. Христиан церкви гусанларды бәрқулла қадағалап отырған. Гусанлар мийнеткеш халықтың турмысы, оның сүйген қахарманлары, ышқы-мухаббет ҳаққында жырлаған.

ГУЛАПСАН—бул ислам динине шекемги халықтың табиятқа, жер, аспан, жұлдызларға сыйынған дәўиринен бизге жеткен дәстүриниң бири. Гулапсан қарамық шыққанда аўырыў адамды түнде далаға алып шығып, ортаға жатқызып коллектив түрде «Гулапсан» деген қосықты айтқан.

ГОМЕРИДЛЕР—бул әййемги Грецияда Гомердин шығармаларын атқарыўшыларды хәм оған еликлеп қосық шығарыўшыларды атайды.

ГОМЕР МӘСЕЛЕСИ—бул әдебияттаныў илиминде бүгинги күнге шекем шешилмей келген. Әййемги грек эпосы «Илиада» менен «Одиссея» ның авторы Гомерше яки авторсыз шығарма деген мәселениң үстиндеги тартысты атайды. «Гомер» деген сөздиң өзи грекше «соқыр» деген мәнини береді. Әййемги греклерде халық қосықларының бир дүркимин соқырлар дөреткен. Соқырлардың қосықтарын «Гомердиң қосықтары» деп атаған. Усыған тийкарланып илимпазлардың бир топары оны халық творчествосына киргизеди. Ал, екінши топар илимпазлар Гомерди жеке творчествосынын ўәкили ретинде қарап жазба әдебиятқа киргизеди.

ГОШМА—Азербайжан халық қосықтарының бир түри. Ол бармақ қосық стилинде айтылады. Көбинесе дәстанды жырлаўдан алдын жыраўлар (ошиқ) айтатуғын болған. Ол көбинесе устазлары ҳаққында жырланады. Гошма 7—8, 10—11 буўынлы төрт қатарлы қосық үрдисинде дөретиледи. Бунда қосық уйқасы а, б, в, б, г, ғ, б формасында бериледи.

ҒАРИБИ (арабша, ғарип сөзинен)—ғаребий. Бул тәжик халық қосықларында төрт қатарлық қосық түри.

Ғәриби қосықлары ХІХ ғасырдың ақырында кең раўажланған. Қосықтың бұл түрі негизинен талап ізлеп ҳәр түрлі қалаларды, аўылларды аралап жүрген жалаң аяқ дийхан, жарлылардың қосық жанры.

ҒӘЗЗЕЛ (арабша—ҳаялларға болған муҳаббат деген мәни береді)—ғәззел. Шығыс поэзиясында кең тарқалған поэзияның жанры. Онда ышқы-муҳаббет, тәлим-тәрбия, жәмийетлик-сиясий, философиялық ойлар жырланады. Ғәззелдің усталары деп Шығыс классик әдебиятында Науайы, Муқимий, Омар Ҳайям, Бабыр, Оғаһий т. б. есапланады.

Ғәззелдің классик үлгисин жасаған шайырлардың бири Хафиздің мына қатарларын (аўдарған И. Юсупов) мисал ретинде келтирип өтиўге болады.

Қырмызы гүлден самал маған бир арамат алып кел,
Хәм қәсте жаныма бир ҳарарат алып кел.
Дәртке сазаўар кеўилдин дәртине дәрман берип,
Яр хабары түртилген бес қатар хат алып кел.
Кеўилим сарсан, көзим ҳайран сол нигардың жолында,
Кекилинен тар, кирпигинен оқ—бир ишарат алып кел.

Қарақалпақ әдебиятында ғәззел жанрында Ибраһым Юсупов, Тилеўберген Жумамуратов, Мәтен Сейтниязовлар ғ.т.б. жазды.

ДАЙНА—латышларда, литовларда халық қосықларын усылай атайды. Бұл руслардың частушкасына, өзбеклердің лапарларына жақын. Дайналар бизин төрт қатарлы, 7—8 буўынлы халық қосықларына жақын келеди.

ДӘСТАН (парсы сөзи)—күншығыс халықларының поэзиясында үлкен көлемдеги эпикалық шығарма. Басқа халықлардың дәстанларындай қарақалпақ дәстанлары да қосық пенен киши көлемдеги прозадан тұрады. Проза қосықлардың арасын байланыстырыўға жәрдем береді. Дәстанлар басқа әдебий шығармаларда өзлериниң композициясы, ўақыяларының раўажланыўы образ жасаў усыллары менен айырылып тұрады. Дәстанлар халықтың турмыс тиришилиги менен арзыў-әрманын көрсетиўи жағынан бақалы ескерткиш болып есапланады.

Қаҳарманлық дәстанлардың мазмуны ел қорғаў, сыртқы душпанларға қарсы гүрестен ибарат болса, ашықлық дәстанлардың мазмуны еки жастың арасын-

дағы сүйіушілік мәселесін сөз етеді. Әлбетте, біріншісінде де, сүйіушілік темасының болатуғыны сыяқты, екіншісінде де қақарманлық ұақыялар араласып тұрады. Бул көпшилік дәстанларға тән жағдай. Қарақалпақ халқының дәстанлары күтә көп хәм олар идеялық көркемлик дәрежеси жағынан өз ұақтының үлкен поэтикалық есткерткиши сыпатында қаралады.

Дәстанлар басқа әдебий шығармалардан композициясы, ұақыяларының рауажланыуы, образларының алыныуы, поэтикасы жағынан айырылып тұрады. Көпшилік халықларда бул «эпос», «жыр» деген термин менен аталады. Хәр бир халықтың эпосында сол халықтың арзыу-әрманы, идеалы, сол халықтың сүйген қақарманлар образы, тұрмысы, тарийхқа байланыслы ұақыялар жырланады.

Дәстанлар халық дәрәтпеси менен бирге жазба әдебияттың да жанры. Жазба әдебияттағы дәстан фольклордағы дәстаннан өзгешеленеди. Біріншіден жазба түрде, екіншіден жеке дәрәтпениң жемиси, үшіншіден, онда халық дәстанларындағы қайталаулар, дәстүрий сүүретлеулер аз ушырасады.

Қарақалпақ дәстанларын тийкарынан төмендегидей төрт түрге бөлиуге болады:

1. Қақарманлық дәстанлар: «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз», «Қурбанбек», «Ер Зийұар», «Гөрүғлы».

2. Ашықлық дәстанлар: «Гәрип ашық», «Саятхан—Хәмире», «Ашық Нәжеп», «Хұрлиха—Хәмире», «Юсуп—Зулейха», «Гүл—Сәнеұбар» т. б.

3. Социаллық-тұрмысқа арналған дәстанлар: «Шәрьяр», «Шийрин Шекер», «Қаншайым», «Муңлық—Зарлық» т. б.

4. Тарийхий дәстанлар: «Едиге», «Ер Шора», «Дәулетярбек» т. б.

Буларда бизиң халқымыздың сана сезими кеңирек сәуленген. Дәстан дәрәтиу хәзирги дәуирдеги қарақалпақ шайырларын да ушырасады. Мысалы: Аббаз Дабыловтың «Бақадыр», Садық Нурымбетовтың «Бахтияр» хәм «Ханаласлар» дәстанлары.

ДИАЛОГ—(грек сөзи, еки адам ортасында сөйлесиу)—диалог. Еки қақарманның яки бир неше қақарманың бир-бири менен сөйлесиуі.

Диалог фольклорлық шығармаларда көбинесе жырлаушы, яки атқарыушы тәрәпинен айтылады. Сонлық-

тан ол әдебий шығармаға, драмаға салыстырғанда өзгешерек бериледи. Диалог әдебий хәм драмалық шығармаларға ұқсап фольклорлық шығармада қахарманлардың бир-бири менен қатнасының тийкары есапланады. Мысалы:

- Едиге ме едиң сен?—деди
Ырасыңнан кел деди.
- Едиге болсаң қайтер едиң?
Шын Едиге мен,—деди.
- Егер болсаң Едиге,
Қолыңды маған бер.—

деди Едиге.

Әдебий шығарма сыяқлы фольклорда да диалог қахарман минез-құлқының ашылыуында, сюжеттин раўажланыуында, шығарма идеясының тәсийрли берилиуинде салмақлы орын тутады.

ДИВАН—(парсы сөзи, жыйнақ)—Күншығыс халықларының ертедеги поэзиясында шайырлардың қосықларының топламы, ол әдетте, лирикалық жанрлардың орналасыуы ямаса хәриплик тәртиби жағына қарап дүзилетуғын болған. Мәселен ғәззелер бир бөлек, қасыдалар бир бөлек ямаса рубайлар өз алдына бир бөлек, тағы басқалар. Улыұма шайыр тәрепинен жазылған қосықлар өзлериниң орнына қарап орналастырылатуғын болған. Қарақалпақ поэзиясында қосықларда булайша бөлиу тууралы мағлыұмат жоқ.

ДИДАКТИКАЛЫҚ ПОЭЗИЯ—(грек сөзи, нәсият беретуғын қосықлар)—адамға ақыл-нәсият үйрететуғын қосықлар. Ақыл-нәсият қосықларына қарақалпақ фольклоры күтә бай. Нәсият қосықлар халық қосықларының, терме, толғау, дәстанларында көбирек ушырасады. Ол адамның адамгершиликке, ата-анаға хұрмет етиуге, елди, ұатанды сүйиуге, турақлылыққа, мийнет сүйиуге үйретеди.

Бир дегенде не жаман,
Билимсиз өскен ул жаман,
Еки дегенде не жаман,
Ерке өскен қыз жаман,
Үш дегенде не жаман,
Үшликсиз пишкен тон жаман,
Төрт дегенде не жаман,
Төресин бузған бий жаман.

«Едиге»

ДОЙНА—Румын хэм молдаван халық қосықлары-
ның лирикалық түрі. Бунда негизинен муҳаббат, халық турмысы, халық көтерилислери ҳаққында, әскерий турмыс, шопанлардың, гайдуклардың турмысы ҳаққында жырланады. Дойналар музыка әсбабы арқалы да, әйтпес еки түрде, музыка әсбабысыз да атқарылады.

ДРАМА—(грек сөзи, хәрекет)—диалог түрінде құрылған сахналық шығарма. Драма еки түрли мәниде аталанылады: биринши мәнисинде—автор сөзи араласпай, диалог түрінде жазылған сюжетли шығарма, бунлар тек театрға арналып жазылған болады. Екинши мәнисинде адамның сезими, ишки дүньясы, қарым-қатынастары терең конфликтлердин тийкарында ашып берилетуғын шығармалар. Драма әййемги грек әдебиятында пайда болған хэм оның гейпара заңлары бизин күнимизде де сақланып келмекте. Қарақалпақ әдебиятында драма әдебияттың белгили жанры сыпатында тек советлик дәуиримизде ғана пайда болды хэм раўажланды.

Әдебияттын үлкен үш жанрының бири болған драманың басқа жанрлардан өзгешелиги, принципиаль айырмашылығы бар. Олардың ири баслылары мыналардан ибарат: а) басқа жанрға қарағанда бунда ўақыя айрықша драмалық сыпатқа ийе болады хэм тамашагөйдің дыққатын динамикалық характери менен тарап алады. Соған байланыслы адам характерлери айқынлана береді, характерлердин бир-бири менен соқпығысыўларының нәтийжесинде олардың ишки дүньясы ашып бериледи; б) хәрекет бирлигинің сақланыўында избе-излик күшли болады хэм бул қатты талап етиледі. Драманың хәрекеті бир мақсеттин этирапында болыўы керек хэм оған қосымша ўақыялар жат. Баслы пикир сол тийкаргы қаҳарманның тәғдирине қаратылған болады. Драмалық герой сөзде емес, исте көриниўи керек; в) драма сахнаға арналып жазылады хэм ол өткен ўақыяны тамашагөйдін көз алдында тап хәзир болып атырғандай етип елеслетеди.

Мине, усы белгилер қарақалпақ драмалық шығармаларына да тән. Қарақалпақ әдебиятында пайда болған драмалық жанр ең алды менен рус әдебиятының, сондай-ақ, басқа да туўысқан халықлар әдебиятының

дәстүрлерин творчестволық бағыттан кеңнен қолланыу және дауам еттириу арқалы өсіп жетисти.

Драма үлкен үш түрге бөлінеді: трагедия, комедия, драма.

Қарақалпақ әдебиятында булардың барлық түрлері де рауажланған. Ал, революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиятында арнаулы жанры сыпатында драма бізде болған жоқ, ол мәдениытымыздың өсіп жетиліскен уақытында пайда болып отыр. Драманың пайда болуы және рауажланыуы театр искусствосы менен тығыз байланысты. Драмалық жанр жаңа искусствоның гүлдестісі, поэзияның ең жоғарғы түрі деген Белинскийдің сөзі дәл тауып айтылған данышпанлық пикир. М. Горькийдің сөзі менен айтқанымызда драма әдебиятының ең қыйын жанры, өйткені, драматург өз жолы менен ис алып барады, оның көз алдында романист сыяқлы оқыушылар емес, ал сахна елеслейді. Сонлықтан да драма «тек сахнада өмір сүреді» (Гоголь).

ДУМЫ—думалар. Украин фольклорының тийкарғы жанрларының бири. Негизинен лироко-эпикалық тарихый қосықлар киреди. Оның көлемі 400 қатарға шекем барады. Думалар бандура менен кобзорлар тәрепинен айтылады. Ол еркін уйқас пенен айтылады. Онда Уатанды қорғау, елді сүйу, дослық қатнас идеялары сөз болады. Думаларда көбинесе халық батырлары, тарихый, жәмийетлік-сиясий уақыялар жырланады. Драмалардың бізге жетіп келиуінде жыраулар сыяқлы кобзорлардың хызметі үлкен. Халық арасында аты белгилі кобзорлар оны жырлап бізге шекем алып келген.

ЕРТЕК—фольклордың үлкен бир тарауы. Ертекер көбинесе қара сөз бенен белгилі, күтә сийрек түрінде қосық пенен де ушырасады. Ертекер деген сөздің өзі «ерте» деген мәніни аңлатады. Бул термин көпшилик күн шығыс халықларына ортақ.

Қарақалпақ фольклорында ертекер күтә үлкен орын ийелейді, олар өзлеринин темасы, мазмунына қарағанда да қәр түрлі болып келеді. Егер биз қарақалпақ ертекерин классификациялық, оларды: хайуанлар хаққында, қыяый, реалистлик, легендалық ертекер деп бирнеше түрге бөлиуимиз мүмкин. Әлбетте, қарақалпақ ертекеринин буннан да басқа түрлеринин бо-

Басқа халықтардың ертеклери сыяқлы қарақалпақ ертеклери де қоңсы халықтардың ертеклери мазмуны жағынан күтә жақын, бул жақынлық халықтардың бир-бири менен араласып отырғанлығы-нен келип шыққан. Сондай-ақ қазақ, өзбек халықларында ушырасатуғын гейпара ертеклери қарақалпақтар арасында да кеңнен ушырайды. Бирақта, қайсы ертеқта болмасын ертеклер сол халықтың өзине тән ерекшелигин сақлайды, темасы, сюжети, стили жағынан қарақалпақ ертеклери басқа халықтардың ертеклери-нен ажыралып турады.

ҚЫЯЛЫЙ ЕРТЕКЛЕР—фантастикалық-қыяллы ойларды күшли, турмыстағы ұақыя хәдден тыс қыяллы етіп берилген, әжайып таңқаларлық сюжеттерди сөз ететуғын ертеклерди атайды. Ертектің бул түринде қахарман бәрқулла айдарха, жин, мәстан кемпир, дәў, жезтырнақ, т.б. сыяқлы турмыста жоқ ұақыя қахарманлар сөз етиледі. Оларға көбинесе сыйқырлы күш, әр-ұақ, периштелер жәрдем береді.

ХАЙҰАНАТЛАР ХАҚҚЫНДАҒЫ ЕРТЕКЛЕР—ертеклердің бул түринің бас қахарманлары хайұанатлар болып сүўретленеді. Хайұанатлардың барлық түри, соның менен бирге қуслар, майда жәнликлер бәри адам образында бериледі. Олардың образы арқалы адамлардың турмысындағы ұақыялар бериледі, адамның кемшилиги үстинен күледі. Бул әдебиеттағы тымсал жанрына жақын келеді. «Жолбарыс хәм қоян», «Ғарға менен қаршыға», «Бәри менен ийт», «Шонтық түлки» т.б.

ТУРМЫС ЕРТЕКЛЕРИ—турмыс хәқыйқатлығына жақын, исенимли ұақыяларға қурылған турмыста ушырасатуғын сюжеттерди сөз ететуғын ертеклерди атайды. Турмыс ертеклериндеги унамлы хәм унамсыз қахарманлар турмыста бар қахарманлар болып тийкарығы конфликтте турмыс ұақыяларына қурылады. Унамлы қахарман ретинде ақыллы шопан, дана дийхан, ақыллы қыз, т. б. образы бериледі, унамсыз қахарман ретинде көбинесе зулым патша, ақылсыз бай, дүньяхор саўдагер образы бериледі. Мысалы, «Дийханның ақылы», «Ата ұәсияты» т. б. ертеклер.

ЕРТЕКТИҢ СЮЖЕТИ—ертектің сюжети тийкарында шығарма жазыў, әдебиет тарийхында бурыннан бар дәстүр. Халық аўызындағы әпсана, миф, ертек-

лердің сюжети жазыушылардың жаңа шығармасына сюжет болады. Мысалы, Низамий, Техлевий, Науайы дөреткен «Шахнама» дәстанлар циклиндегі Ләйли — Мәжнүн, Фархад — Шийрин хәққындағы дәстанлардың сюжети халық аўызындағы әпсаналарға тийкарланған. Бердақтың «Ақмақ патша» дәстаны ертектің сюжетінде жазылған.

ЕСИТТИРИУ—фольклорда муң—шер жырларының бири. Бул адамның басына аўыр қайғы түскенде, жақын адамы өлгенде жубатыу ушын айтылады. Өлини еситтиргенде, я атақлы адамлардың азасын белгилегенде халық арасындағы талантлы адамларға «еситтириу» айтқызған. Бундай қосықларды шайырлар да шығарып отырған. Еситтириу менен кеуил айтыуды фольклористлер бирге қарайды.

Кеуил айтыу—өлген адамның туўған-туўысқанларына оның қайғысын бөлисиу, жубатыу ушын айтылатуғын сөз. Кеуил айтыудың халықта өзине тән жолы бар. Белгили атақлы адамлар өлгенде оның жақынларына басқалар тәрепинен айтылған кеуил айтыу қосықлары халық арасында кең тараған.

ЖАНР (француз сөзи, түр)—көркем шығарманың мазмунына, көлемине, композициялық қурылысы баянлау усылларына, қахарманларына қарап оның түрин белгилейтуғын өлшеушиси. Әдебиятта жанр тийкарынан эпикалық, лирикалық, драмалық болып үш түрге бөлинеди. Ал фольклорда жанрларды тийкарынан үш түрге бөлиуге болады. Эпикалық түрине дәстан, тарийхий жыр, ертек, әпсана, легенда т. б. Лирикалық түрине халық қосықлары, турмыс салт қосықлары, дидактикалыи қосықлар. Драмалық түрине лаққылар масқарабазлар киреди.

Қарақалпақ фольклорының жанрларын классификациялау Қ. Айымбетов, О. Кожуров, Н. Дәуқараевлар тәрепинен исленип берди. Қ. Айымбетов пенен О. Кожуров он үш жанрға бөледи: 1. Ертек. 2. Нақыл. 3. Жумбақ. 4. Жаңылтпаш, 5. Жууап. 6. Өтирик өлең. 7. Бет ашар. 8. Жоқлау. 9. Толғау. 10. Бәдик. 11. Жайдары қосықлар. 12. Ярамазан. 13. Дәстан.

Ал, Н. Дәуқараевтың классификациясы бойынша қарақалпақ фольклоры лирикалық хәм эпикалық деп еки жанрға бөлинеди.

1. Лирикалық жанрға: халық қосықтары, айтыс, жумбақ, турмыс—салт қосықтары т. б. киреди.

2. Эпикалық жанрға: Ертеңдер, дәстанлар, тарихый жырлар киреди.

ЖАЙДАРЫ ҚОСЫҚЛАР — ағыр турмысты жеңілдетіуі ямаса иштеги муңлы шерди шығарыуы ушын жеңіл кеуил көтеріуі ушын айтылатуғын халық қосықтарының бир түри:

Анау турған алма мекен нарма екен,
Саясында турған бизиң ярма екен,
Саясында турған бизиң яр болса,
Екеуимизди қосар күнлер барма екен?

ЖАҢЫЛТПАШ—халық дөретпесиниң бир кең таралған түрлериниң бири. Жаңылтпаш қайсы халықта болмасын бар хәм бәринде де тез сөйлеуге, тил өсируіге жәрдем беретуғын, адамды шалт сөйлеуге әдетлендиретуғын усылдың бири сыпатында қаралады. Жаңылтпашлар рифмласқан болған менен, мелодиялық характерге ийе емес. Егерде айтыушы адам оны бузбай тез айтып шықса, ол сыннан өткен болып табылады, ал иркилип қалса, айта алмаса ол күлкиге қалады. Характерли нәрсе сонда жаңылтпашты бузып алса, оннан уятқа қалдыратуғын сөзден шығыуы мүмкин. Жаңылтпашлар—салт әдебиятының түрине киреди хәм искусствоны үйрениуіге мәжбүрлейтуғын әдебияттын бир түри. Өйткени, өткен уақытларда отырыспада қосық айта алмаған жаслар жаңылтпаш айтып беретуғын болған. Қарақалпақ әдебиятында жаңылтпаштың үлгилери мыналар:

1. Адамға сөк шөпшиттирмесин,

Сөк шөпшиттирседе

Көп шөпшиттирмесин.

2. Қаладан алғаным алты арба асқабақ,

Алты арба асқабаққа жеккеним,

Тарғыл ала тайпақ мүйиз, ақ бөксе баспақ,

Ақ бөксе баспақ.

3. Қырда қырқ қырғауыл,

Қырқ қырғауыл ишинде,

Қырқ жыл қысыр қалған

Шөже мәкиен қызыл қуйрықды қырғауыл.

ЖОҚЛАУ—халықтың салт—дәстүр қосықтарының бир түри. Өлини азалағанда, еске түсиргенде айтыла-

туғын қосық. Жоқлауда өлген адамның ең жақсы тәрептери, сөзи, халық ушын ислеген хызмети қосыққа қосылады. Жоқлау тийкарынан 7—8 бууынлы қосық қатары менен бериледи.

Ағын бир суудың ағысы,
Ақ орамал нағысы,
Қулағымнан кетпейди-ау
Беглеримнің дауысы.

Жоқлаудың өзине тән қауазы, намасы болған. Жоқлаудың өз дәстүри бар. Азаматы өлгенде қаялы тәрепинен айтылатуғын жоқлау, тууысқаны өлгенде, тууысқанлары тәрепинен айтылатуғын жоқлау, ел ағасы өлгенде елдің, пухара халық тәрепинен айтылатуғын жоқлау т. б.

ЖЫР—толғау түрінде ушырасатуғын 7—8 бууынлы қосық. Әдебиат изертлеушилердің билдириуи бойынша (В. Радлов, Е. Исмаилов, Н. Дәуқараев, Х. Зәриповлар) жыр деген сөз «қосық», «эпос» дегенди аңлатады. Жырда қосықтың бууын санының бирдей тен келип отырыуы бирдейине қатты сақланбайды, қарақалпақларға жыр қобыз бенен жырланады. Оның темасы турмыс, жақсы-жаман, заман жағдайы тууралы ғақыт, жәмийеттеги өзгерис, қарым-қатнастар қаққында болады. Жыр толғау сыяқлы нәрсе (гейде бул екеуін бир деп те қарауға болады) философиялық характерге ийе болады, ол нақыл-мақаллардан қуралады.

ЖЫРАУ—қақарманлық дәстанларды қобыз бенен атқарыушылар хәм таратыушылар. Жырау сөзиниң шығысы тууралы ең дәслепки тыянақлы пикир айтыушылардың бири академик Радлов. Ол «жырау» сөзин «жыр» деген сөзден шыққан деп шамалайды. Радловтың бул пикирин көпшилик әдебиатшылар қууатлайды. Қарақалпақ халқында жыраулар дәстанларды, соның ишинде қақарманлық, батырлық шығармаларды айтады. Н. Дәуқараевтың дурыс көрсетиуи бойынша «жырауға батырлық эпос, терме, толғау ылайықлы болады. Жырау тосыннан айта бермейди, ал тек тойларда, салтанат байрамларда, көп адамлық жыйнақларда ғана айтады».

ЖЫРАУЛАР—дәретейуши адамы, өзлери жанынан шығарып айтып отырған, булар термелерден, толғаулардан ибарат болған. Н. Дәуқараев, В. Бартольдтың

пикирине тийкарланып, «қобыз түрк қауымларынан ытайларға, славянларға өткен» деп билдиреди. Ауыз екі әдебиаттың басқа түрлери менен салыстырғанда жыраулардың өзгешелиги бар, оларға көбирек дидактикалық пикир айтыу характерли олар терең ойланып айтылған, турмыс тәжірийбесинен келип шыққан афористлик сөзлерди көп қолланып отырады. Демек, гез келген адамның жырау болыуы мүмкин емес. Жыраулар көбинесе, социаллық мәніси бар көлемли темаларды жырлайды, нақыл, толғау, терме, ақыл—нәсият сөзлерин көбирек жырлайды.

Қарақалпақ жырауларын Н. Дәуқараев үлкен 2 мектепке бөліп қарайды: 1. Соппаслы Сыпыра жырау мектеби. 2. Жийен жырау мектеби.

Атақлы, үлкен талантлы жыраулар шәкірт таярлауда өзиниң жолы, үрп-әдети болған. Олардың тәрбиялаған шәкіртлери өз устазларының жолын дауам еткен. Соның менен бирге талантлы жырау ол жолды жаңартып, қайтадан дөретип отырған. Жыраулардың көбисиниң шайырлық уқыбы болған.

Жыраулардың шәкірт таярлауы өзине тән өзіншеллигине ийе. Атақлы жыраулар өз шәкіртлерин бир неше жыл қасына алып жүрип қобыз намаларын, дэстанларды ядлауды атқарыуды үйреткен. Өзи сынақтан өткізип болып оған халық арасында жыраушылық етиуге рухсат берген (пәтия берген). Устазсыз хеш бир жырау жыраушылық ете алмаған.

Қарақалпақ жырауларының репертуарында «Едиге», «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз», «Ер Шора», «Ер Қосай», «Мәспатша», «Шәрьяр», т. б. дэстанлар болған.

Қарақалпақ жырауларының ишинде Жийен жырау, Нурабылла жырау, Жийемурат жырау, Ерполат жырау, Қурбанбай жырау, Есемурат жырау, Қыяс жырау, Күлемет жырау т. б. аты халыққа кеңнен мәлим.

ЖЫРШЫ—қазақ, қырғыз халық жырларын, халық қосықларын жырлаушы талант ийеси. Жыршыны «ақын» деп те атайды. Жыршылар тийкарынан екі түрге бөлинеди: 1. Халық қосықлары менен бирге басқа ақынлардың қосықларын атқарыушылар. 2. басқа ақынлардың қосықлары менен бирге өзлериниң дөретлесин атқарыушылар.

ЖУУАБЫ:—қарақалпақ халқының миллий дәстүр

рине байланысly келип шыққан фольклордың ұәкили. Революцияға шекем қыз-жигитлер, тойларда, болмаса өзлери бир-бирине қыдырып барып отырған жерінде жууап айтысқан. Жууап, демек шеберлик пенен айтылған сөз, талант жарысы. Жууапты айттырыу ушын қызлар жууабы жеңгелерин, жигитлер жигит ағаларын ертип жүрген. Ал, буннан басқа халық арасында сөзге шебер талантлы адамлардың бир-бири менен жууап айтысы да белгили.

Мысалы:

Қыз: Бир жууап бар, ат жууап,
Бир жууап бар, тай жууап,
Түрли-түрли жууап бар,
Сорағаныңыз қай жууап.

Жигит: Қәлесеніз атыңызды берин,
Қәлемесеніз тайыңызды берин,
Усы жууаптан бөлип,
Хәрне пайымызды берин.

ЖУУМАҚ—русша «концовка» деп әдебиат таныу терминлериниң сөзлигине кирген. Шығармада сөз етилген ұақыялар, конфликтлер шешилип болған соңғы шығарманың жуумақлаушы бөлими. Бул фольклорда өз алдына бөлим болып қәдиплескен. Мысалы, ертекерде, «мурат мақсетине жетти» деп жуумақланады, ал дәстанларда сюжет тамам болған соң ұақыя не менен питкенлиги хәққында қысқаша жуумақ исленеди. Мысалы:

Аман—есен баласы менен қосылып,
Байсын деген елатта,
Байбөри байдың баласы,
Алпамыстай ер жигит,

Толықсып дәуран сүрип,
Әдил патша болып
Мурат мақсетине жетти. («Алпамыс»).

ЖУМБАҚ—қарақалпақ халық фольклорында таралған ритмлик гәп. Ол ерте ұақытлары дәреседе, күни бүгинге шекем рауажланып киятыр. Жумбақлардың шығыу тарийхы барлық халықта бир болған менен, онда хәр бир халықтың турмыс тиришилиги, күн көриу жағдайы, турмысқа көз-қарасы сәуленген бола-

ды. Қарақалпақ халқында да жумбақлар жүдә көп, бірақ олар еле системаластырылмаған, өз изертлеушілерін күтип тұрыпты. Жыйналғанларының характеріне қарағанда оларда сөз өнері, өнер жарастырыуға үлкен орын беріледі. Қарақалпақ жумбақтарының үлгілері мыналардан ибарат:

Туұйсақан еки ана бар,
Екеуінде он бала.
Хәр бириниң аты бар,
Өз исине мәрдана. (бармақ)

Бийик өскен бир дарақ,
Онда бар он еки пұтақ.
Хәр пұтаққа биргелки,
Бар отыздан жапырақ. (жыл. ай, күн).

Бир парша пәтир
Әлемге татыр. (ай).

Жумбақ тек усы формада ғана ушырасып қоймайды, ал шайырлардың айтысында да кең орын алады.

ЖУУАП—Лирикалық қосықлардың бір түрі. Жууап белгилі рифмаға иіе, образлы сөз. Қарақалпақтар арасында жууап кең таралған, булар көбинесе, қыз бенен жигитлер арасында, отырыспаларда, той-мерекелерде жийи ушырайды. Жууап өз характері жағынан айтыстың бір түрі сыпатында, бірақ бул күтә қысқа, дәл тауып айтылған рифмалы гәп. Уйқас гейде толық сақланбай, жайдары қосықлар түрінде де келе береді. Ауыз еки әдебиаттың басқа түрлериндей-ақ, буларда да класслық мәп көрһнип отырады.

Қыз жигит жууаптарының жақсы үлгілері жазыушы Асан Бегимовтың «Балықшының қызы» романында келтирилген. Соннан мысал келтирейік:

Жигитлерге қарата қыз жеңгеси Саятхан:

Бирин үлкен, бирин құрдас,
Бирин киши, бирин жас.
Таңда атып жақын келген,
Жууап күттик заманлас.

Жигитлердің бирейі:

Бир жууап бар дүлдил,
Бир жууап бар бүлбил,

Бир жууап бар қызыл гүл,
Қайсысын қәлейсең?

Қыз жеңгеси:

Бир жууап бар дүлдил,
Бир жууап бар бүлбил,
Қыз минәсиби қызыл гүл,
Қызыл гүл менен кетемиздағы...

Жууаптың айтысыу тәртиби болады, отырыспада ол қатты сақланады. Әдетте, отырыспада жууапты қыз жеңгелери, жигит ағалары, ямаса аўзының еби бар, сөзге шешен адамлар баслайды хәм олар жууаққлайды. Ондай адамларды «жууабый» деп атаған. Оларды қыз-жигитлер той мерекелерде қасына ертип жүрген.

ИДЕАЛ (грек сөзи, идея, түсиник, тәсийр)—Идеал белгили бир тарийхий жағдайға байланыслы келип шығады, бир класстың мәпин, топарының мақсетин сөйләйди. Сондай-ақ, жеке турмыста да бир нәрсени үлги етиу, әрман етиу мүмкин. Көркем әдебиятта идеял айрықша айқын көринеди, хәр бир жазыушы өз дәрәтпесин белгили бир идеал тийкарында қурады, белгили бир мақсет ушын гүреседи, олай болса онын таңлаған образлары да сол гөзлеген мақсетине жууап бериуи керек. Революцияға шекемги дәуирде қарақалпақ халқы сырт ел басқыншыларына қарсы гүрести, азатлыққа умтылды. Соның ушында қарақалпақ дәстанларында мәртликтин үлгисин көрсеткен батырлардын идеал образлары жасалды. Әлбетте, бул қаҳарманлар халықтың сол уақыттағы түсинигинин сәулеси сыпатында ғана қаралыуы керек.

XIX—әсирдеги қарақалпақ шайырлары тийкарынан езилген халықтың азатлықта жасауын әрман етти, душпанға қарсы тайынбай гүресетуғын батыр жигитлерди аңсады, батыр жигитлердин идал образларын дәрәтти. Бердақтың поэмаларының тийкарын қураған батырлардың образы нағыз идеал образлар еди. Бирақта, булар сол заманның жағдайында иске асыуы мүмкин нәрсе емес еди.

Фольклорлық шығармадағы идеал образ бенен әдебий шығармадағы идеал образ парық қылады. Фольклорлық шығарма бир неше әсир дауамында халық аўзында жасап келгенликтен және класслық қызығыу-

Шылығы хәр қыйлы жәмийетлик қатламларға да хызмет еткенлиги себепли бунда идеал образ улығмалық характер тутады. Халықтың арзыў-әрман еткен улығма унамлы қақарман қаққындағы идеалын алып жүреді. Мысалы, Алпамыс, Қоблан, Гүлайым образлары.

ИДЕАЛИЗАЦИЯ (грек сөзи, ой, түсиник)—шығармада сөз етилип атырған ўақыяны, яки қақарман образын турмыс қақыйқатлығына туўры келмейтуғын дәрежеде бөрттирип, ҳәдден тыс мақтап сүүретлеў. Усылай сүүретлеў әсиресе фольклорға тән. Фольклорда атқарыўшы сөз етип отырған ўақыясын әжайып ўақыя етип қақарманларын ҳәдден тыс ақыллы, батыр, сулыў етип сүүретлеў қәлиплескен фольклордың тийкарғы өзгешелиги. Унамлы қақарманлар ушын дәстаннан дәстанға көшип жүретуғын таяр сүүретлеў қатарлары бар. Мысалы:

Көрген жанлар келбетине тойғандай,
Ар—сар болып ақыл—хуўшын жойғандай,
Айсыз түнде ол қыз шықса далаға,
Қараңғы үйге ҳасыл гәўқар қойғандай.

(«Қырық қыз»)

ИДЕЯ (грек сөзи, тийкарғы ой, пикир)—шығармада атқарыўшы яки автор тәрепинен айтылатуғын тийкарғы ой, пикир, сөз етилген ўақыя бойынша берилген ойлардың жыйынтығы. Бул фольклорлық шығармаға да, әдебий шығармаға да тән. Шығармада бир неше ўақыялар, сюжетлер, сөз етилиўи мүмкин, бирақ олардың барлығы белгилн бир ойды, шешимди туўдырыў ушын хызмет етеди. Мысалы, «Қырқ қыз» дәстанының тийкарғы идеясы ел қорғаў. Дәстанда ҳаял-қызлардың әскерий иске араласыў, жаўгершилик, муҳаббет мәселеси сөз етилгени менен тийкарғы идея—ўатанды, өз халқын душпаннан қорғаўдың хәр нәрседен қымбат екенлиги қаққындағы ой.

ИДИОМА (грек сөзи, өзіншеллик)—бир тилден екннши тилге сөзбе-сөз аўдарыўға келе бермейтуғын сол тилге ғана тән сөзлер. Идиомалық сөзлерди сөздин сөзбе-сөз мәнисине қарап түсннйўге болмайды, бунда сөзлер екннши бир, аўыспалы мәни береді. Идиомалық сөзлер әдебияттан гөре халық творчествосында көбирек пайдаланылады, әдебият усы халық тилине сү-

Йенеди. Мысалы, бүйректен сыйрақ шығарып, аузына қатық уйытып қойғандай, ауызы тозған, жүрегі жарылды.

Құрт ойыны құрылды,
Көшелер өликке толды.

ИМПРЕССИОНИЗМ (француз сөзі, тәсірленіу) — XIX ғасырдың екінші ярымында Францияда пайда болған искусство хәм әдебиеттағы ағым. Искусствоның идеялылығын бийқарлай отырып, импрессионистлер өзлериниң жекке басының жағдайын, өзлериниң тәсірленіулерин, сезим хәм кейиплерин бериўди ғана ойлады, турмыстың шынлығы орнына жәмийетлик турмыстан бөлек алынған қара бастың сезими индивидуаль кейиплер биринши орында турды. Импрессионизм имажинизм сыяқлы халық мәпине шетте туратуғын искусствосының мазмунын бийқарлайтуғын реакция ағым.

ИМПРОВИЗАЦИЯ (итальян сөзі, таярлықсыз, тосыннан) — күтилмеген жерден белгили темада суўырып салып қосық шығара бериў. Усындай таярлықсыз түрде бирден салған жерден шығарма дәретиўшилер импровизатор деп атайды. Булар көбинесе, халық әдебиетинде жийи ушырайды, өйткени заманларда импровизаторлар той, жыйынларда ядынан суўырып салып айта беретуғын болған. Бирақта, жазба әдебиеттиң ўәкиллери менен салыстырғанда импровизаторлардың да турмысты үйрениў жолы, дәретиў усылы бирдей деўге болады. Турмысты билмесе, қунт пенен үйренбесе, тәжірийбеге ийе болмаса ким болсада ядтан, тосыннан шығара алмайды.

Булардың бир-биринен тийқарғы айырмасы сонда импровизатор жазып отырмай-ақ айта береді, өз шығармасын ядында ғана дүзетеді, онда қандай да болмасын бурыннан таяр схема болады, сол бурынғы өзінлик тәжірийбеден пайдаланады. Сондай-ақ импровизатор шайырда турмысты сезиў, уғыныў сыяқлы өзгеше: ол тез сезинеді, тез уғып алады, ядында беккем сақлайды.

Импровизаторлық усыл көпшилик қарақалпақ шайырларында болған хәм буны бизге қарақалпақ әдебиетиниң тарийхи жақсы таныта алады. Жийен жыраў, Қүнхожа, Әжинияз, Бердақ, Аяпбергенлердің шығармалары буған гүўа. Сондай-ақ, суўырып салып ай-

С. Нурымбетов, Т. Жумамуратовларда да ушыра-
сады.

ИНВЕРСИЯ (латын сөзи, орын алмасыў)—сөздің грамматикалық қағыйдаларынан тысқары, орын алма-
сы берилиўи. Бул көбинесе поэзияда бериледи. Фольк-
лорда да, әдебиятта да тендей ушырасатуғын гәптиң,
қосық қатарының тәсирли, мазмунлы болыўы ушын
қолланылатуғын усыл. Мысалы:

Тек тири жүриппен, қурыды дәрман,
Айтсам ада белмас иштеги әрман,
Үкемлерге болың қәуендер—пәрман,
Даўысы қулағымда жыламайын ба. (Халық қосығы).

Инверсияда сөздің стилистикалық қурылысы, гәп-
тиң тәсирли болып шығыўы ушын бузылады, көби-
несе гәптиң бас ағзасы соңында, екінши дәрежели ағ-
засы басында келеди.

ИРОНИЯ (грек сөзи—билип турып билмесинге
салыў, кек етиў)—келемежлеў, кекесинлеў.

Ирония көркем әдебиятта да, фольклорда да бир-
дей бир адамның яки ўақыяның үстинен кескинлеп кү-
лиў ушын қолланылатуғын көркем сүўретлеўдің бир тү-
ри. Көздің туўра мәнисинде сол мақтап отырған сыяқ-
лы көринеди, ал ҳақыйқат мәнисине келгенде мақтаў
арқалы ашшы күлки бериледи. «Алпамыс» дәстанын-
да Гүлпаршынды алыў ушын таярланып атырған адам-
ларды былай сүўретлейди: «Байтал минген де бақты,
ғашыр минген де бақты, ешек минген де бақты, ҳәр
ким өз ғумаршылығы менен ат бағып қала берди», —
деген қатарларда Гүлпаршын таласқан адамларға ас-
тыртын мысқыллы күлки бериледи.

ИНТОНАЦИЯ (латын сөзи, даўыс ырғағы)—атқар-
ыўшының, жазыўшының яки китапты оқыўшының сөй-
легенде я оқығанда даўысын көтеринки түрде я әсте-
лик пенен оқыўы, я атқарыўы. Ҳәр бир гәптиң қандай
гәп екенлиги сораў, үндеў т. б. сол гәптиң ишиндеги
сөзлердің мәниси, қаҳарманлардың кеўил-кейпи, ав-
тордың, яки атқарыўшының позициясы интонацияға қа-
рап анықланады.

1. — Ҳә, перийзат Гүлайым,
Ақ жүзинди көргенде,
Кетти менң дәрманым.

2. —Билесиз бе досларым,
Мине бенде халықтың
Батырлары келипти.
3. —Қабыл болды құдайым,
Көзден аққан жасларым,
Қутыларма қамаудан,
Қайғыдағы досларым.

«Қырқ қыз»

Бунда үш түрлі интонация менен берилетуғын гәп берилген. Бириншисинде—үндеу, екіншисинде—сорау-интонация, үшіншисинде—жай түрдеги интонация.

ҚАЛЛИГРАФИЯ —хат жазыу, хатгерлик. Бул Шығыс халықтарында, Орта Азияда кең тарқалған кітап көшіриу, хат жазыу өнериниң бир түри. Баспахананың жоқлығынан келип шыққан өнер болып, олар кітапты қолдан көширип көп нұсқада халық арасына тарқатып отырған. Бул өнер менен сауатлы, хат жазыуда көл жазбасы анық, шебер жазатуғын адамлар шұғылланған. Бундай адамларды «кәтиплер» деп атаған (Қ. Кәтип). Кәтиплердиң хат жазыу шеберлиги, өзине тән жолы болған. Хат жазыудың елиуге жақын түри бар екенлиги белгили. Хәр бир кәтип өз өнерин шәкиртлерине берип отырған. Орта Азияның белгили қалаларында Бухара, Самарқанд, Ургенч, Ферғана, Ташкент, Шымбайда кітап көширип отырған белгили кәтиплер болған.

КӘТИП — хаткер. Орта Азияда кітап шығарыудың баспахананың жетиспеушилиги себепли кәтиплер ески кітаптарды қолдан көширетуғын болған. Олар диний кітаптарды, дәстан, қысса, шайырлардың қосықларын көширип бир неше нұсқада халық арасына тарқатып отырған. Хәр бир кәгиптин өзине тән почерки, мектеби болған.

КАСЫДА-(араб сөзи, мақсет, нийет)—касыда. Касыда Шығыс поэзиясының тийкарғы жанрларының бири. Ол мақтау, арнау, дәдебели жаңғырықлы поэтик қатарларда дәретиледи. Ол орта әсир Шығыс поэзиясында рауажланған жанр. Тийкарынан бул жанр патшаларды, әмелдарларды мақтау ушын сарай шайырлары тәрпинен пайдаланылған. Сарай шайырларынан басқа прогрессив көз-қарастағы шайырлар қасындағы өзиниң философиялық ойларын бериуде пайдаланған. Бундай жағдайда ол ғәззелге жақын болып келеди, көлемі

жағынан ғәззелден көлемли болып келеди. Оның ки-
риси, тийкарғы бөлими, жуўмақлауы сыяқлы бөлим-
дери болады.

КЛАССИК (латын сөзи, үлгили, сайланған, таңла-
малы деген мәниде)— өзиниң кейнинде үлгили сөз,
әлмес шығарма қалдырған жазыўшы —шайырлардың
улыўма атағы. Ҳәр бир халықтың әдебиятында өзиниң
кейнинде үлгили сөз шығарма қалдырған жазыўшы
шайырлар аз емес, бирақ олардың барлығы бирдей
классик бола бермейди. XIX әсирде жасаған қарақал-
пақ шайырларынан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш-
лер классик шайырлардың қатарына киреди.

Классик жазыўшылардың шығармалары өзлериниң
идеалық—көркемлик дәрежеси жағынан ўақыттың
өтиўине қарамастан үлкен бағаға ийе болады, халық-
ты идеялық, эстетикалық жақтан тәрбиялаўға жәрдем
етеди, турмыстың реал картиналарын терең ҳәм жан-
жақлы ашып береді. Олар дәреткен образлар халық-
тың ядында мәңги сақланады. Усындай шығармалар-
ды классикалық деп атайды.

КЛАССИЦИЗМ—XVII—XVIII әсирлерде Европа әде-
биятында пайда болған әдебиет ағымы. Классицизмди ме-
тод сыпатында таныў бурыннан-ақ орын алған, бирақ оны
метод дегеннен гөре ағым ямаса бағыт деп тастыйық-
лаў басымырақ. Әййемги грек әдебиятының критиги
Аристарих грек ең белгили шайырларын олардың шы-
ғармаларының көркемлик сапасына қарай классқа
ажыратқан, соған байланыслы анаў ямаса мынаў класс-
қа бөлинген шығармалар классикалық деп яғный бас-
қаларға үлги сыпатындағы шығармалар деп қаралған.
Бул оның дәслепки мәниси. Кейин классикалық шы-
ғарма деп көркем дәретпениң ҳәр қандай үлгили мар-
жанын ғана атайды. Ҳәзирги бизиң күнимизде класси-
калық шығармаға берип жүрген атақ усынан ибарат.

Классицизм дәслеп грек әдебиятында пайда болса
да, кейин француз әдебиятында қәлиплести, Франция-
ның миллий бирлигин тәмийинлеген абсолютлик монар-
хияның тилегине ғәрезли болды. Орта әсирлик феода-
лизмниң салт—санасына қарсы гүресте классицизм
прогрессив бағыт болды, идеалистлик схоластикаға
қатты соққы берди. Орта әсирлик әдебиеттағы шын-
лыққа жантаспайтуғын фантазияның орнына ол тә-
биятқа сликлеўди, шынлықты жазыўды талап етти.

Ақылдың күшіне исениу, Декарттың рационалисттик теориясына сүйенип, барлық нәрсенің тийкары ақыл деп тастыйықлау классицизмге тән болды. Бурын барлық нәрсенің үлгиси сыпатында қабыл етилип келген ширкеу кітаптарының орнына әйемги грек әдебиятының үлгисине еликлеуді талап етті. Классицизмге берилген атаманың бир жағы усыған да байланыслы. Өйткени соңғы дәуирдеги искусство ушын грек искусствосының классикалық үлгиси болғанлығы факт.

Классицизм әдебий шығармаларды, тийкарынан екиге бөлди: буның бири талапқа жууап берерлик жоқары стиль, екіншиси жай стиль. Жоқары стиль аристократиялық әдебияттың белгиси болды, бул стиль менен классицизмнің талабына жууап берерлик трагедия, ода, дидактикалық поэмалар ғана жазыуға болатуғын еди. Жай стиль менен төменги қатламлар ушын тән болған күлкили шығармалар комедия, сатира, юморлар хәм басқа да шығармалар жазылуы керек болды. Сөйтип классицизмнің толық мойынлаған әдебий жанры—трагедия. Бул салтанатлы жанр абсолютлик монархияның идеалын сәулендириуши нағыз қолайлы жанр деп есапланады.

Классицизмнің бир қатар қәтелиги хәм кемшилиги болды, ол жазыушылардың мүмкиншилигин бийкарлады, оған шәрт қоя отырып, фантазияның қулаш сермеуине иркиниш жасады.

Классицизмнің белгили теоретиги француз әдебиятының үәкили Буало болды.

Классицизм рус әдебиятының тарийхында да болды, бирақ ол узақ уақыт өмир сүре алмады, оның үәкиллери Ломоносов, Сумараковлар болды. Булар әдебиятты демократияластыруда батыс жазыушыларынан анағурлым алда турды.

КОБЗОРЬ—қобызшы. Украин фольклорының үәкили. Кобзорь қобыз бенен тарийхий халық қосықларын, думаларды атқарған. Олар көбинесе казаклар урысқа атланар алдында оларды рухландыру ушын патриотлық тарийхий қосықлар менен урысқа шығарып салатуғын болған. Кобзорьлар әсиресе XVII—XVIII әсирде өзиниң ең рауажланған дәуирин басынан кеширген.

КӨПШИЛИК ДӨРЕТПЕСИ—бир неше авторлардың қатнасы менен жазылған әдебий шығарма. Бул, әсиресе, халықтың дәстанларына тән; өйткени, оларды

көпшилик болып дөретеди, көпшилик болып пайдаланылады. Дәстанлар әдетте, биреу тәрәпинен дөретилгәннен аўыздан—аўызға өтип, екинши биреу тәрәпинен толықтырылып, дүзетилип көпшиликтиң дөрәтпесине айланады.

КӨПШИЛИК ДӨРӨТПЕСИ әдебиятта да ушырасады. Әдебиятта дөрегән хат жанры усыған киреди. Мысалы, 30-жыллардың орталарынан баслап қарақалпақ поэзиясында хат жанры пайда болады («Туўысқан өзбек халқына хат», «Сүўенли Ленин жап каналын қазыўшылардан хат», т. б.). Қарақалпақ әдебиятында бұл усыл менен дөрегән поэмалар, сахналық шығармалар да бар. Мысалы, А. Бегимов ҳәм Т. Алланазаровлардың авторлығында «Ғәрип ашық» пьесасы жазылды. «Рәушан» пьесасы Аймурзаев, Т. Алланазаровтың авторлығында жазылған.

КОМЕДИЯ (грек сөзи, күлкили)—драмалық жанрдың бир түри. Комедияның мазмуны турмыстағы, жеке адамның ҳәрекетиндеги жөнсизликлерди, ерсиликти әшкаралаў арқалы сатиралық, юморлық жол менен шынлықты ашып бериўден ибарат. Шығармаға тийкар етип алынған ўақыяның барысы бунда күлки менен шешиледи, шығарманың ақыры жақсылық пенен пидеди.

Комедия әййемги грек әдебиятында Аристотель шығармасынан өзиниң дәслепки раўажланыўын тапты. Сонлықтанда оны комедияның атасы деп нызамлы түрде дурыс атайды. Буннан кейин жаңа дәўирлерде Лопе-де Вега, Мольер, рус әдебиятында Гоголь комедияның классикалық ўәкиллери болып табылады. Хәр бир дәўирдин талабына байланыслы комедияның тәбиятына өзгешеликлер пайда болады, хәр бир класс идеологияда өз үстемшилигин жүргизеди. Сонлықтан әййемги, орта әсирлик, кейинги жаңа дәўир комедиясы түри ҳәм мазмуны жағынан түрли бағытлар ушырасады. Бизиң ушын комедия терең жәмийетлик мазмунға ийе, халық массасын тәрбиялаўға жәрдем беретуғын әдебияттың түри.

Қарақалпақ әдебиятында комедия 30—жыллардың басларында пайда болды ҳәм өз мазмунына ўақыяларды сол ўақыттың шынлық турмысынан алады. Қарақалпақ әдебиятында комедияның раўажланыўына күш-

ли тәсири тийгизген жазыушы Әбдираман Өтепов болды. Оның қәлеминен туған «900 грамм», «Бояушы ўәкил» сыяқлы шығармалары күтә сол заман ушын заманагөй мәселелерди көтерген пьесалар еди. Ж. Аймурзаевтың «Хәкислилер» хәм «Өз таяғы өзине» шығармалары да қарақалпақ комедиясының тарийхында белгили орын тутты. Өткен заман темасынан алып жазылған, көпшиликтиң ең сүйикли шығармаларының бири белгили драматург Сапар Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» комедиясы болып табылады. Хәзирги қарақалпақ пьесаларының ишинде ол нағыз турмыслық шығарма. Автор бунда халық юморын тереңликке пайдаланады, хәр бир образ өзиниң тәбийғыйлығы менен күлкили қәсийетине ийе. Ғодалақ, Шираз мақсым гағы басқалар тамашагөйлердиң ядында узақ ўақыт сақланатуғын типлер. Комедияның тийкары — кеўилли десек, «Сүймегенге сүйкенбе» буның жақсы үлгиси.

Ал, фольклорда да комедия өз алдына жанр сыпатында жасамағаны менен ол халық дәстанларында ерге, анекдот, турмыс салт-жырларында ҳ. т. б. кең түрде жасайды. Комедияның қәсийетлери «халық театры» есапланған қыз жигитлер айтысларында, халық ойындарында бар.

КОММЕНТАРИЙ (латын сөзи, түсиник)— белгили шығарманы болмаса оның айырым фразаларын түсиндириў. Қарақалпақ әдебиятында комментарий жасаў жаңа ғана қолға алына баслады. Бердақтың, Жийен жыраўдың шығармалар жыйнағына түсиниклер берилди бул жолдағы биринши жұмыслар сыпатында қараўға болады. Сондай-ақ, «Қоблан», «Алпамыс» дәстанларында бир қатар сөзлерге берилген түсиниклер де усыған жатады. Комментарий егерде илимий көз қарастан берилсе, шығарманы түсиниўге жақсы жәрдем етеди.

КОМПАРАТИВИЗМ (латын сөзи, бизиңше салыстырмалы) Батыс Европа әдебият таныў илиминдеги тарийхий салыстырмалы метод. Бул метод бойынша халықлардың аўыз еки дөретпеси, көркем әдебиятының образлары, сюжетлери салыстырма түрде изертленеди. Әлбетте, салыстырмалы изертлеў әдебияттаныў илиминде үлкен орын тутады, бирақта, бул методтың тәрепдарлары әдебий образ, сюжетлердиң өзіншеллигин бийкарлап, оны екнши бир халықтың әдебиятынан

алынған, ұақыттың өтиуі менен ол тәкирарланып отырған деп қарайды. Бул салыстырыулар көркем әдебиет шығармалары пайда болған дәуірдің тарихий жағдайын, себептерін есепке алмайды, көркем әдебиетте сәтленген хәр бир халықтың миллий өзгешеліктерін бийкарлайды.

КОМПОЗИЦИЯ (латын сөзи, қурылыс тәртіби) — фольклорлық шығарманың мазмунының тәртіби, ұақыя қурылысы. Дәстанлар, яки қәлеген фольклорлық шығарма бир яки бир неше бөлімлерден турады, жырау яки атқарыушы хәр бир бөлімнің сюжетинің рауажланыуына қарап бир-бири менен байланыстырып сюжетти избе-из рауажландырады. Усы сюжет избе-излиги шығарманың қурылысы яки композициясы. Автордың идеясын ашып бериуши шығарманың ұақыя қурылысының бир-бири менен органикалық байланысы. Композиция көркем шығарманың ең әһмийетли компонентлеринің бири хәм шығарманың ең әһмийетли идеялық мазмунын қызықлы етип қурыудың тийкарғы шәртлеринен есапланады.

Композициясының мақсетке мууапық қурылыуына байланыслы оның формасы сулуулана береді, мазмунының жыйнақлылығын тәмийинлейди. Бул жағынан шығарманың композициясы сюжет пенен күтә жақын хәм оның менен тығыз байланысқа ийе.

Композиция әдебиеттың барлық жанрына, барлық түрине тийисли және жанрға қарай, түрге қарай өзгешелікке ийе болады. Драмалық шығармада, әдебиеттың басқа түрлеринде ол ұақытқа қарай рауажланып барады, ал живописете, скульптурада тек бир ғана кульминациялық жерін көрсетеди. Композиция әдебиеттың жеке өзінлик бөлімі емес, ал идеяға бағынышлы түрине киреди. Түрдің бир ағзасы сыпатында ол идеяның иске асыуына, оның оқыушыға мүлтиксиз жетиуіне себепші болады. Шығарманың қурылысы сылбыр хәм шашыранды болса оның идеясының түсникли болыуы да гүманлы. Усындай кемшилик, ең алды менен жазыушының факти еле терең үйренбегенлигинен келип шығады. Ж. Аймурзаевтың «Әмиударья бойында» романын алып қарайық. Бунда ұақыялар жыйнақлы емес, ұақыяға қатнасыз көринислер жүдә көп, сонлықтан ұақыялар узақ баянланады, оқыушының қызықсынуы пәсенлейди. Композицияның кеуил-

дегідей болыуы автордың тәжірийбесине оның жазыушылық талантына байланысly. Композициялық жақтан болатуғын кемшилик ең алды менен жас авторларда жиий ушырайды.

Сонлықтан бирден үлкен романға урынбастан, киши көлемдеги шығармаларға умтылыуды Горький бірдейине нәсият еткен еди.

КОНТРАСТ (француз сөзи, айырмашылық)—фольклорда уақыяларды, адам характерин, т. б. бир-бирине кескин түрде қарсы қойып сүүретлеу. Дәстанларды көбинесе «Батыр» образына қарама-қарсы етип оның душпанлары басқыншы «Қалмақ» образы бериледи. Батыр өз елин қорғайды, қалмақ басып алады. «Қоблан» дәстанындағы Қобланға қарама-қарсы хәр қыйлы дәулердің образы алынған. Сондай-ақ, батырларды сүйген қалыңлығына қарама-қарсы етип мәстан кемпир образы бериледи. Мысалы: «Алпамыс» дәстанындағы Гүлпаршынның сулыулығы гөззаллықтың, адамгершиликтің, әдеп-икрамлылық, турақлылық үлгиси ретинде сүүретленсе, ал мәстан кемпирлер келбети әпшерсиз, ашкөз турақсыз, жәдигөйликтің үлгиси ретинде сүүретленеди.

КОНФЛИКТ (латын сөзи, тартыс) — фольклорда хәм әдебиятта қахарманлардың бир-бири менен қатнасын белгилейтуғын, унамлы хәм унамсыз қахарманлар ортасындағы тартыс, гүрес. Ол көркем өнердің барлығына тән бирақ конфликт әдебий шығарманың жанрлары менен фольклорлық шығарманың жанрларында көриниуи өзине тән өзіншелликке ийе. Фольклорда әсиресе эпикалық жанрларда конфликт ашық-айдын көринип турады, тийкарынан унамлы хәм унамсыз қахарманлар ортасындағы гүреске қурылады. Лирикалық халық қосықларында конфликт кеуил туйғыларына, ишки кеширимлерге қурылады. Көбинесе сыртқы басқыншылар менен гүреске қурылады. «Қырқ қыз» дәстанында тийкарғы конфликт қалмақлардың тыныш отырған Туркстан елин жаулап алыуына қарсы өз халқы азат етиуи ушын Гүлайымның гүресине тийкарланған.

КОСМОПОЛИТИЗМ (грек сөзи, Уатансыз деген мәнини билдиреди)—өзин жер жүзинің азаматы ямаса Уатансыз азамат деп есаппа, патриотизмди бийкарлаудың көриниси. «Космополит» дегеннің өзінде усы

жөнін аңлатады. Улыұма алғанда өз елинің мәнін ситыұшы, елден қол үзген адамларды космополит деп атайды. Космополитизм буржуазиялық идеология болып есапланады. Буның тәртіби бойынша миллий мәдениет дәстүри бийкарланады, миллеттиң өзін-өзи басқарыұ уқыбы есапқа алынбайды.

КРИТИКА (грек сөзи, бақалаұ, сын пикир айтыұ, анализлеұ)— белгили ұақыт талабынан көркем шығарманы бақалаұға таллаұға арналған илимий мийнет. Критика тек ғана көркем әдебиятта ғана емес, фольклористикада да болады. Фольклорға арналған, кемшилги менен жетискенлиги ашылған мийнетлерди киргизиұге болады.

КУПЛЕТ /француз сөзи, байланыс/—еки ямаса төрт қатарлы қосықтан туратуғын строфа. Қосықтың куплеттери рифмалардың жәрдеми менен байланысқан болады дәм рифмалар бир тегис болып келиұи керек. Қарақалпақларда бир «бир аұыз қосық айт» деген сөз бар, бул бир куплет деген мәниде айтылған, яғный ҳеш болмаса бир аұызда қосық билмейсең бе? деп күледи. Мысалы:

Қой жайғаным қара шегир тоғайы,
Қара қойға яр болмады қудайы,
Билдирмеди келди қасқыр жабайы,
Қасқыр тартып ҳарам өлди қара қой.

/И. Фазылов/.

Куплет пенен строфаның айырмасы бар: куплет көбнесе намаға түсирилген қосықларға, сондай-ақ эстрадаларда айтылатуғын юморлық, күлкили қосықларға тийисли. Ал, строфалар тек төрт қатар емес, оннан да көп болып келе бериұи мүмкин.

КУЛЬМИНАЦИЯ /латынша, төбе, шың/—шығармада ұақыяның раұажланыұының ең жоқарғы шыңы, қахарманлар ортасында конфликттиң ең кескинлескен жери. «Қырқ қыз» дәстанында қалмақ ханы Суртайшаның Гүлайым тәрәпинен жеңилиұи—дәстанның кульминациялық шыңы. «Едиге» дәстанында Тоқтамыстың Нурадин тәрәпинен геллесиниң алыныұы кульминациялық шыңы.

ҚАЙТАЛАУ—көркем шығармада сөздиң эмоциялық мәнисин күшейтиұи ушын қолланатуғын поэтикалық усылдың бир түри. Шайыр ямаса жазыұшы өзиниң алдына

қойған мақсетіне байланысly бир сөзди, бир гәпти, ямаса пүтин бир қатарды қайталап бериўи мүмкин. Қайталаўларды қазақ әдебиятшысы Жумалнев 5 түрге бөледі /жай қайталаў, еспе қайталаў, синтаксислик паралелизм, анафора, эпифора/. Қарақалпақ әдебиятында буның барлығы да бар.

Биз буның барлық түрине мысаллар келтирмей-ақ оның аўыз еки әдебияттағы үлгиси менен жазба әдебияттағы үлгисине ғана мысаллар келтириўи менен шекленемиз.

Қайт кейинне Қаражан,
Қайт кейинне Қаражан.
Қыздың кеўли менде екен,

Гә бир жерде қанатлап,
Гә бир жерде табанлап.

«Алпамыс».

Қайталаўлар халықтың нақылларында, шешенлик сөзлеринде де жиий ушырайды хәм булар оның ядта беккем сақланыўы ушын бирден-бир пайда келтиреді. Хәр қандай қайталаў терең мәнили уғымға ийе болыўы тийис, онысыз ол оқыўшыға қозғаў сала алмайды, ал керисинше оқыўшының қызығыўшылығын төменлетеді.

ҚАХАРМАН—Шығармада ўақыяны алып жүриўши шығарманың тийкарғы идеясының ашылыўы ушын хызмет ететуғын персонаж. Шығармада қахарман унамлы хәм унамсыз, бас қахарман хәм екинши дәрежели қахарман болып бөлинеди. Мысалы: «Алпамыс» дәстанында унамлы қахарман Алпамыс, Гүлпаршын, Қарлығаш, Құлтай баба, Қаражанлар кирсе, унамсыз қахарман—Тайшахан, Ултан Гүлшин, мәстан кемпир. Бас қахарманға Алпамыс пенен Гүлпаршын, Қаражан есапланса, екинши дәрежели қахарманға Әшим, Арзайым х. т. б.

Фольклордың қахарманлары—халықтың басып өткен тарийхий жолы, дини, жәмийетлик формацияларынан белгили дәрежеде мағлыўмат береді. Мифологиялық қахарманлар менен бирге ислам дини мифологиясының қахарманлары образы бериледи.

ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАН—фольклордағы дәстан жанрының бир түри. Хәр бир халықтың қахарманлық тарийхын сыртқы басқыншылар менен гүресин, өз халқын жаўгершиликтен қорғаўшы халық батырлары хақ-

қында дәреткен дәстаны бар. Көпшилик халықта «эпос» деп атайды. Қахарманлық дәстанлардың тийкарғы өзгешелигі—дәстан жаўгершиликке, басып алыўшыларға қарсы гүрес идеясынан турады, бунда әдилсизлик пенен әдиллик, басқыншылық пенен азатлық ортасында кескин гүрес жүреди, өз халқын, журтын душпанға талаттырмай аман сақлаў, тыныш жасаўға мүмкиншилик туўғызыў халқының бахты ушын гүрес баслы орында турады, соның менен бирге қахарманлық дәстанларда адамгершилик, турақлы мухаббат, дослық темасы да бирге сөз етиледі.

Мысалы, «Қырық қыз» дәстанының орайында қалмақ ханы Суртайша шаўып бенде қылып алып кеткен Түркистан халқын оның батыры Гүлайымның өз елин азат етиўи ҳаққында жырлай отырып, оның Хорезмли жигит Арыслан менен сүйиўшилигин, дослық қатнасты бирге сөз етеди.

Қахарманлық эпос дүньядағы барлық халықларда бар дерлик. Дүнья халықлары фольклорында «Илиада», «Одиссея», «Амирани», «Давид Сосунский», «Гәсер», «Нарт», «Гөрүғлы», «Алпамыс», қ. т. б. қахарманлық эпосларға киреди.

ҚОБЫЗ—музыкалық әсбап. Қобыз жыраўлардың узақ жыллардан бери киятырған музыкалық /әсбабы/. Айырым изертлеўшилердің берген мағлыұматына қарағанда қобыз ерте ўақытлары түрк туқымлас халықлардан қытайларға, соң славян халықларына өткен деп көрсетиледи. /«Жыраў» деген теманы қараң/.

Қобыз бенен айтыўшылар—жыраўлар, олар көбинше жәмийетлик мәселелерди, заман жағдайы, сондай-ақ батырлар жырын қахарманлық дәстанлар, терме, толғаў, тарийхый жырлар атқарылады.

ҚОСЫҚ—Поэзияда белгили бйр заңға тийкарланатуғын ритмлик гәп. Турмысты көркемлик пенен танытыўда поэтикалық сөздің қурылысы оғада әҳмийетли орын ийелейди, ол шайырдың тийкарғы пикирин түсинikli етип беріў ушын хызмет етеди. Қосық усы жағынан прозадан айырылады, өйткені прозада сөзлер еркин хәм кең жайғасқан болады, ол көбинесе, сөйлеў тилине жақын. Қосық өзиниң қурылысы жағынан эмоциаль гәп.

Қосықтың қатарына кирген хәр бир сөз буўын заңына, белгили даўыс уйқасларына, булардың белгили

тәртіпте гезеклесип келиуіне байланысly ол прозадан айрылады. Мысалы, төмендеги қатарларды алып қарайық.

Таза тарлан талпынады уяда,
Хеш мусылман сарғаймасын қыяда,
Басында ақ сәлле үстінде мәлле,
Не хызметке келдің пайыу—пияда,

«Едиге»

Бул қатарларды оқығанда дауысты гә пәсеңлетип, гә көтерип белгили бир ырғақ-пауза менен оқыймыз. Сөзлердің жайғасыуыда прозадағыдай емес: хәр бир қатарлары рифмаға түскен, қандай болмасын сөзлердің орналасыуында заңлылық сезиледи. Қосық тууралы Белинскийдің мына пикири күни бүгінге шекем әһмийетли. «Хәр-қандай қосықтың ең баслы хәм биринши қунлылығы ондағы сөзлердің мүлтиксиз анық болыуына байланысly, қосықтағы хәр бир сөз бенен аумастырыу хеш қандай мүмкин болмасын: эпитетлерде айқын, түсиникли хәм дәлме-дәл болып келиуи керек», Қарақалпақша нама менен айтылатуғынларды да қосық деп жүргизеди.

Қосық ауыз әдебиятта хәм жазба әдебиятта да жасайды. Ауыз әдебияттағы түрин «халық қосықлары» деп атаймыз. Ол жанры жағынан лирикалық, эпикалық болып бөлинеди. (Қ. Халық қосықлары).

ҚОСЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ—белгили өлшемге тийкарланған поэтикалық сөздің системасы. Қосық қурылысы жер жүзи халықларының поэзиясында тийкарынан үш түрли: метрикалық, тоникалық, силлабикалық. Қосықтың қурылысы хәр бир халықтың өмир тиришилигине байланысly хәм сол халықтың ана тилинің заңына бойсынған болады хәм оннан шығып кете алмайды.

Метрикалық системадағы қосықта дауысly сеслердің узынды қысқалығы есапқа алынады: узын ямаса созылмалы сес қысқа созымсыз сестің екеуіне туура келеди. Бул екеуінің гезеклесиуи өзінше бир мелодиялық ритмди пайда етеди. Бул жағдай грек, парсы, араб, латын тиллерине тән. Бул өлшемге тийкарланған қосық. Сонлықтан да оны метрикалық деп атайды.

Егерде тилде пәт тийкарғы орынды ийелесе қосық қурылысы айтылса, яғный тилде пәт тийкарғы орынды ийелесе қосық қурылысы тоникалық ямаса силлаботоникалық болады. Рус, англичан, немец тиллерінде қо-

сық ұсыған тийкарланған. Рус поэзиясында бул системаның теоретиклери Тредиаковский. Ломоносовлар болды. Рус поэзиясында соң бул системаны қатаң түрде қолға алып кеңнен рауажландырған Маяковский еді. Тоникалық система ушын бир характерли нәрсе сонда, қосық қатарындағы сөзлерде пәттин түсіуиде, түспеуиде мүмкин. Бунда интонациялық пәтке нәзер аударылады. ассонанс пенен аллитерацияға дыққат бериледи. Тоникалық системадағы қосықта бууын саны, ҳәр сөздеги пәттин тәртиби бирдей есапқа алынып отырады. Пәт турақлы орынға ийе болмайды.

Егерде пәтли бууынның айтылыуы пәтсиз бууынға қарағанда оншелли парқ етпесе, пәттин орны көпшилик уақытта турақлы болса, ол қосық системасы силлабикалық болады. Буған түрк тиллес халықлардың қосықлары француз поляк халықларының қосық қурылыстары киреди. Силлабикалық қосықтың өзінде де пәттин орны түрли түрли: французларда пәт қосық қатарының ақырғы сөзиндеги соңғы бууынға түссе, поляк тилинде ең соңғы бууынның алдындағы бууынға түседі.

Қарақалпақ тилинде қосық силлабикаға тийкарланған, өйткени бизиң қосықларымыздың тийкары бууын өлшеми.

Қарақалпақ халық фольклорында қосық силлабикалық қурылысына ийе. Тийкарынан 7—8, 10—12 бууынлы болып келеди (Қ. Бууын).

ҚОСЫҚШЫЛАР — той-мереке, отырыспаларда бақсы, жыраулар жоқ жерде халық қосықларын, сондай-ақ шайырлардың қосықларын, атқарыушы талант ийелерин атаған. Қосықшылардың қосықлары қысқа, саз дауыс пенен атқарылған. Қосықшылардың қатарында халық шайырларынан Жаңабай шайыр (1883—1925), Әуезмурат шайырлар (1868—1938) болған.

ҚЫЗЛАР ҚОСЫҒЫ—қарақалпақ фольклорында лирикалық жанрдың белгили тарауы. Қызлар қосықлары көбинесе олардың бас қосып жыйналысқан орындарында айтылады хәм хаял-қызлардың басындағы ауырманлықты, мухаббатты, өз сүйгенлерине қосылыу тилеклерин баянлайды.

Душпан көрсе арамызды айырар,
Бийжай жерде қанатынды қайырар,

Сени маған, саған мени зар қылар,
Ғапылда душпанлар көрмесин ярым.

ҚЫССА—/араб сөзи, гүрриң повесть, ертеқ деген мәнини аңлатады/ Түрк тиллес халықларда сүйиұшилик дәстанларының атамасы. Қысса өзиниң сюжети жағынан бир-бирин сүйискен жаслардың ямаса шығарма қахарманларының тәғдирин баянлайды. Көбинесе жазба түрде таратылады. Ол қыссаханлар тәрепинен дауысқа салып оқылынады. (Орта Азия халықлары арасында кең таралған «Ғәрип—ашық», «Юсуп—Злейха», «Саятхан—Хәмире», т. б.).

ҚЫССАХАН—қысса оқыу менен шуғылланыушылар. Қарақалпақларда қыссаханлар халық творчествосының көлемли түрлерин таратыушылар хәм атқарыушылар сыпатында белгили. Қысса оқыу ямаса қыссаханшылық белгили кәсип. Ол саз эсбапларының жәрдемине сүйенбейди, ал саз дауыс пенен көркемлеп оқыу арқалы тыңлаушыны өзине тартады. Белгили фольклорист Қ. Айымбетовтың көрсетиуи бойынша қыссаханлар жырау, бақсылардан соңырақ, яғный жазба әдебий ескерткишлер пайда болғаннан кейин шыққан. Қарақалпақларда атақлы қыссахан Қәуендер бала лақабы менен белгили. Қарақалпақ халық шайырларының көпшилиги мысалы, Аяпберген Муұсаев, Аббаз Дабылов, Дәулетияр Қасымовлар өз уақтында қыссаханлық пенен шуғылланған.

ЛАКОНИЗМ /грек сөзи, қысқалық, яғный аз сөз бенен көп мәни аңлатыушылық/—пикирдиң қысқа, соның менен бирге күтә түсникли берилиуи. Жазыушы адам образын, характерлер жасауда күтә характерли хәм ықшам сөз кестелерин излейди. Уллы рус шайыры Некрасовтың «пикирге еркинлик, сөзге ықшамлық» дегени усы лаконизм жөнинде айтқаны болып табылады. Бул, әлбетте, барлық адамның қолынан келе бермейди, ол жазыушының тәжирийбесине, шеберлигине байланысly. Халықта толып атырған нақыл-мақал сөзлер бар, олардың бир бақалы жағы, пикир күтә жыйнақлы, шебер хәм тужырымлы берилген, яғный «тоқсан ауыз сөздиң тобықтай түйини». Қытайларда «данышпанлықтың белгиси сөздиң қысқалығынан билинеди»—дейди. Бизиң халқымызда «көп сөз ешекке жүк» деген сөз бар, ал көп сөйлеген адамды пәтиұасыз деп атайды. Уллы шайыр Бердақтың «Бақсылардың сазы жақсы,

сөздің көбинен азы жақсы» дегени усы мәниде айтылған. Рус жазыушысы Чехов қысқалық, ықшамлық талантың белгиси екенлигин атап көрсеткен еди.

Лаконизм деген терминнің шығыу тарийхына келсек, ол жөнинде мынаны билдириуге болар еди: ерте заманда Лаконияда жасаушы спартаклар күтә шешенликпен пикирди қысқаша бериуи, өз пикирин ықшамлап айтыуи менен көзге түскен, мине соған байланыслы Лаконияның атынан лаконизм келип шыққан.

Әдебиятта да, фольклорлық шығармаларға ең характерли усыллардың бири. Пикирди ықшам, тәсирли, өткир етип қысқа формада бериу, яғнай артық-аспай сөздің болмауы, пикир нақ, анық қысқа берилиуи. Әсиресе лаконизм нақыл-мақаллар пайдаланғанда көрине-ди. «Өлим ортақ—дау қонақ».

ЛАТИФА—Шығыс халықларында кең түрде таралған фольклорлық жанр. Ол фольклордан әдебиятқа өтип, жазыушылар дәрәтпесинде де белгиле. Өзбек, тәжик, фарсы тилинде «латифа»; қарақалпақ, қазақ тиллеринде «анекдот», «лаққылардың сөзи», «әңгеме» деп бериледи.

ЛАҚҚЫ—қарақалпақ фольклорында атқарыушылардың хәм дәрәтиушилердің ўәкили. Лаққы күлдирги сөзге шебер, тақыуа, талантлы, адамлар болған. Олар көпшилик жағдайда турмыстағы кемшиликлерди, адамлардың ерси қылықларып, минезин, ашшы сатира астына алып күледи, яки анекдотлық характердеги кишкене гүрриңлер шығарады. Олардың сөзлери халық арасына таралып ауыздан-ауызға көшип жүреди. Лаққылардың репертуарындағы сөзлер онша көлемли емес, қысқа, турмыс ўақыясынан алынған болады. Олардың сөзлери-нің барлығы дерлик күлкиге қурылған, бир тәрәптен адамларға күлкили. сөз бенең адамлардың рухын көтерсе, екінши тәрәптен әлле биреулердің кемшилигин жоқ етиудің үстинде ислейди. Халық арасында Өмирбек лаққының сөзлери кең таралып, лаққылардың репертуарының ең тийкарғы үлгиси ретинде бизге белгиле.

ЛЕЙМОТИВ /немец сөзи, баслы мотив/—шығарманың барлық мазмунынан шығатуғын тийкарғы идея-мазмун. Мысалы, «Алпамыс» дәстанының тийкарғы мазмуну урыу бирлиги ушын гүрес. «Қоблан» дәстанының тийкарғы леймотиви ел қорғау.

ЛЕГЕНДА /латын сөзі оқыуға турарлық» деген сөз/ —аңыз. Қарақалпақ, қазақ, өзбек фольклорында «эпсана» деген мәніні береді. Легенда қара сөз бенен айтылады. Қара сөз бенен айтылғаны менен ертеклердің топарына кирмейди. Легенда, эпсана халық аңыз еки прозасының бир түрине киреди. Болған уақыя яки тарийхый жердің атларының келип шығыуына байланыслы халық ауызында сақланған аңыз әнгимелер киреди. 1. Легенда тарийхый адамларға байланыслы «Айдос бий», «Ерназар ала көз», «Гүлим бий», «Ережеп тентек» ҳаққындағы тарийхый гүрриңлер киреди. 2. Тарийхый уақыяларға байланыслы «Бозатау» көтерилиси. Айдос бий, Ерназар ала көз көтерилиси т. б. 3. Тарийхый жер атларына байланыслы: «Қара байлы», «Қоңырат», «Хожели», «Төребек ханымның медресеси», «Назлымхан сулуу» т. б.

ЛИРИКА /грек сөзи, бул әйемги греклердің саз шертеуғын әсбабы усы саз сәубет әсбабы менен айтылған қосықларды усылай атаған/—бул фольклорда эпикалық жанрларда, халық қосықларында аралас жасайды. Лирикада уақыя лирикалық адамның ишки кешпримлери, сезимлери арқалы бериледи. Фольклордағы лириканың әдебияттағы лирикадан баслы өзгешелиги «мен» арқалы берілген қахарманның ишки кешпримлери улыұмалық сыпатта болады.

Басында орамал желбирер ярым,
Сен кетсең көзлерим телмирер ярым,
Қәдирданым, мениң шын аху-зарым,
Екеуимизди қосар күнлер барма екенг

/халық қосығы/

Көркем әдебияттың үш жанрының бири. Бизге белгилі әдебияттың жанрларында, мысалы, эпоста бай уақыя үстемлик етеди. драмада адам характерлериннің тартысы тийкарғы орын ийелейди, лирикада адамның өзиннің ой-әрманы кейпи менен қыялы үстемлик етеди, лирик шайыр өзиннің жүрек сезимин, сырын жақын достына сүйген адамына, тәбиятқа, ұатанға тиккелей арнап айтыуы мүмкин. Бирақта қосықтағы «мен» тек автордың өзине ғана тән болып қалмастан, көпке ортақ болыуы керек. Лирик шайыр адамның ишки жан дүньясы менен байланысады, оның қууанышы, қайғысын сүүретлейди, адамның жүрек сырын оқыушының

алдына жайып салады. Уллы критик Добролюбов лириканы бағалай отырып: оның әдебиеттің басқа түрлерине қарағанда адамға күшлі тәсир қалдыратуғынлығын ескертеді. Лирика сезім туғуралы шығарма болғанлықтан, ол күтә қысқа, ықшам болуы керек, егерде ол ұзақ болса оқышыны жалықтырып, кеуилин сууытады. Лириканың характерли белгиси мынада: онда образлылық, пикирдің жуумақланған болуы, автор сүүретлеген уақыяның, сезимнің сүйиушилик ямаса жек көриушилиги көпшиликке ортақлық сыпатқа ийе болсын, лирика тек қосық пенен жазылады. Бунда басқа жанрлардай көзге айқын түсетуғын сюжет жоқ, ал шайырдың пафосқа толы ойы, қыялы сюжеттің орнын аумастырады.

Лириканы мазмунына қарап тематикалық жақтан, тийкарынан сиясий азаматлық лирика, философиялық лирика, тәбият хәм мухаббат лирикасы депте ажыратады. Бизің қарақалпақ лирикасында булардың бәрінде рауажланған.

Қарақалпақ әдебиятында ұзақ дәуирлерден берикиятырған лирика жанры деп қарауға болады.

Күншығыс халықларының поэзиясында лириканың қасыда, маснеуи, рубай, ғәззел түрлери болады. Батыс Европада хәм рус әдебиетларында ода, гимн, эпиграмма, Элегия сыяқлы қосық түрлери рауажланды.

ЛИРИКАЛЫҚ ҚАХАРМАН—лирикалық поэзияда күйиниш-сүйинишлери, арзыу-әрманы сәулеленген адам образы. Лирикалық поэзияда атқарыушы яки автор жеке өзиниң ой-сезимлерин беретуғын көркем образ. Сонлықтан әдебиетта лирикалық қахарман дегенде шайырдың өз образын түсинеди, фольклорда атқарыушыны түсинеди. Мысалы, халық қосықларында лирикалық қахарман қосықты атқарыушының өзи. Фольклорда лирикалық қахарман бар халық қосықлары ауыздан ауызға көшип жүргенликтен лирик қахарманның ой-сезимлери улымаласқан, көпшиликке ортақ болып келеди. Мысалы:

Қосық айтсам қосылғайман ярыма,
Тал жипектей есилгеймен тарына,
Қосылған яргенем қалды жәхәнда,
Тезирек қосылғайман интизарыма.

[Халық қосығы].

Шайыр қосықта шынлықты өзинің кеширимлери, сезиниўлериниң тийкарында сүўретлеп, ўақыяны, өзін тәсирлендирген қубылыс хәм көринислердиң өзиниң жекке басы арқалы береді. Бердақ шайырдың «Заманда», «Көринди» қосықларында сол дәўирдиң зулымлығына қарсы турған, оны аяўсыз әшқаралаўшы лирикалық қаҳарман бар. Бул қаҳарман шайырдың түсиниги, этираптағы, ҳәдийселерге көз-қарасы менен тығыз байланыслы. Жолмурза «Улым тыңла» қосығында азатлық ушын гүресийши совет жаўынгерлериниң лирик образын жасады, тағы да лирик қаҳарман шайырдың жекке басы менен байланысқа ийе. Сонлықтан да, көпшилик әдебиятшылар лирикалық қаҳарман шайырдың өзи деген жуўмаққа келеди.

Уллы критик Беллинский лирикалық қаҳарман жөнинде мынадай түсиник береді: «субъект өзиниң жекке сезимлеринен басқа лирикалық шығармаларда көбирек улыўма нәрселерди, өз өмириниң аңлы фактлерин, түрли сезимлерди, түрли көз-қарас хәм пикирлерди, пүтин объектив мағлыўматлардың қордысын сүўретлейди».

Дурыс шайыр өзине таңыс хәм жүрегине жақын, өзін толқытқан ҳәдийсени жырлайды, бул иретте, оның өз тәжирийбеси, бастан кеширмелери шығармаға араласып кетеди. Шайыр өзиниң жекке басының қуўаныш, қайғысын жырлаған жағдайда да оны өзине тән сыпатта жырламайды, ал көпшиликке ортақ идеяны сәўлендиреди. Бул орында ол улыўма көзге түседі. Сонлықтан лирикалық қаҳарман-шайырдың тек өз басы сыпатында емес, ал улыўмаласқан шайыр образы сыпатында қаралады.

ЛИРИКАЛЫҚ ШЕГИНИС—фольклорда жыраўдың, яки атқарыўшының ўақыяны айтып бериў усылларының биреўи. Лирикалық шегинис автордың айтып киятырған ўақыясын тоқтатып, сол ўақыяның туўылыўына байланыслы екинши бир ўақыяны баянлаўы болып табылады.

ЛИРО-ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТАН халық дәстанларының бир түри. Тийкарынан ашықлық, еки адамның бир-бирине сүйиўшилиги, муҳаббат темасына арналған дәстанларды атайды. Қарақалпақ фольклористикасында буны «ашықлық дәстанлары» депте, гейде буны лиро-

эпос депте атайды. Дәстанның бул түрінде де ел қорғау, турмыс мәселелери, патриотизм сөз етилиуі мүмкін, бірақ тийкарғы тема сүйиушилиқ, еки жастың бир-бирине қосылыу ушын гүреси, мухаббат еркинлиги сөз етиледі.

Ашықлық дәстанларына «Ғәрип ашық», Юсуп—Зылайха», «Саятхан—Хәмире», Гүл—Сәнәүбәр», Хүрлиха—Хәмире», «Қырмандәли», сыяқлы дәстанлары киреди.

ЛИРИКАЛЫҚ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫ. — лирикалық қахарман «мен» арқалы қахарманның ишки кеширмелерин, күйинишин, ишки толғанысларын, сезимлерин, қууанышын хәм қайғысын жырлайтуғын халық қосықларын киргизеди. Әдебияттағы лирикалық қосықта фольклордағы лирикалық жоғалып, халық қосықларының айырмашылығы жеке шайырдың стили улыуа халықтың, көпшиликтің талабын қанаатландырыуға қаратылған болады. Лирикалық халық қосықларына қызлар қосықлары, айтым, мухаббат қосықлары, турмыс-салт қосықлары, нақыл-мақаллар, т. б. киреди.

Мысалы: Терезеден әстен-әстен баққан яр,
Яр қара көзлерің не тилер меннен,
Шийрин жаным ышқы отына жаққан яр,
Яр қара көзлерің не тилер меннен.

Халық қосығы.

ЛИТОТА—грек сөзи, әпиуайылық/—гиперболаға қарама-қарсы сүүретлеудің бир түри. Егерде гипербола сүүретлейтуғын хәдийсени үлкейтип берсе, литота хәдден тыс киширейтип сүүретлейди. Литота сүүретлеудің бир түри сыпатында халықтың ауыз еки дөретпесінде, сондай-ақ жазба әдебиятта көптен бери бар. Дәстанлардағы мына қатарларда литотаға жатады.

Етектейин ериннен,
Еки елиси қалыпты,
Қыйғаш қамыс қулақтан,
Бир тутамы қалыпты.

МАГТААЛ—магтаал-монғол халық фольклорында жеке адамларды мақтау ушын пайдаланатуғын жанр. Магтаал жанры Шыңғысхан дәуирінде пайда болған, оны хан, хан хәмелдарларын арнаулы түрде мақтау

ушын шығарылған. Мағтаал жанры хәзирге шекем бар. Ол жазба әдебияттың да бир жанры ретинде жасайды.

МАҚТА /араб сөзи, түөсилген жери, кесий сөзинен алынған/—мақта. Шығыс поэзиясында кең түрде пайдаланылатуғын қосықты жуўмақлаушы соңғы бөлими. Бунда ол қосықты ким дөреткенлиги, қашан жазғандығы айтылады. Ал, фольклорда дәстанлардың сонында сол дәстанды жырлаушылар ҳаққында қысқаша мағлыұмат бериледи. Соны Шығыс поэзиясында «мақта» деп айтылады.

МАНАСЧИ—манасшы, қырғыз халқының атақлы эпосы «Манас»ты ядтан билиуши хәм оны халық арасында атқаруушы жыршыларды атайды. «Манас» дүнья фольклорында ең ири эпослардың бири. Сонлықтан оны толық атқаруу үлкен атқаруушылық таланты талап етеди және оны толық атқаруу бир неше күнлерге созылады. «Манас»ты толық атқаруушылар менен қатар оннан үзиндилерин, яки бир-еки бөлимин бир күнге ылайықтастырып атқаруушылар болады. Толық атқаруушыларды «чон манасчи» деп атайды.

МӘСНЕВИЙ /араб сөзи, жупластырыу/—уйқастын бир түри. Бунда қосық биргелки үнлес уйқасқа тийкарланады. Ол көбинесе дәстан, тарийхый жырларға тән. Уллы өзбек шайыры Наўайының «Хамса» сына кирген дәстанлары усы форма менен жазылған.

МАҚАЛ—халықтың турмыс тәжирийбесинен тууылған даналық сөзлери. Мақалдың көлеми қысқа болады, поэтик қосық қатарлары менен бериледи. Ол көбинесе үгит-нәсият, ақыл айтыу, кеңес берий, ой тууғызыу хактеринде болады.

Ексең емерсен,
Жары жасқа келгенде /қатының өлмесин,
Дрым жолға келгенде атың өлмесин,
Ериншекке ис буйырсаң,
Ақыл айтады.
Билими күшли мыңды жығады.
Билеги күшли бирди жығады.

МАСҚАРАБАЗ—той-жыйынларда халықты күлдириу ушын хәр түрли ойынларды ойнайтуғын талант ийеси.

МЕТАФОРА /грек сөзи, ауыстырыу/—бир нәрсени екинши нәрсе менен салыстырып көрсетиу. Салыстырылатуғын нәрселердин ишки сыртқы уқаслары есапқа алынады, олар теңлестирилмейди ал уқаслары кесип

айтылады, яғный мегзетиледи. Ол өзиниң түри жағынан тенеўге жақын, бирақ теңеўдегидей болып зат салыстырылмайды. Мысалы: «ол арысландай» деген тенеў «ол арыслан» — метафора.

Метафорада «еди», «едим, едиң» дегенге уқсаған көмекши сөзлер болады. Мысалы:

Лашын едим қанатымнан қайырылдым,
Жүйрик едим, дойнағымнан майрылдым.

/«Алпамыс»/

Қатарда қара нар еди.
Ишлерім толы ар еди.

«Едиге»

МЕТОНОМИЯ /грек сөзи, өзгериў/ — сөзлердиң аўыспалы мәниси, шығармада бир нәрсени, яки ҳәдийсениң атын басқа ат пенен баянлаў, соған уқсаған екінши зат атама менен бериў. Фольклорда да, әдебиятта да бул усыл кең түрде пайдаланылады. Мысалы:

Ер басына күн туўса, етиги менен суў кешер
Ат басына күн туўса, суўлығы менен суў ишер.
Мәшкеби шапанның мәши болайын,
Ғам-гүнә кеўлинин хошы болайын,
Алыслардан қарып-шаршап келгенде,
Төринде таўланып төсек болайын.

/Халық қосығы./

МИФ /грек сөзи, рәўият, әпсана деген мәни береді/ — миф. Әйемги дәўирде адамлардың тәбияттың стихиясының сырын түсинбегенликтен, олардың құдирети менен байланыстырған сада түсиниги. Миф тәбият пенен адамлар арасындағы қатнасқа қурылады, тәбияттың адамға түсиниксиз күшин әжайып образлар, құдайлардың атлары менен байланыстырады. Хәр бир миф әйемги адамның өзін қоршаған орталық, тәбият; жер, аспан, суў, ҳайўанлардың қайдан келип шыққанлығы жөниндеги өзи ойлап тапқан ойлары. Сонлықтан оның тийкарында турмыста бар нәрсе турғаны менен оның мазмуны қыялай болып келеди. Күн, Аспан, Жул-

дызлар, Суу, Жер ҳаққында т. б. жөниндеги миф. Олардың ҳәр бирин адам өзиниң турмысына жақынластырып ҳәм әжайып қыялай фантазия менен кепсерлеген. Мысалы: Ай менен Күнди бир адамның еки қызы деп Айдың бетиндеги дақты Күнниң оның сулыўлығын қызғанып салған дағы деп береді. Мифлер мазмуны жағынан бир неше түрге бөлинеди: 1. космогониялық мифлер—аспан әлеминиң пайда болыўы жөниндеги мифлер киреди; 2. этимологиялық мифлер—тәбияттың заңлары, тәбият апатшылығы ҳаққында мифлер; 3. этногониялық мифлер—урыўлардың, халықлардың пайда болыўы ҳаққында мифлер; 4. антропогониялық мифлер—адамлардың пайда болыўы жөниндеги мифлер; 5. тиришликтің келешегі ҳаққында мифлер.

МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТЕОРИЯ—мифлердин пайда болыўын үйрениўши илим. /Қ. Мифология/.

МИФОЛОГИЯЛЫҚ МЕКТЕП—бул XIX әсирде Европа ҳәм Рус фольклористикасында пайда болған ағым. Мифологиялық мектептин баслы өзгешелиги фольклордың тийкарын, оның дөрелиўин миф пенен байланыстырады.

Мифологиялық мектеп XIX әсирдин екінши ярымында пайда болды, оның авторлары туўысқан Гриммлер. Бул мектеп соңынан Францияда, Англияда, Россияда пайда болды. Ағайынли Гриммлер ҳинд-европа мифлериниң тийкары бар деген илимий тәлийматты усыңған еди. Бул мифологиялық идеяны А. Кун, В. Шварц, М. Мюллер, Ф. И. Буслаев, А. Н. Афанасьев, А. А. Потебня даўам етти.

МИФОЛОГИЯЛЫҚ ОБРАЗ—бул көбинесе әдебиятта ҳәм искусствода пайдаланылады. Яғный мифтин сюжети тийкарында деретилген көркем образлар. Мифологиялық образ әйjemги грек әдебиятында Геракл, Прометей, Антей образларын дөретиўде әдебият сол дәўирдеги мифке сүйенеди. Халықтың турмысына динниң келиўи менен христиан, мусылман диний китапларында мифке диний мазмун болды.

МИФОЛОГИЯ—мифология. Дүнья халықлары мифлерин изертлеўши илим.

МЫСАЛ—түрки тиллес халықлар фольклорында бар жанр. Тәрбиялық әқмиyeti бар гүрринлерди сатирик усылда берилеўши киши поэтик, ҳәм қара сөз бенен атықарылатуғын жанр. Мысалда қаҳарманлар көбинесе

дәйүанлар, қус басқа тири тәбият алынады. Оларды адамдай сөйлетиу арқалы адамлардың кемшилиги ашылады, күлкили, ашшы сатиралық идея бери-леді. Ол өзиниң мазмуны жағынан тымсал менен жағын келеді. Тымсалдан өзгешелиги мысалда гүрриңши-ниң тутқан мақсети ашық көринип турады, үлги бериу ушын, ол тәрбиялау ушын айтылады. Мысалы, «Әкеңе не ислесең алдыңа сол келеді» деген мысалда; әййемги заманларда қартайған әкесин узақта адам бармайтуғын жерге апарып таслау дәстүр екен. Бир жигит әкесин арқалап баратырып бир төбеге келип дем алады. Әкеси ишек-силеси қатып күледі. Баласы неге күлгенин со-райды. Сонда әкеси өзиниң де әкесин арқалап бараты-рып усы жерде қонғанын, егер өзи қартайса оның да балалары апарып таслайтуғынын тымсаллап айтып бе-реді. Әкесиниң гүрриңи тәсир еткен бала әкесин алып үйине келеді. Соннан бери бул дәстүр бийкар етилген екен.

МӘҰСИМ ҚОСЫҚЛАРЫ—жылдың төрт мәүсимин /қыс, бәхәр, жаз, гүз/ жырлаушы, тәбиятқа адамның сүйиушилигин сөз едетуғын халық қосықлары. Мәүсим қосықлары түрки тиллес халықлар фольклорында ең әййемги дәуирден бери жасап киятырған түри болып табылады. «Авеста» да бәхәр паслы үлкен мақтаныш пенен бериледи. Әсиресе, Наурыз байрамына арналған халық қосықлары да усы мәүсим қосықларына киреди.

Бәхәр паслында, жаз жайлауында,
Оқыр бұлбиллери гөззал ағлары,
Алмасы, ериги, әнжир—әнары,
Писип тур кәнтиниң құрма бағлары.

(Халық қосығы)

НАРТ ЭПОСЫ—«Нарт» — сөзи қахарман, батырлар қаққында жыр деген мәнини береді. Нарт эпосы осетин, адыгей, кабардин, абхаз, чечен, убых, қарачай, балкар халықларында жырланады. «Нарт» сөзиниң қайдан келип шыққанлығы қаққында илимпазлар еле бир шешимге келген жоқ.

Нарт—елди қорғаушы батыр қахарман жауынгерлер. Олар паракатшылықты жақсы көреді, дийханшылық пенен шуғылланады. Онда алғашқы дәуирден баслап феодализмге шекем жәмийетлик дүзим сөз болады.

Абхаз версиясында патриархаттың излери сақланған. Нартлар жүз аға—қарындас болады, оларды жүз батыр жигит хәм қызды туўған анасы Сатанай басқарады. Ол Сатана ақыллы, абыройлы ҳаял болады. Балалары оның кеңеси менен жасайды. Ол улыўма мийнеткеш халықтың ғамқоршысы сыпатында бериледи. Нартлардың жасаған дәўири адамның жер бетинде биринши дөретилген дәўири деп бериледи. Аспан хәм жер пайда болғанда Сосруно ер жеткен болса, ал таў хәм дәрьялар пайда болғанда ол ғарры болды деп бериледи. Сосруно хәм Сасрыква дәўден атты тартып алады. Аттың, ийттиң биринши рет дүнъяға келиўи Сатананың аты менен байланыслы деп бериледи. Сатана ҳаўа райын өзгерте алады, күнди тоқтатады җ. т. б.

НАМА — Шығыс поэзиясында хат түринде пайда болған жанрдың түри. Бул жанрда дүнъя әдебиятына белгили Хорезмийдин «Муҳаббатнама», Мухимийдин «Саяхатнама», Бабурдың «Бабурнама», т. б. шығармалары жазылды.

«Нама» сөзин шығармаларына пайдаланыў Шығыс поэзиясына дәстүр болған. Мысалы, Фердаўсийдин «Шахнама», Низамийдин «Искендернама», Муҳаммад Салиқтың «Шайбанийнама» шығармаларын көрсетиўге болады.

Хәзирги дәўирде де бул жанр әдебиятта жасап атыр. Қарақалпақ прозасында Т. Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» роман — эссеси жазылды.

НАҚЫЛ — МАҚАЛЛАР — турмыста ушырайтуғын «тоқсан аўыз сөздин тобықтай түйини». Пикири күтә жыйнақлы, ықшам хәм тәсирли етип бере билиўи жағынан нақыл — мақаллардан терең мәнили шебер қурылған сөзди табыў қыйын. Ол аўыз еки халық дөретпесиниң ең өткир хәр тәрбиялық мәниси күшли түри. Олар ўақыттың өтиўи менен қурып кетпестен бизиң күнимизге де үлкен қызығыўшылық пенен қолланбақта, мақаллар данышпанлық пикир байлығын көрсетеди.

Нақыл — мақал еки түрли аталған менен халық оны бөлип, еки айырып отырмайды, ал келген жеринде екеўинде айта береді. Буның өзи олардың араларының бир-бирине жақынлығын көрсетеди. Булардың шығыўы хәр түрли дәўирге, ўақыяларға, адамлардың күн көрис тиричилигине, кәсиплерине, көз-қарас өзгешеликлерине байланыслы. Халық дөретпелериниң басқа түрлериндей-

ақ булардың ишинде халықтың мақсетине сәйкес келетуғынлары менен бир қатарда үстем класстың мәпин гөзлейтуғын түрлері де табылады.

Нақыл-мақалдың үлгилери:

Ат айланып қазығын табар,
Ер айланып елин табар,
Туғырынан безген суңқар оңбас,
Ұйиринен безген тулпар оңбас.
Билмлі мынды жығар.
Билеги жуған бирди жығар,
Көпті жаманлаған көмиўсиз қалар.

Мақал менен нақыл өзиниң қурылысы жағынан бир-биринен айырылыуы мүмкин. Мақал нақылға қараганда көлемли болады, онда жуўмақ бар, айтып отырған хәдийсеге берилген баға, көз-қарас бар. Биреуи дәлиль сыпатында, екінши бөлеги жуўмақлау сыпатында келеди. Мысалы, «Жаўды аяған — жаралы болады», «бирлик түби тирилик», «уяда не көрсең, ушқанда соны көресең». Сондай-ақ, пикир гейде ауыспалы мәниде ушырасады, айтажақ пикир тымсал да ушырасады: «Хәммә сениң менен мендей болса, бул қалаға дәрўазаның не кереги бар». Ал нақылда дәлильлеу пикирде, жуўмақлау да жоқ, жуўмақ тыңлаушының өзине тийисли, қурылыс жағынан ол қысқа, көбинесе жай гәп формасында болады. Мысалы: «Қос жүре дүзеледи».

Нақыл — мақалларды қолланыу бизиң тилимизде көплеп ушырасады хәм булар пикирди өткирлестирип беріу ушын таптырмайтуғын усыл. Ол шайырлардың шығармаларында да жиий ушырайды.

НИГИЛИЗМ (латын сөзи, хеш нәрсе деген мәниде) — бурыңнан қәлиплескен, турақлы заңларды, принциплерди бийкарлау. Нигилизм өз түри жағынан бир җеше түрли: класстың тилегинен келип шыққан анархистлик нигилизм бар, сондай-ақ XIX әсирдиң 60 жылларында рустың революцион демократлары бурыңнан үстемлик етип киятырған буржуазиялық дворянлық мәдениаты тийкарларына қарсы шықты. Бул да нигилизм. Совлықтан булардың бир-биринен айырмасын билиу керек. Хәр бир уақытқа, жағдайға байланыслы нигилизм хәр түрли түс алып отырады. Соңғы жыллары Орта Азия халықларының эпослық мийрасларын бийкарлау сыяқлы унамсыз жағдайлар ушырасты, олар

«Қоблан» Алпамыс» сыяқлы дәстанларды қолланыудан шығарып таслауға урынды. Бундай ұақытлар қарақалпақ әдебиятында да жүз берди. Бердақтың жазған әжайып шығармаларынан «алға тутарлық» хеш нәрсе таппағанларда болды. Әлбетте, жәмийетшилик бундай көз қарастағы өткінши адамларға қатты соққы берди.

НОВАТОРЛЫҚ (латын сөзи, жаңашыллық) — көркем сөз өнеринде тууылған жаңалық. Сүүретлеу усылында, образ дөретиуинде, шығарманың темасы, идеясы, композициясында улыұма мазмунында да, формасында да бұрынғыға уқсамаған жаңа нәрсе.

Фольклорда жаңашыллық әдебиятқа салыстырғанда өзгеше. Бунда бұрынғы дәстүрдин жолын сақлау күш-лирек болады. Солайда болса, фольклордың барлық жанры халық арасынан шыққан талантлы адамлардың жаңалығы менен байып, жаңарып отырады. Фольклордың тийкарғы өзгешеликлериниң бири шәкирт таярлау дәстүри фольклордың дәстүрин күшли сақлауға хызмет етеди. Хәр бир жырау устазсыз жырау бола алмайды. Хәр бир шәкирт белгили дәрежеде өз устазының да жолын қабыл етеди. Талантлы жыраулар устазынан үйренген дәстанларды өзинше жаңартып оны қайтадан дөретеди. Хәтте, талантлы жырау тыңлаушыларының жағдайына қарап хәр түрли етип жаңартып айтады, хәр айтқанында өзгерис киргизип отырады. Фольклорда бир шығарма хәр жырауда хәр түрли айтылады. Хәр жырау репертуарындағы дәстанларға барлық уқыбын, талантын қосып жаңартып алады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанының қарақалпақша Есемурат жырау, Өгиз жырау, Қыяс жырау т. б. вариантлары бир-бирин тәкирарламайды. Ал. соның менен бирге олар алып жүрген тұрақлы түрде сақланған дәстүри бар. Ол дәстүр дәстанның мазмунында, формасында, поэтикасында т. б. сақланған. Фольклорда жаңалық тарийхыйлық қәсийетине ийе. Хәр бир тарийхый дәуирде халық сол дәуирге хызмет ететуғын шығармаларды дөретеди. Хәр бир тарийхый дәуирде жаңа жанр, тема, стил менен байып отырады. Мысалы, совет хұкимети жыллары ишинде фольклордың көп жанрлары тұрмыста пайдаланыудан шығып қалды. (Порханлар айтысы, Гүләпсан т. б.) Хәзирги дәуир фольклорында «Қарақалпағым» атлы қосықлар цикли менен байып отыр.

Әдебияттың да тарийхый рауажланыуында талантлы

сөз шеберлери өзіне шекемгі әдебий тәжірийбеге сүйеніп отырып, өзінің жаңалығын айтпай өтіуі мүмкін емес, өйткені хәр бир дәуір әдебиеттің алдына жаңа ұазыйпалар, жаңа сорауларды қояды, хәм соны дәуір талабына байланыслы шешиўди мақсет етеди. Дәуірдің талабына жууап берип, соны шешиўде жазыўшы оған бийтәреп ямаса итибарсыз қарамайды. Өзиниң тутқан эстетикалық идеалы тийкарында сол идеалды толығырақ сәўлелендириўши образларды дәретеди.

Жаңа образ, сюжет ямаса жаңаша конфликтлерди беріў жаңаша сүўретлеў усылларын талап ететуғынлығы белгили. Өйткені жаңа мазмунның жаңа түри талап еткеніндей-ақ, көркемлеў қураллары да сол жаңа образды конфликтти толық сәўлелендире алатуғын болыўы тийис.

ОБРАЗ — фольклорда, әдебиетта, турмыс ҳақыйқатлығын көркем түрде сүўретлеў ушын таңланған адам характери, персонажлар образ арқалы жыраў яки бақсы (яки жазыўшы) сөз етип отырған дәуірдің өзіне тән белгисин, әхмийетли мәселелерин жуўмақтастырып береді. Фольклорда образ көпшиликтин қабыл етиўине ылайықтастырылып дәретиледи. Сонлықтан фольклорда дәретилген хәр бир образ көпшиликтин ой — арманларын, идеалын алып жүреді. Фольклорда образ арқалы халықтың бир дәуірдеги емес, бир неше дәуірдеги турмыс ҳақыйқатлығына тийисли белгилер берилиўи мүмкин. Себеби, фольклор аўыз-ски түрде халық арасында бир неше атқарыўшының репертуарында атқарылғанлықтан ол хәр бир атқарыўшының репертуарында өзгерип отырады. Және фольклор (дың) лық шығарма бир дәуирге емес, бир неше дәуирде аўыз-еки атқарылғанлықтан хәр дәуирге тән өзгерислер киргизилип отырады. Мысалы, «Қырық қыз» дәстанының сюжетиндеги ҳаял-қызлардың қаҳарманлығы, қолына қурал алып әскерий ойын үйрениўи, әйнемги амосонкалардың турмысынан дәрек беріў менен бирге дәстанда XV хәм XVII әсир: ұақыяларында сөз етиледі.

Көркем сөз өнеринде образ сөз етип отырған ұақыя шығармада қатнасқан қаҳарманларға байланыслы айтылады. Бирақ образ термини тийкарынан шығарма қаҳарманына тийисли. Образ шығармада унам-

лы хэм унамсыз образ, бас яки биринши дәрәжели образлар, екинши дәрәжели образлар деп бөлинеди. Буған қосымша образды тип, характер, персонаж деп те атайды. Мысалы: «Алпамыс» дәстанында бас образ Алпамыс пенен Гүлпаршын, ал екинши дәрәжели образлар Байбөри, Байсары, Қансулыұ, Қаражан, Қултай баба, Тайшахан, Жәдигер т. б. Булардың ишинен унамлы образларға Алпамыс, Гүлпаршын, Байсары Қансулыұ, Қултай баба, ал унамсыз образға Тайшахан, Гүлшин, Ултан қул т. б. Тип, характер дәрәтиұ фольклорда анық көринбейди, және фольклорға характерли емес. Фольклорлық шығарма көпшиликтің қабыл етиўине есапланғанлықтан белгили бир қатламның, яки класс-тың типин, характерин жасаўға итибарсыз қарайды.

ОБРАЗЛЫЛЫҚ — бул әдебиятта, фольклорда, улыўма творчествоның барлық түринде бар нәрсе. Бул шығармада сөз етилетуғын ўақыя тынлаўшының (оқыўшының) есинде қалдырыў ушын қолланылатуғын қыйыннан қыйыстырып, шеберлик пенен табылған көркем сөз нағысы. Образлы айтылған сөз дизбеклери фольклорда кең пайдаланылады хэм оның әдебиятқа салыстырғанда өзине тән үрип-әдети, заңы бар.

Сексен бир орда құрдырып,
Сексен бир жай салдырып,
Катағанның елинен.
Қарамандай арысланды.
Ат жиберип алдырып,
Арысы бар аятыннан.
Дегершиги гулистан.
Түңликли арба миндирип,
Үстине қамқа кийдирип,
Көрермен деп жүр едим.

«Қоблан»

ОЛОНХО — якут халық қаҳарманлық эпосы. Олонхолар қәнигели жыршылар тәрәпинен (олонхаутлар) саз әсбапсыз жырланады. Олонхолар проза менен поэзия аралас жырланады. Олонхолар XIII — IX әсирлерде дәрәтилгени менен оның толық қәлиплеснұ дәўири XVIII әсирлерге туўра келеди. Онда тийкарынан урыўшылық жәмийетиниң ыдыраўы, қаҳарманның Алпамыс сыяқлы өзине ылайық яр излеўи, сол жолда ушырасатуғын табият қыйыншылықларын жеңиўи болады. Олонхолар қәнигели атқарыўшылар тәрәпинен жеке түрде яки бир неше атқарыўлар тәрәпинен атқарылады.

ОДА (грек сөзи, қосық) — белгили бир ўақыяға

ямаса адамға арналып жазылған қосық. Ода көбинесе мақтау хәм көтермелеу түрінде келеди. Қарақалпақ әдебиятында буның үлгиси Өтеш, Әжинияз, Аяпбергенлерде ушырасады. Советлик поэзияда партияға бағышланған одалық қосықлар болды.

ОМОНИМ (грек сөзи, бир сөз деген мәниде) — сөзлердин айтылуы, формасы жағынан бир түрли болып мәниси жағынан ҳәр түрли болғаны менен мәниси жағынан ҳәр түрли ұғымды билдиреди.

ОПТИМИЗМ (латын сөзи, жақсылық) — әдебиятта кележаққа, жақсылық, өмирге исенимди таратыушы идея. Алдыңғы идея менен суўғарылған халық әдебиятының бир өзінше белгиси оның оптимизми болып есапланады. Бул толығы менен қарақалпақ әдебиятына да тийисли. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында жарқын өмирге исеним, жақсылықты алдағыдан күтиу сыяқлы идея менен жасау белгили орын тутады.

ОЧЕРК — өзинин көлеми хәм ўақыяны сүүретлеуи жағынан гүрринге жақын прозалық шығармалардын бир түри. Бирақта, оның гүрриннен айырмасы мынада: очерк фактке тийкарланады хәм факт танлауда үлкен жуўмақлаушылық жумыс алып барады, очеркте фантазия гүрринге қарағанда аз орын алады, ўақыялар, адамлар турмысында болған фактлерден алынады. Сонлықтан да геройда жоқ белгилерди шығарма да жасырып сүүретлеуге болмайды. Очерк әдебияттың ең оператив жанры, ол күтә ҳәрекетшил, күнделикли турмыстың ўақыялары сның тийкарын қурауы керек. Очеркист күнделикли турмысты бурмаламастаң, дәлме-дәл шеберлик пенен, өткирлик пенен, сүүретлеп беріуи керек.

Қарақалпақ әдебиятында очерк советлик дәуирде пайда болды хәм жан-жақлы раўажлана баслады. Оның айрықша раўажланған ўақты урыстан соңғы жыллар.

ПАМФЛЕТ (англичан сөзи, әшкаралау) — жарамсыз адамларды, жәмийеттиң ифлас жақларын әшкара етиуши шығарма. Әдебият тарийхында памфлет узақ дәуирлерден бери бар. Совет әдебиятында памфлет Горькийдин, Эренбургтин шығармаларында көп ушырасады. Қарақалпақ жазыушысы Ж. Аймурзаевтың «Фашизм — ол өлим», «Германияның гүржиклери» шығармалары памфлеттиң жақсы үлгилери болып табылады.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ (грек сөзи, қатарлас жупкерлес) — еки түрлі қубылысты салыстырыу арқалы сүўретлейтуғын усыл. Бул усыл әдебиятта да, фольклорда да кең түрде пайдаланылады. Параллелизм усылын пайдаланыу арқалы атқарыушы, яки автор образды күшейтеди, яки ликирин өткирлестиреди. Мысалы:

Тулпарымды алты ай бағып бапладым,
Қылышымды өткир етип тапладым,
Сары жайды үш жыл, үш ай соқтырып,
Ақ найзаны қарағайға сапладым.

«Қырық қыз».

Параллелизм тийкарынан халық поэзиясында дәстанларда көбирек пайдаланылады. Ол хәр қыйлы мазмунда қолланылады.

Мысалы:

1. Оң жағында ер Зийұар,
Сол жағында Жанай жан...

Бунда образды параллель қойыу арқалы берилген
2. Уйқас, бууынлардың ассонанслары менен бериледи

Өтирик қандай, шын қандай,
Қосбау қандай, қын қандай,
Шайтан қандай, жин қандай,
Сымбат қандай, сын қандай,
Ағайин қандай, жау қандай,
Төбешик қандай, тау қандай,
Шекер қандай, пал қандай,
Қайың қандай, сал қандай.

«Ер Зийұар» дәстаны.

ПАЛЕОГРАФИЯ (грек сөзи, әйемги, жазаман) — палеография. Әйемги жазыулардың дәуирин хәм жазылыу орнын белгилейтуғын илим. Палеография илими Европада XVII әсирде қәлипести. Әйемги түрки жазба естеликлерин, Волга, Енисей бойларынан табылған тас жазыуларын анықлауда бул илим жәрдем береди.

ПАРНАС (Грециядағы бийик таудың аты) — әдебияттын сырына қанығыу деген мәниде. Ертедеги греклердин көрсетиуи бойынша искусствоның ғамқоршысы Аполлон сол Парнас тауын мекан еткен. Сонлықтан да әдебиятта танылған жазыушыны парнасқа шыққан деп атайды.

ПАСКВИЛЬ (итальянша, қосықларды қыстырып қоятуғын хәйкелди. Римде усылай атаған) — пасквиль авторы белгисиз, биреуді масқаралаушы шығарма. Бул реакцион көз-қарастағы шығармалар болып, негизинен прогрессив идеядағы адамларды масқаралап абыройын төгіу үшін жазылады. Авторы әдетте көрсетилмейди. Пасквильлердің авторлары прогрессивлик рауажланыуды тоқтатыу, оған қарсы гүресіу үшін бірден-бир жолы усы деп түсінеди.

ПЕЙЗАЖ (француз сөзи, мекан, жер) — көркем дәретпеде сүүретленген тәбият көриниси. Пейзаж фольклорда әдебиятқа салыстырғанда күтә қысқа бериледи, тәбияттың сулуулығын толық сүүретлеу фольклордың ұазыйпасына кирмейди. Фольклорлық шығармада айырым жағдайларда, көбинесе қосық уйқасығын келтириуде пайдаланылады.

Бәхәрдің паслында, жаз жайлауында,
Оқыр бүлбиллери гөззал ағлары,
Алмасы, ериги, әнжир -әнары,
Писип түр кәнтиниң хурма бағлары.

«Халық қосығы».

ПЕРСОНАЖ (латын сөзи, адам)-шығармаға қатнасыушы адамлар. Фольклорлық шығармада унамлы хәм унамсыз қахарманлар менен бирге қосымша биреки көринип кететуғын, екінши дәрежелі қахарманлар болады. Булардың барлығын қосып алып персонажлар деп белгиленеди.

ПОВЕСТЬ — турмыста болған шын ұақыяларды хабарлау арқалы сүүретлейтуғын роман менен гүрриниң арасындағы эпикалық жанрдың бир түри. Повесть көлеми жағынан романнан киши, бірақ, мазмуны жағынан оннан кем түспеуі мүмкин. Мысалы, Пушкиннің повестьлери хәр қандай романнан мазмуны жағынан төмен емес. Романда бир неше дәуирдеги адамлардың тарихы сүүретленсе повестьте бир ямаса бир неше адамның тәғдири сөз болады, ұақыясы да шағын, бир ғана ири ұақыядан турыуы мүмкин. Өйткени, бир неше ұақыялы болууды повестьтин тәбиятының өзи көтермейди.

Повести белгили критик Белинский роман менен бир деп қараған. Ол повесть дегенимиз турмыстың бир көринисинде болған ири ұақыяны бир сюжетлік бағдар менен сүүретлеп беретуғын шығарма екенлигин

ескерткен. «Повесть деп жазады, ол — романның өзи, бирақта оннан гөре көлеми киширек, оның көлеми мәниси мазмунның салмағына байланыслы». Усыннан көринип тургандай-ақ, Белинский роман менен повестьти бир деп есаплаған. Уллы критик тәрәпинен көрсетилген бул анықлама ҳәзирги бизиң күнимизде де есапқа алынады. Повесть пенен роман әдебиятаныў илиминде бир уғым бойынша таллана береді. Гейде гүрриннен гөре үлкенирек прозалық шығарманы повесть аты менен жүргизиўшилиқ бизде бар ҳәм бул қәтеде емес. Буннан шығатуғын жуўмақ: роман ямаса повестте айырмашық көлеминде болмаўы керек, ал ўақыяны қалайынша көтерип, қалайша шешкенлигинде болыўы керек.

Көркем прозаның бир түри сыпатында повесть улыўма жер — жүзи халықларының әдебиятында ерте ўзқытлардан бери бар. Ал қарақалпақ әдебиятында ол советлик дәуирде, атап айтқанда, 30-жыллардың еккинши ярымында дөреди. Ең биринши қарақалпақ повестьлериниң қатарына М. Дәрибаевтың «Мыңлардың бири», Ә. Шамауратовтың «Ески мектепте» шығармаларын жатқарыўға болады. Уллы Ұатандарлық урыстан кейин қарақалпақ әдебиятында көплеген повестьлер дөреди.

ПОРТРЕТ (француз сөзи, сүүрет) — фольклорда ҳәм әдебиятта қаҳарманның келбетин, кийим кеншеги, отырыс-турысын сүүретлеў. Дәстанларда атқарыўшылар қаҳарман портретине айырықша итибар береді. Унамлы ҳәм унамсыз қаҳарманлардың образын дәреңиўде оның атқаратуғын хызмети үлкен.

Қамшы янлы бармағы,
Гүмис янлы тырнағы.
Устаға барсаң, сандал бар,
Сандалды көр де шашын көр,
Моллаға барсаң, қалем бар,
Қалемди көр де, қасын көр,
Шершиге барсаң, ҳинжи бар,
Ҳинжини көрде, тиһин көр,
Қар үстине қар жаўар,
Қарды көр де, етин көр,
Қар үстине қан тамар,
Канды көрде бетин көр

«Алпамыс».

Портретти сызыўда фольклорда көбинесе салыстырыў арқалы сулыўлығын, яки унамсыз келбетин ашыў

кебирек орын алады. Әдебий шығармада ушырасатурын психологиялық портрет фольклорда кем ушырайды.

«Бийдай рең қой көзлі, киші пейнл нур жүзлі».
(«Алпамыс»).

Қысқа ғана усылай қақарманның ишки портрети берилиуі мүмкін.

ПОЭЗИЯ (грек сөзи, көркемлик) — көркем сөз өнеринин белгили жанры. Поэзияның мәніси — ойды образ бенен көркемлеп сүўретлеу деген сөз. Поэзия фольклордың тийкаргы жанры. Буны «қосық» депте атайды. Фольклорда дәстанлардың көпшилиги қара сөз бенен қосық аралас бериледи. Поэзия қара сөзге қарағанда үлкен ұазыйпаны алып жүреді. Фольклордағы поэзия тийкарынан төмендеги жанрларда жасайды: 1. Дәстан, 2. Турмыс — салт қосықлары; 3. Айтыс; 4. Балалар қосықлары; 5. Қызлар қосығы. 6. Муқаббат қосықлары. 7. Муң — шер қосықлары. 8. Толғау, термелер. 9. Тарийхый қосықлар. 10. Ақыл — нәсият қосықлары. 11. Хәзил — дәлкек қосықлары. Поэзия әдебияттың үш жанрының ишинде бұрын шығып, жәмийетшиликтің кеўлин аударды, халықтың руўхын теренирек сәўлелендирди. Поэзия әдебияттың басқа түрлери менен салыстырғанда дүньялық қубылысларды адам тәғдирин, оның хәр қыйлы кеширмелерин кейпин, қуўанышын, қайғысын нәзик сезимлерин, ушқыр қыялларын сәўлелендиреди. Соның менен бирге, поэзияның слардан артықмашылығы да бар. «Адамның жан дүньясын толқынландыратуғын сондай бир жағдайлар болады, оны бәринен де теренирек етип поэзия ғана бериуі мүмкін» (М. Горький). Луи Арогонның сөзи менен айтқанда «поэзия адамның уллы күшке ийе болған арзыулы ойы».

Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты поэзия арқалы белгили болды, халқымыздың ең жақсы арзыулы ойы, қыялы менен әрманы сол жанрда көринеди. Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омарлардың дәретпелери поэзиядан турады. Хәзирги қарақалпақ әдебиятын да поэзия салмақлы орын тутады.

Поэзия деген термин Белинскийдің ұақтында улыўма көркем әдебият деген уғымды қолланылған. Ең жағымлы әжайып нәрсени де поэзия деп уғады. Улыўма поэзиялық шығарманың тийкаргы белгиси оның қосық-

лық келбеті. Поэзия тийкарынан еки тараўға бөлинеди: лирика, поэма.

ПОЭМА (грек сөзи, қосық пенен жазылған көлемли шығарма) — эпикалық поэзияның ең тийкарғы түри. Гректерде қандай да болмасын батырларды, құдайларды жырлайтуғын ири шығармалар поэма деп аталған. Поэма өзиниң көлеми жағынан повесть ямаса узақ гүрринге шамалас.

Сонлықтан да оны қосық пенен жазылған повесть деп те атайды. Поэма баянлау түринде, сорау-жууап түринде келиўде, сюжетли, сюжетсиз болыўы да мүмкин. Қалай болғанда да қайсы түри автордың маданияты менен таярлығына, тәжирийбесине байланысly.

Поэмадағы қахарманлардың саны да сондағы ўақыяның көлемине шайырдың алға тутқан мақсетине сәйкес болады.

Ал поэманың көлеми шайырдың шеберлигине байланысly. Егер автор аз сөзли, жыйнақлы болса, поэмада қысқа, оқыўға жеңил болады, ол пикирди қысқа тужырымлы етип береді. Бизиң күнимизде буның үлкен әҳмийети бар. Поэманың классикалық анықламасын берген Белинский еди.

Ол былай деп жазады: «Поэма турмыс шынлығын сүүретлейди, оған қосымша өмирдиң ири фактлерине умтылады, жай турмыслық прозаға жәл бермейди, өмирдиң тек поэтикалық жағын ғана алады».

Поэма қарақалпақ әдебиятында ерте ўақытлардан бар ески жанр.

Поэманың үлкен бир түри дәстанлар болып табылады. Биздеги «Қырық қыз», «Алпамыс» лар поэманың талабына жууап береді хәм сыпаты жағынан қахарманлық поэмалар деп аталыўы мүмкин. Поэманың реалистлик түрин жасаған революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты болды.

Булардың ирилериниң қатарына «Ақмақ патша» киреди. Советлик дәўирдеги қарақалпақ әдебияты поэманы мазмуны жағынан ғана түрлендирип қойған жоқ, оның барлық мүмкиншилгиин кенейтти.

Поэманың түри көп: романтикалық, лиро — эпикалық, лиродрамалық, батырлық, реалистлик, драмалық хәм сатиралық. Қарақалпақ әдебиятында батырлық хәм реалистлик поэмалар басым орын тутады. Қарақалпақ әдебиятында батырлық поэмада қахарманлық дәстанлар, Бердақтың «Айдос бий», «Ақмақ патша». «Ерназар

бий» шығармалары, реалисттик поэмаға М. Дәрибаевтың «Айпара», «Айымжамал», Ж. Аймурзаевтың «Гүрес», «Гүресте жеңдик» шығармалары киреди. Драмалық поэма-ның үлгиси сыпатында И. Юсуповтың «Актрисаның ығбалы», сатиралық поэманың үлгиси ретінде С. Нурымбетовтың «Зарымбеттің ғабырысы» шығармаларын киргизиўге болады. Бизде романтикалық поэманың үлгиси ретінде И. Юсуповтың «Дала әрманларын» көрсетиўге болады. Әлбетте, бул поэмалардың бир-биринин айырмашылығы бар ҳәм олар мазмун, ўақыяның баянланыўы, қурылысы жағынан парқ қылады. Бирақ бәрине де ортақ нәрсе сонда, барлығында да баслы қахарман болады, адам тәғдири үстемлик етеди, бир сөз бенен айтқанда адамсыз, геройдың тәғдирисиз поэма жоқ. Поэма поэзияның жүреги деген пикир дурис айтылған, өйткени адам тәғдирин сүўретлеў, оның әжайып ислерин сәўлендириў поэманың миннети. Ол турмыстың кең реалисттик көринисин бериў менен үлкен орын тутады.

ПОЭТИКА (грек сөзи, поэтик искусствосы) — әдебий ҳәм фольклорлық шығармалардың шеберлиги, улыўма қағыйдалары ҳаққында илим. Улыўма фольклордың поэтикасына (әдебияттың да) фольклордың жанрларын изертлеў, оның өз-ара қатнасын, тарийхий эволюциясы, композициясы сюжетиндеги өзгешеликлер, көркемлиги, ҳәр бир жыраў, яки бақсы репертуарындағы дәстанлардың бир-биринен атқарылыў өзгешелиги киреди.

ПРИТЧА — ақыл — нәсият бериўге қурылған кишкене гүррин. Мысалға мәниси жағынан жақын келеди, ал түри жағынан өзгеше, мысалдан көлеми қысқа, сюжети кескин келеди. Мәниси анық, мысалдың мәниси көп мәнили болып келсе, притча бир мәниге, бир ўақыяға қурылған болады. Мысалы, халық аўызындағы әйjemги заманда адамлары баласы қартайған атаанасы қартайған соң ел жоқ жерге апарып таслайды екен. Бир күни бир жигит қартайған әкесин арқалап ел жоқ жерге апарып таслаўға кетип баратырып бир төбенің басында тынып дем алса, әкеси күлипти. Баласы әкесинен неге күлгенлигин сораса, әкеси «менде әкемди арқалап баратырып усы жерде тынып отырып едим» депти. Баласы мени де балам усылай етеди екен деп әкесин арқалап изине қайтыпты. Соннан усы дәстүр қалыпты дейди.

ПРОЗА (латын сөзі, қаратпа сөз) фольклордың қара сөз бенен атқарылатуғын түрі. Қосық пенен қара сөз айырым дәстанларда бериледи. Қара сөздің де өзіннің уйқасығы, дәстүри бар. Ертеке, әпсана, легенда, т. б. қара сөз бенен айтылады. Проза әдебиятта өз алдына жанр.

Қара сөз бенен жазылған роман, повесть, гүррин, очерклердің бәриде прозаға жатады. Проза гейпара түрк тиллесе халықларда насыр деп жүргизиледи.

ПРОЛОГ (грек сөзі, кирис сөз) — көркем шығарма құрылысында ўақыяға ямаса шығарманың өзине кириспе. Пролог шығармадағы ўақыялар менен қысқаша таныстырады, болмаса автордың алға қойған мақсетин түсиндиреди. Уллы рус шайыры Пушкин өз шығармаларында прологты көп қолланып отырған. Қарақалпақ классик шайыры Бердақтың «Ақмақ патша» сында пролог берилген. Совет әдебиятында прологти биз Юсуповтың «Жолдас муғаллим» поэмасынан да көремиз.

ПРОТОТИП (грек сөзі, дәслепки образ) — әдебий шығарманың қахарманы, турмыста бар адам. Фольклорлық шығармалардың да қахарманларының прототипи болады. Прототипи сол шығарманың дәрелиўине себепши болады. Хәр бир қахарманның прототипи турмыстағы образының өзи болыўы шәрт емес. Әдебий шығармада ол типлестириў, улыўмаластырыў арқалы дәретиледи. Ал, фольклорда ол фольклордың өзіннің заңларына ылайық фольклордың қахарманларына жақынластырады. Мысалы, «Ақсүңгил», «Теңизбай», «Асқар батыр», «Марқабай батыр» халық қосықларының прототипи бар. Халық қосықларының ишинде биреўге арнап шығарылған қосықлардың барлығының дерлик прототипи бар. Фольклорда мақталатуғын қахарманлардың барлығы турмыстағы образынан гөре фольклордағы унамлы қахарманларға пайдаланатуғын турақлы мақтаў сөзлер, эпитет, теңеўлер көбирек пайдаланылады.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МЕКТЕП—ХІХ әсирдің ақырында фольклористикада хәм әдебияттаныў илиминде пайда болған ағым. Оның тийкарын салған немец психологи, философ, (фольклористи Вильгелм Бундт (1832—1920)). Бул Бундт мифлердің, ертекеклердің жағдайларында түс көриў галаюцинациялардың ролине айырықша орын береди. Мифлер адамлардың түс көриў ўақтында яки бол-

маса гиллюцинация дөрөтөлгөн деп белгилейди. Бул мектептин Россияда А. А. Потебня (1835—1891) негизин салған.

ПУБЛИЦИСТКА. (латын сөзи, жәмийетлик) — сиясат хәм жәмийетлик мәселелерге арналған шығармалар. Мысалы, Уллы Уатандарлық урыс жылларында жазылған Ж. Аймурзаевтын «Германияның гүржилери», «Жеңис ҳаўазы» публицистикалық шығармалары.

ПЬЕСА (француз сөзи), — драмалық ямаса музыкалық шығармалардың улыўма атамасы.

РЕАЛИЗМ (латын сөзи, атлық) — әдебияттың ең тийкарғы методы сыпатында узақ әсирлерден бери кеннен белгили. Реализм турмыстың раўажланыў процесиндеги ең характерли ўақыяларды шынлық көз-қарасынан сүүретлеп береди. Сонлықтан да оны реализм дейди. Көркем әдебияттың методы сыпатында реализм бир ғана дәўирдин жемиси емес, ол ең дәслеп грек әдебиятында белгили болды, соң басқа халықлардың әдебиятында өзин көрсете баслады. Реализм туўралы классикалық анықлама Ф. Энгельстин мийнетлеринде берилген. «Реализм,—деп жазады Ф. Энгельс,—мениң пикиримше деталлардың шынлық пенен берилиўинен тысқары және типик характерлерди типик жағдайда реалистлик көз қарастан да сүүретлеўден ибарат.

Реализмге тән нәрсе турмыстағы характерли нәрселерди сүүретлеў. Былайынша айтқанда, ол ўақыяларды таба билиўи керек. Мысалы, революцияға шекемги шайырлары өз шығармаларында ашкөз, киск күшинен пайдаланатуғын, жермен қарақалпақ байларының образын жасады. Олардың образын оқыўшыға толық жеткерий ушын байлар ҳаққындағы деталды, минез қулқындағы характерли белгилерди, адамлар менен қатнасларын толық ашып берди. Ҳақыйқат реалист жазыўшы да ҳәр бир характерли ўақыяны деталларды сүүретлеў менен типик жағдайлардағы типик ўақыяларды ашып бериўлери менен тығыз байланыслы.

Реализм өсиў, өзгериўде болады. Онын идеялық хәм көркемлик принциптери күтә кең, ҳәттеки ҳәр бир тарийхий дәўирдеги халық әдебиятында онын ҳәр түрли көринийи мүмкин. Дүнья әдебиятында реализмнин әжайып үлгисин жасаған XIX әсирдеги рус әдебияты. XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятында реализм Қунхожа, Бердақ, Өтешлердин шығармаларында өзинин ең

жоқарғы шегине жетти. Бул шайырлардың дәретпесинде биз олар жасаған дәуірдің өзіне тән қасиетін көреміз, халық турмысы, экономикалық, теңсізлік, мийнеткешлердің өз турмысын жақсартыу үшін алып барған гүреслери қарақалпақ классик шайырларының тийкарғы темасы болғанлығын көреміз. Өткен әсирдің әдебиятында критикалық реализм күшли түрде раўажланды. Рус әдебиятында буның баслаўшысы Н. В. Гоголь болды. Қарақалпақ әдебиятында критикалық реализм метод сыпатында қәлиплескен жоқ, ал оның күшли белгилери болды деп қараўға болар еди. Мысалы, Бердақ, Өтеш, Омарлардың шығармаларында өз ўақтының унамсыз моментлерин сүўретлеў басым орын ийелейди. Қарақалпақ шайырлары турмыстағы, жәмийеттеги оңбағанларды көрсетиў арқалы өз идеяларының иске асыўына ериспекши болды, оқыўшыда сол жәмийет туўралы көз-қарасты тәрбиялаўды мақсет етти. Қарақалпақ шайырларының ең жақсы шығармаларында өз ўақтындағы жәмийеттин қарама-қарсылықлары дурьс ашып берилди.

РЕДИФ (араб сөзи, қайталаў) күншығыс халықларының поэзиясында рифмадан соң тәкирарланып келетуғын сөзлер ямаса сөзлердің белгили группасы. Редиф қосықтың басында, соңында да келе береди. Бул әсиресе арнаў туриндеги қосықларда, тәрип шығармаларда жиий ушырайды. Егерде редиф шайырлық пенен табылған болса, рифманы байытады, оған өзінше түр береди. Мына қатарлар редифтин үлгиси бола алады.

Қыстық күни қар гүллер, ярым, сен жүрген жерде,
Жупар нийс шашар желлер, ярым, сен жүрген жерде,
Бостанға дөнер шөллер, ярым, сен жүрген жерде
Өзгеше сайрар бұлбиллер, ярым сен жүрген жерде,
Қәдемиңе қайыл жер, ярым, сен жүрген жердин,

(И. Юсупов).

РИТОРИКА (грек сөзи, шешенлик) — бурынғы ўақытлары орталыққа, шешенлик үйрететуғын арнаўлы илим. Ески Греция менен Римде ол пән ретинде жүргизилген. Қәзирги түсинигимиз бойынша риторика тек сыртқы сулыўлықты ғана сүўретлейди. Сулыў теңеўлер, мазмунды ашыўға жәрдеми жоқ фразалар — риторика. Бул бизге жат.

РОМАН (француз сөзи) — турмысты кеңнен алып

сүүретлейтуғын, адам характерлерин терең ашып бертуғын эпикалық жанрдың бир түри. Роман ўақыяны күтә узақтан алып, созып, ҳәдийселерди бир-биринен раўажландырып сүүретлейди. Алынған ўақыялардың мөлшерин де соған байланыслы күтә кен. Былайынша айтқанда, қулашты кеңнен сермеп, еркин түрде турмыстық фактты сәулелендириў романнның мүмкиншилигинне тийисли. Жазыўшы романда қысылып, қымырылмайды. Фактти көп жыйнап оннан керегин ириклеп алыўға мүмкиншилиги болады. Бирақта, романдағы ўақыялар, ҳәр қандай көркем шығарманың тийкарын қураған ўақыя сыяқлы, тәсирли, қызықлы ҳәм тартымлы болыўы керек.

Солғын ўақыя, бир-биринен үриккендей болып қыйыўын таппай туратуғын сюжетлер романнның баҳасын кемитеди. Романға жыйнақлылық — ықшамлылық керек. Ол өзиниң сүүретлейтуғын ўақыясының салмақлылығы менен әҳмийетлилиги менен парқ етеди.

Романнның пайда болыўы ҳәм раўажланыўы ҳаққында биз Белинскийдиң мийнетлеринен көп мағлыўматлар табамыз. Белинскийдиң көрсетиўи бойынша роман — халықтың миллий раўажланыўының жоқарғы басқышында пайда болады ҳәм раўажланады. Ертеде роман халықларының тилинде жазылған (роман халықларына француз, испан, португаль, итальянлар кирген) ҳәр қандай прозалық шығармалар романлық деп аталған, ўақыттың өтиўи менен бул келбетлик сөз атлыққа айналған ҳәм көркем прозаның көлемли түри гана роман деп аталатуғын болған. Роман өзиниң темасы ҳәм қурылысы жағынан бирнеше түрге ажыратылады. Тематикалық жақтан тарийхий, философиялық, социаллық ҳәм тағы басқа түрлери бар. Көлеми менен қурылысы жағынан романлар диалогия (еки романнның қурылысы), трилогия үш романнның бирикпеси (трилогия), төрт романнның бирикпеси болып та бөлинеди. Булардың қайсы түри де әдебият тарийхында бар. Пүтүн бир дәўирди кеңнен алып сүүретлейтуғын ҳәр түрли типтеги қурамалы адам характерлерин жасаўшы романлар — эпопея деп аталады. Буған Л. Толстойдың «Урыс ҳәм паракатшылық», А. Толстойдың «Азаплы сапарда», М. Әўезовтың «Абай жолы» сыяқлы шығармалары киреди.

Қарақалпақ әдебиятында роман совет дәўиринде,

атап айтқанда 50-жыллардың ишинде пайда болды, ол хәзир рауажланыу дәүирин бастан кеширип атыр. А. Бегимовтың «Балықшының қызы», Ж. Аймурзаевтың «Әмиўдәрья бойында», Т. Қайыпбергеновтың «Соңғы хұжим», Қ. Султановтың «Ақ дәрья», Ө. Айжановтың «Арал қушағында» хәм тағы басқа да романлары бар.

Романның рауажланыу жоллары бар. Ең дәслепки романлар әййемги грек әдебиятына тийисли. Паулейдин «Алтан ешек» шығармасы романның әдепки үлгисинен ибарат еди.

Орта әсирлерде рыцарлық романлар жүзеге келди, буның мазмуны рыцарлардың өз сүйгилигине қосылыу жолындағы, солардың хұрметине исленген атланыслардан, узақ сапарларға шығып қахарманлық көрсетиуинен ибарат болды.

Ояныу дәүиринен кейин реалистлик романлардың күшли рауажланған ўақты басланады. Испан жазыушысы Мигельде Сервантестин «Дон — кихот», Ф. Рабленин «Гаргантюа хәм Пантагрюль» шығармалары реалистлик романға тийкар салды.

XIX әсир романның ең бир гүлленген ўақты болды. Рус жазыушылары Пушкин, Гоголь, Чернышевский, Л. Толстой, кейинирек Горькийлер бул жанрды рауажландырыуда көзге түсти. Критикалық реализм методы менен жазылған рус романлары буржуазиялық жәмийеттин унамсыз қубылысларын аяўсыз әшкаралап, уамлы қахарман образын дәретти.

Бул дәүирлерде Батыс Европа әдебиятында Бальзак, Диккенс, Теккерей сыяқлы күшли романистлер өсип жетисти.

РОМАНТИЗМ — әдебияттың өткен дәүирдеги белгили методларының бири. Жазыушы өзиниң сүўретлейтуғын ўақыясын қыял арқалы болжайды, үлкейтип көрсетиуге күш береді. Турмыстағы ўақыяларды сол күйинде емес, ал өзиниң әрман етиуи аңсауы тийкарында көргиси келеди. Романтизмниң бир характерли белгиси усыған байланыслы. Романтизм еки түрли: реакционлық романтизм, прогрессив романтизм. Романтизмниң булайша бөлинуи хәр бир жазыушының идеялық көз-қарасына, класслық бағытына байланыслы болады. Мысалы, рус әдебиятының тарийхында Лермонтовтың шығармаларында прогрессив романтизм өсип жетисти, ал Жуковскийдин дәретпесинде реакцион

романтизм өз сәулесін тапты. Егерде жазушы өз қыялын келешегі бар, жаңа өсіп киятырған қубылысқа қаратса, прогрессив романтизм жарыққа шығады. Ал, егерде жазушы өз шығармасында өліп баратырған келешегі жоқ қубылысқа қаратса, яғни өткен заманды әрман етіп соны аңсаса жоқ қубылысқа реакцион романтизм жарыққа шығады.

Фольклордың тийкарығы методын романтизм деп белгилейді. Фольклордағы романтизм метод сыпатында әлбетте әдебиеттағыдан өзгеше. Екеуіндегі улыма нәрсе шығарманы атқарушы фольклорлық шығармада да баслы орында әрман, қыял, айтажақ идеясы турмыс қақыйқатлығынан басқа қыяллы фантазия арқалы айтылады. Бирақ фольклорда оны бериудің, айтыудың усылы фольклордың заңының ишинен шығады, яғни әдебиеттан басқаша усылда береді. Әдебиетта романтизм белгилі бір тарийхый дәуірде пайда болса хәм қалса, фольклорда ол халық дәретпесинің тийкарығы методы ретінде жасайды.

РУБАЙ (парсы сөзі, төртлик) — Күншығыс халықларының поэзиясында төрт қатардан туратуғын қосықтың бір түрі. Әлбетте, тек төрт қатардан құралғандардың бәрі рубай бола бермейді. Рубай ушын тән нәрсе, ол өзіннің мазмуны жағынан сүйиушилик хәм философиялық характерде келеді. Оны тамамланған миниатюралық қосық деп есаплайды. Төрт қатарлы қосықта бір пикир толық билдирилген болуы керек. Рубайлардың схемасы: ааба. Қарақалпақ әдебиетінде соңғы ұақытлары, рубай жазу үрдиске айланбақта, бирақ күншығыс поэзиясына тән болған терең философиялық сыпат, терең мазмунлық бизің сол шайырларымыздың жазғанларының барлығына бирдей жетисип атырған жоқ. Биз рубайды рауажландырады екенбиз, демек оның әжайып уәкиллери болған Рудакий, Хафиз, Омар Хайямлардың шеберлик усылларын кеннең пайдаланыуымыз керек. Қарақалпақ әдебиетінде рубайдың үлгиси:

Ана кирпич болса, перзент көз болар,
Перзент кептер, ана зер гүмбез болар.
Аналық қақыны толық өтедим.
—Деген гәп кенеусіз құрғақ сөз болар.

(И. Юсупов)

Рубай шайырды ықшамлылыққа, жыйнақлылыққа үйретеді.

САГА—әйемги славянлар, ирландлықтардың қа-
харманлық дәстаны.

САРКАЗМ (грек сөзи, түйреп жазыу) — сатира-
лық сүүретлеудің бир түри. Сарказм өткир мысқыл,
бунда автор сүүретлеп отырған ҳәдийсениң жаман тә-
реплерин өзиниң шегине шығарып, оны биле гөре асы-
рып көрсетеді, критикалық сүүретлеу, ашшы мысқыл
жоқарғы шегине жетеді. Қарақалпақ әдебиятында
сарказмлик сүүретлеу бұрыннан киятырған усыл. Бер-
дақтың «Заманда», «Быйыл», Өтештиң «Шерменде»,
Аяпбергенниң «Айшасан» қосықлары сарказмлик ха-
рактерге ийе.

САЗЕНДЕ—дуўтарда халық намаларын шертиўши
—атқарыўшы. Айырым сазенделер қосық айтпастан
тек ғана нама шерткен. Сазенделердиң өзлери де нама
шығарып өз намаларын атқарады.

САЗЕНДЕ—ГӨЙЕНДЕ —саз бенен қосық айтыў-
шы деген мәнисти береді. Гөйенде деп қосық айтыў-
шыны атайды. Булар сазендеге қосылып халық қосық-
ларын атқарыўшылар. Сазенде—гөйенделер халық қо-
сықларын, ҳәзил—дәлкек қосықларын, тәрийп, тарий-
хый қосықларды атқарған. Әсиресе, олардың репертуа-
рында лирикалық қосықлар көбирек болған. Сазенде
гөйенделер кишкене жыйындарда, отырыспа—мереке-
лерде, гейде аўылма-аўыл гезип қосық айтатуғын бол-
ған.

Сазенде-гөйендеге «жанапайшыларда» қосылған,
«Жанапайшы» деп тийкарғы қосықты атқарыўшының
қасында оған жәрдемши иретинде қосылып айтатуғын
талант ийелерин атайды. Жанапайшылар қосықшы-
ларға да, сазенде—гөйенделерге де, бақсыларға да қосы-
лып атқара беретуғын болған. Айырым қосықшы, сазенде
бақсылар қасына жанапайшыларын ертип бирге атқа-
рып жүрген. Қыз бақсы Хұрлиманның қасында жана-
пайшысы болған.

САТИРА (грек сөзи, түйреп жазыу)— шығарма қа-
харманының кемшилигин әшкаралау, сатира фольк-
лорда да, әдебиятта да ушырасады. Сатира сынау
ямаса адамның кемшилигин масқаралау рухында жа-
зылмайды, ал үзил-кесил әшкаралау, ашшы сөз арқа-

лы кемшиликти жоқ етиў рухында жазылады. Сатира-
да сөз ашық түрде айтылады. Мысалы:

Ал десең хош болар ўақыты молланың,
Бер десең тэрк етер хэмирин алланың,
Қулақ мурны тўел келсе геллениң,
Ықлас пенен пэтия берисин көриң,

(Халық қосығы)

САЛЫСТЫРМАЛЫ МЕТОД—фольклорды изерт-
легенде пайдаланылатуғын метод. Салыстырмалы ме-
тодтың тийкарында фольклористлер халық дөретпесин-
деги уқсас мотивлерди, сюжетлерди көзде тута отырып
хэр бир халық фольклорындағы байланысты ямаса
фольклордың тэсирин ашты. Сыртқы белгилери көзге
тасланып турған мотивлери арқалы байланысты, я
тэсийрди ашыў ҳақыйқатлықтың толық ашылыўына
алып келмеди. Сонлықтан фольклордағы байланысты
тек ғана уқсас мотивлери арқалы емес, ал тарийхый
жақтан сол уқсаслықтың келип шығыў себеplerин
анықлаў керек болды. Сөйтип салыстырмалы—тарий-
хый усылы туўылды.

САЛЫСТЫРМАЛЫ — ТАРИЙХЫЙ УСЫЛ— фольк-
лорды изертлеўде пайдаланылатуғын усыл. Буның тий-
карын салыўшылар А. Н. Веселовский, В. М. Жирмун-
ский болды. Бул усылдың тийкарында фольклордағы
хэр бир ўақыяны, уқсас мотив, сюжетлерди социал —
тарийхый, генетикалық жақтан хэр тэреплеме қарай
отырып уқсаслық белгилериниң себебин ашады. В. М.
Жирмунский бул усылдың үш түрин көрсетеди.

1. Тарийхый—генетикалық салыстырыў.

2. Тарийхый —типологиялық салыстырыў.

3. Халық—аралық мәдений байланыс, тэсийр етиўди
сол халықтың тарийхый жақынлығынан хэм олардың
жәмийетлик раўажланыў жағдайларынан деп түсин-
диретуғын салыстырыў.

ТАРИЙХЫЙ—ГЕНЕТИКАЛЫҚ САЛЫСТЫРЫУ—
бул фольклордағы уқсас ўақыяларды олардың генети-
калық қатнасы себебли деп түсиндириў, сол арқалы
уқсаслықтың келип шығыў себебин анықлаў. Әсиресе
фольклорлық шығармалардың хэр бир халықтағы
миллий версияларының өзіншеллигин анықлаўда ке-
рек. В. М. Жирмунский тарийхый—генетикалық салыс-
тырыўдың хэр бир халықтың дөреткен, сол халықта

жырланған фольклорлық шығарманың тек сол халықтың мүлкі екенлігін анықлауда хызметін көрсетеді. Мысалы «Алпамыс» дәстаны 20 ға жақын түркі тіл-лес халықтарда бар. Ұр бір халықтағы варианты сол халықтың турмысын, психологиясын үріп-әдетін т. б. жырлаған тек сол халықтың мүлкі.

ТАРИЙХЫҢ — ТИПОЛОГИЯЛЫҚ САЛЫСТЫРЫУ—фольклорлық шығармалардағы генетикалық жақтан байланысы жоқ жағдайда ұақыялар, мотивлер, сюжетлер ортасындағы ұқсаслықтың себептерін жәмийеттің рауажланыу жағдайына байланыстырып анықлау. Фольклористлер бул усыл тийкарында фольклордағы генетикалық жақтан бир-бирине уақта жасайтуғын халықтардың деретпесиндеги ұқсас мотив, сюжеттерди олардың бирдей жәмийетлик формацияда жасауына байланыстырады.

САЛТ—ДӘСТҮР ҚОСЫҚЛАРЫ—халықтың дәстүрине, үріп-әдетине байланыслы айтылатуғын қосықлар. Салт—дәстүр қосықлары тийкарынан еки топарға бөлинеди: Бириншисине халық турмысындағы дәстүрге байланыслы қосықлар: 1. Ұаўжар. 2. Бет ашар. 3. Бәдик. 4. Бесик жыры. 5. Ярамазан. 6. Еситтириу, кеуил айтыу. 7. Сыңсыу. 8. Хошласыу. 9. Жоқлау. Екинши топарына маўсимге байланыслы шығарылған халық қосықлары: Буған наўрыз байрамы, сүмелек, жерге биринши дән таслағанда, суудың биринши келиуине байланыслы, ғаздың келип кетиуи, өпепектиң шығыуы, биринши қар булардың барлығына халық бийпаруа қарамаған.

Оларды жақсылықтың келиуи ретинде белгилеп қосық шығарып отырған.

СИМВОЛ (грек сөзи, шәртли белги) — турмыстағы ұақыяларды туура өз мәнисинде айтпай, астарлы түрде айтыудың бир түри. Мысалы:

Қызыл гүлди егесенде кетесен
Шақасына бұлбил қонса нетесен?
Өзиңнің сүйикли ярын турғанда,
Басқа ярға кеуил қойып нетесен.

(Халық қосығы)

Бунда «қызыл гүл»—қыз, «бұлбил»—жигит, ашықлықтың символы етип берилген.

Сәудигим—шамшырақ қараңғы жаёда
Ярсыз жанған шамшырақтан не пайда.

(Халық қосығы).

Әдебий шығармаларда да символ кең түрде пайдаланылады.

Лермонтовтың «Желқом» қосығында екі түрлі символ бар: бири қайық арқалы шайыр еркинликтің дауыл арқалы сол дәуирге наразылықтың символын берген. Символдың шығысына келетуғын болсақ, ол әйіемги греклерде жасырын жәмийетлик группа ағзаларының құпия белгиси болған, бир-бири менен ушырасқанда сол белги арқалы сөйлесетуғын болған. Усыны греклер символ деп атаған.

СИМВОЛИЗМ—өткен әсирде Батыс Европа хәм рус әдебиятларында пайда болған реакционлық ағым. Символистер жаңа тууып киятырған революцияның дауылынан қорқып, мистиканы, жекке сезимди үгигледі, сөйтип буржуазиялық интеллегенцияның кейпин көрсетти. Олардың айтыуы бойынша көркем өнердің тийкары тек символ ямаса пикирди перделеп айтыу ғана болыуы тийис. Әдебият тарийхында ушырасатуғын символика, символист деген терминлерде усылар менен тығыз байланыслы нәрсе.

СИНЕКДОХА (грек сөзи, ұқсатыу)—бир бөлек сөз, арқалы пүтин, көп мәни билдириледи, керисинше мәниниң орнына азшылық билдиреди. Бул сүүретлеудің усылы халық тилинде, халықтың дөретпесинде көп ушырасады.

Ел ишинен ерек шыққан арзыулым,
Жылауыңнан халқым бәрхә қоллағай.

Халық қосығы.

СИНКРЕТИЗМ (грек сөзи, бирлеспе)—бир нәрсениң ең дәслепки түри деген мәнини береді. Бул түсиник фольклористикада ең әйіемги жәмийет адамларында музыка, қосық, ойынның бир-биринен ажыралмаған ең дәслепки көриниси.

СИНОНИМ (грек сөзи, бир мәнилес)—түри жағынан хәр түрлі, мазмуны жағынан бир мәнилес сөзлер. Мысалы: тез-ызаққан, узақ-қашық, жоқары-бәлент. Синонимлер шығармада бир сөздің екінши ирет тә-

кирарланып айтылып кетпеуі үшін, сөзлердің бири-биринен тәсірлі, өткір етіп берілуі үшін хызмет етеді. Синонимнің бай үлгиси әсіресе дәстанларда халық қосықларында, сондай-ақ фольклордың барлық жанрларында беріледі. Синонимлер улыұма көркем сөз өнерінің барлығында дерлік бірдей әхмийетли хызмет атқарады.

СОЦИАЛ—ТУРМЫСЛЫҚ ДӘСТАНЛАР — социаллық турмыс мәселелерін бас темасы етіп жырлайтуғын дәстанларды атайды. Бундай дәстанларда әлбетте ашықлық, ел қорғау темасы сөз етилиуі мүмкін. Бірақ, орайлық орында социаллық—турмыс мәселелері турады. Бундай дәстанларға «Шийрин—Шекер», «Муңлық—Зарлық», «Қаншайым», «Шарьяр» дәстанлары киреди.

СӨЗ БАСЫ—фольклорда, дәстанды, қыссаларды бақсылардың алдында жырау бақсылар сөз басы болсын деп кирсиу, қысқа термелерди, яки сол дәстанда айтылатуғын ұақыяға байланыслы қысқа мағлыұмат береді.

СОҢҒЫ СӨЗ—әдетте, жырау дәстанды атқарып болғаннан кейін оның кимнен қалғанлығы, қайсы жыраудың жырлағанлығы, кимнен үйренгенлиги қаққында мағлыұмат беретуғын қысқа жырды атайды.

Мысалы:

Душпанларды қыйратып,
Дәуран сүріп неше жыл,
Ақ жүрімдей шәхәрде,
Көрди шадлық заманды,
Ядына сақлап Қурбанбай,
Халық арасына таратқан,
«Ер Зийұардай» дәстанды.

«Ер Зийұар».

СТИЛЬ (грек сөзи, усыл)—бир атқарыушының өзіне тән басқадан айырып туратуғын атқарыу усылы. Әдебиятта жазыушы я шайырды басқадан айыратуғын өзіне тән жолы.

СТИЛИЗАЦИЯ — фольклордың сюжетине жанрларына еликлеп шығарма дөретиуіди атайды. Бул әдебиятта да жасайды. Ал, фольклордың сюжетин стилизациялай отырып жаңа шығарма дөретиу көбинесе әдебиятта кең түрде дөретилген дәстүр.

СТРОФА (грек сөзи, қосықтың бәнти)— белгили тәртіпке түсіп, мазмуны хәм синтаксислик жақтан уғым беретугын қосық қатарларына строфа ямаса қосықтың бәнти делинеди. Қосықтың строфасы хәр түрли, ол еки—төрт ямаса оннан да көп болып келе бередиди. Қарақалпақ поэзиясында өткен дәуірде үстемлик еткен еки хәм төрт қатарлы строфа. Хәзир қарақалпақ поэзиясында жоқарыдағы айтқанлардан басқа 5, 6, 8, 10, 12, қатардан туратуғын строфа пайда болды хәм рауажланбақта. Хәр қандай жаңалық сыпатында қаралайтуғын жаңа строфалардың жарыққа шығыуында алдыңғы қатарлы дүнья поэзиясының тәжірийбеси өзіннің ийгиликли тәсирин тийгизбекте. Шығармада қандай строфаны қолланыу шайырдың таңлаған темасына, оның алдында турған ұазыйпалары менен талантына байланысly. Мысалы, сонетлерде 14 қатарлы қосық түри қолланылады, ал Пушкиннің «Евгений Онегин»ин де 14 қатардан турады, сонлықтан әдебиат тарийхында ол «Онегин строфасы» деп аталып кетти. Былайынша айтқанда строфа белгили ритмге бойсынған қосықлардың избе-излиги. Строфаның шығысына қарайтуғын болсақ, ол тиккелей қосықтың музыкалылығы менен байланысly, нама менен айтылатуғын қосықлардағы тәкирарланып келетуғын қатарлар строфаны жарыққа шығаратуғын болған. Сонлықтан да «строфа» деген грек сөзинің өзи «айланыу, ямаса дөңгелек жасау» дегенди билдиреди. Демек, строфаның тийкарында дәслеп, белгили болғанынша, музыкалық бирлик, қайталаушылық жатқан. Мысалы:

«Айдан артық не керек,
Айдан артық қыз керек».

дегендеги тәкирарлаушылық тиккелей музыка менен хор менен яғный сорауға жууап пенен тығыз байланысly болып тур.

СЮЖЕТ (француз сөзи, зат деген мәниде) — бир-бири менен избе-излик те рауажланып отырған ұақыялардың қысқаша мазмунлық жыйнағы. «Сюжет адамлардың улыума қарым-қатнасын, байланысып, қарама-қарсылығы менен бир-бирин жек көриуин, жақсы көриуин анау ямаса мынау характерлердің рауажланыуының тарийхын, жасалыуын көрсетеди» (М. Горький). Адам-

ның бир-бири менен байланысын қатнасын көрсету шығармада тийкаргы орын ийелейди. Улыўма адам шығарманың тийкары болады. Соған байланыслы сюжет бирнеше бөлимнен, былайынша айтқанда, бирнеше элементтен турады.

1. Шығарманың ўақыясы басланғанға шекемги жағдайды, улыўма орталықты сүүретлеп, ўақыяға қатнасыўшылар менен таныстыратуғын әдебий шығарманың бөлими экспозиция делинеди. Гейде бул тиккелей кириспе сыпатында да бериледи. Мысалы, Горькийдиң «Ана» романының басында рабочийлардың меканын сүүретлейтуғын орын бар ҳәм жазыўшы бул арқалы олардың турмысының аўырлығын, қыйыншылықты, рабочийлардың турмысы қәлиплесип атырған ортаны көрсетеди. Экспозиция шығарманың басында, ортасында ямаса кейнинде келе береді, булардың барлығы автордың алдына қойған мақсетинен, жазыўшылық уқыбынан ғәрезли. Гогольдың «Өли жанларында» шығармасында экспозиция шығарманың ең кейнинде берилген, яғнай биз Чичиковтың ким екенлиги менен оның өмир жолы менен ўақыялар питкен соң ғана танысамыз.

2. Уақыяның басланыўы—экспозициядан соңғы бөлим. Бул ўақыяның басланыўы менен оның буннан былайғы раўажланыўынан да дәрек береді. Мысалы, И. Юсуповтың «Жолдас муғаллим» поэмасында муғаллим Ораз бенен Қурбанның өз-ара сөйлесиўи—жол бойында ўақыяның басланыўы болыўы менен бирге олардың буннан былайғы қайсы бағытта ис алып барыўы кереклигинде аңғартқан сыяқлы.

3. Хәрекеттиң өсиўи—конфликт таярлайтуғын бөлим. Уақыяның басланыўы шийеленисип отырып, конфликтке алып келеди.

4. Кульмунация (латын сөзи, бизиңше—шың)—ўақыяның раўажланыўынан келип шыққан оның ең жоқарғы шыңы.

5. Уақыяның шешилиўи конфликттиң ақыбетн, ўақыяның не менен тынғанлығы усы арқалы билинеди.

Булардан басқа көркем шығармаларда пролог ҳәм эпилог та болады. Булардың өзинше атқаратуғын хызметлери бар: пролог ўақыяның әҳмиетин түсиндиреди, автордың тийкаргы нийети менен таныстырса, эпилог шығармада айтылмағай қалған гүманлы орындар

менен, сондай-ақ қахарманның соңғы тәдири менен таныстырады. Әлбетте, шығармада эпиллог ямаса прологтың болуы болмауы оның авторының алдына қойған мақсети менен тығыз байланыссы болады.

СЫҢСЫҰ—революцияға шекемги қарақалпақ халық фольклорында қәлиплескен қызлар қосығының бир түри. Буны қызлар узатылар алдында өзиниң әке үйиндеги өмири, ата—анасы, қурбы—қурдаслары менен хошласыуында айтатуғын болған. Сыңсыұдың шығыу тийкарында ҳаял-қызлардың теңсизлиги, мал орнына сатылуы, теңине тиймей, көп ҳаял үстине тийиу т. б. ауыр турмысы себепши болған.

Шарық ийирсем былғауышым қараман,
Ишим күйип, оттай жанып бараман,
Малы деп, алпыс жасар гаррыға,
Сорлы басым, қалай зайып боламан.

«Халық қосығы».

ТАРИЙХЫЙ ДӘСТАНЛАР —тарийхта болып өткен тарийхий уақыя, адамлар, тарийхий ҳақыйқатлық ҳаққында дәретилген дәстанларды тарийхий дәстанлар дейди. Бундай дәстанларға «Едиге», «Ер Шора» «Дәулетярбек» дәстанлары киреди. «Едиге» дәстанында Алтын Орданың қулау дәуирин, ноғайлы аўқамының ыдырау дәуириндеги тарийхий ҳақыйқатлық сөз ети-леди.

ТАРИЙХЫЙ ЖЫР —халықтың басынан өткен ауыр тарийхий уақыяны жырлаушы эпикалық шығарма. Тарийхий жырға қарақалпақлардың бир бөлүминиң Түркистаннан Хорезмге қарай көшиуи ҳаққында Жи-йенниң «Посқан ел» толғауы, «Ормамбет бийдин толғауы» киреди.

ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚ—фольклордың да, әдебият-тың да тийкарғы жанрларының бири. Тарийхий уақыя-лар, тарийхий жеке адамлар, тарийхий уақыялар ҳақ-қында шығарылған халық қосықлары. Оның көлеми қыс-қа да болуы мүмкин, көлеми үлкен, дәстанлар менен теңдей болуы мүмкин. Тарийхий қосықлар көпшилик жағдайда жәмийетлик-сиясий, тарийхий уақыялар ме-нен байланыссы шығарылады. Мысалы, «Мәрдикар» халық қосығы 1916-жылы рус патшасының биринши жер жүзилик урыста өз қол астындағы Орта Азия хәм Қазақстан халықларынан мәрдикарға жас жигитлер-ди алыуы ҳаққында дәретилген. Сондай-ақ «Бозатау»

«Кегейлиниң қазыуы», «Асқар батыр» тарийхий қосықлары усындай тарийхий ұақыяға байланыслы шығарылған. Фольклорда тарийхий қосықлардың еки түри бар. 1. Авторы белгисиз, халық тәрәпинен дөретилген тарийхий қосықлар: «Қарақалпақ», «Байсынға». 2. Авторы белгили, бирақ халық қосығына айналып кеткен тарийхий қосықлар: «Бозатаў» қосығының авторы Әжинияз шайыр, «Теңизбай», «Жайлаўым» қосықларының авторы Күнхожа болып табылады.

ТАРИЙХЫЙ МЕКТЕП—ХІХ әсирдиң 90 жылларында рус фольклористикасында пайда болған мектеп. Бул мектептиң алға тутатуғын теориясы халық эпосын тарийхий жағдайда туўылған, тарийхий ұақыя менен байланыслы деп есаплайды. Хәр бир эпостан халық тарийхын көреди хәм сол көз-қарастан эпосларға сүйеніп отырып халық тарийхын үйрениўди, изертлеўди усинады. Олар эпостың көркем шығарма ретинде фантазия көркем сүүретлеўдиң барлығын, және эпос бир әсирдиң емес, ал бир неше әсирдиң жемиси екенлигин естен шығарды. Тарийхий мектептиң екинши кемшилиги олар эпосты жоқарғы класстың ўәкиллери дөреткен деген аристократиялық теория дөретти. Бул мектептиң ўәкиллери В. Ф. Миллер (1848—1913), М. Н. Сперанский (1863—1938) еди.

Совет фольклористикасы тарийхий мектептиң теориясындағы эпосларда тарийхий ҳақықатлықтың бар екенлигине сүйенди, ал халық тарийхын эпос арқалы үйрениўди эпосты жоқарғы класс ўәкиллери шығарған деген теориясын қатты критикалады.

ТӘҚИРАРЛАУ—бул фольклорда кен түрде пайдаланатуғын көркем сүүретлеў усылларының бир (әдебиятта да пайдаланылады). Бир сөзди, яки бир неше сөзлерди бир, яки бир неше рет тәкирарлаў арқалы сөзлердиң тәсийрин күшейтеди, айтажақ ойдың тәсиршенлигин көтереди.

Киминди қул демеймен,
Киминди тул демеймен,
Киминди хан демеймен,
Киминди қара демеймен,
Киминди бала демеймен.

«Алламыс»

Фольклорда тәкирарлау поэтик усуллардың бири ретинде түрки тиллес халықлар фольклорында әйем-ги дәуір, орта әсир фольклорында кең түрде пайдаланылған. Мысалы, Орхон—Енисей жазба естелигинде «Қорқут баба» гүррилеринде ушыратамыз.

ТЕКСТ (латын сөзи, сөз байланысы)—автордың қол жазбасы яки баспадан шыққан нұсқасы.

ТЕКСТОЛОГИЯ (латын сөзи, сөз байланысы) қаққында илим)—әдебиет таныудың хәм фольклористиканың бир шақабы. Әдебиеттаныуда ол жазыушының шығармаларының тийкарғы биринши нұсқасы менен соңғы өзгертиулерди, баспадан шыққан соңғы баспаларын әдепкиси менен салыстырып отырып ең тийкарғы нұсқасын табыуда пайдаланылады. **Фольклористикада** текстологиялық таллау еки түрли бағытта алып барылады: 1) жазба түрде бизге жеткен дәстанлардың шыққан нұсқасын салыстырыу арқалы жазба түрдеги дәлелки нұсқа тикленеди: 2) ауыз-еки түрде жазып алынған фольклорлық шығармаларды сол жазып алынған варианттың соңғы баспадан шыққан вариантлары менен салыстыра отырып, оның тийкарғы варианты анықланады.

ТЕМА (грек сөзи)—шығарма арнап жазылған мәселеси. Шығарманың темасы менен идеясы, сөз етилип отырған ўақыясы менен алмастырылып жибериледи. Бирақ, оларды айырып қарау қыйын, бир-бири менен шатастырыуға да болмайды. Көркем шығарманың, яки фольклорлық шығарманың темасы шығармада сөз етилетуғын тийкарғы ўақыялар, шығармада жырланған тийкарғы мәселелердің түйини жыйындысы. Шығармада сөз етилетуғын ўақыя темасы, ал идеясы жазыушының яки жыраудың сөз етилген темаға, ўақыяға берген бақасы, шығармада сөз етилген ўақыяларды қалай ашып беріуи, қалай жырланыуы ўақыяға, турмыс қақықатлығын ашыуға жазыушының қатнасы. Сонлықтан шығармада тема менен идея бир-биринен ажыралмас байланысқа ийе, шығарманың идея-тематикалық жақтан сөз етилгенде ғана оның темасы хәм идеясы толық ашылады.

ТЕМАТИКА —шығармада майда темаларды бириктирип улыума бир идеялық бирикти сөз етелуғын мәселеси. Кең мәнисинде фольклорда да, әдебиетта да белгили бир дәуирге байланыслы бир неше шығарма-

ларды бириктирип белгили бир мәселениң дөгерегинде жәмленген мәселесин айтады. Мысалы, ел қорғау темасы барлық қахарманлық дәстанларға тән. **Тар мәниде**—бир шығарманың темасын, яки болмаса бир шығарманың ишиндеги майда темаларды айтады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанында ел қорғау темасы менен бирге ыдырап кеткен урыу ағзаларын бириктириу, сүйиушилик темасы сөз етиледі.

ТЕНДЕНЦИЯ (латын сөзи —жазыушының шығармасынан шығатуғын улыўма жуўмақ, айтажақ пикирдиң жыйындысы. Шығарманы жазыу процессинде автордың ол арқалы не айтажағы айқын болыуы **көрек**, мине усындай айқын белгиленген бағыт тенденция болып табылады.

ТЕҢЕУ — көркем дөрөтпеде сүүретлеудің бир түри. Теңеу сөйлеу тилинде де, әдебий дөрөтпесинде де, әсиресе фольклорда да кең қолланылады. Шығармада сөз етилип отырған ўақыя қызықлы, тәсийрли болыуы унамлы қахарман сүйкимли, тыңлаушыға яки оқыушыда үлкен тәсийр қалдырыуы ушын, ал унамсыз қахарманға жек көриушиликти оятуу ушын теңеу пайдаланылады. Мысалы, «Алпамыс» дәстанында Гүлпаршынның келбетин сүүретлеуде төмендегидей теңеулер бериледи.

Таўша киби безенип,
Нар текедей керилип,
Қаршығадай қыялланып,
Тал шыбықтай буралған,
Көргенниң ақылын алған.

Ал, дәстанда мәстан кемпирди

«Көзлери маштай,
шандыры тастай»,

—деп сүүретлейди.

Қарақалпақ дәстанларында көбинесе турақлы түрде пайдаланылатуғын турақлы теңеулер бар. Олар фольклордан әдебиятқа өтип әдебий тилди де байытып отырады. Мысалы, Әжинияз шайырдың қосықларындағы

«Тал шыбықтай таўланып,
Таўыс киби сәйланып,

—деген қатарлар дәстанлардан алынған. Турақлы түрде пайдаланылатуғын теңеулерге қызлардың сулылығын, батырдың ерлигін, адамгершилігін, адамлар ортасындағы құрмет, елди, жерди сағыныш сезімлерін сүүретлейтуғын теңеулер киреди. Мысалы, көзиме тотыя басқан излерің, Аш жолбарыстай ақырып, жабагуғын булттай түнеріп.

ТЕРМЕ—дәстанлардың алдында соларға кириспелетінде айтылатуғын қысқаша лирикалық қатарлар. Терме өзінің атынан ақ көрінгендей, «терип алынған» «сайланған» дегенди аңлатады. Термелер толғау сыяқлы терең философиялық мазмунда болады, олар уақыт заман жағдайы, жақсылық пенен жаманлық болған қәм болыуы мүмкін хәдийселер тууралы пикир барды. Дәстанға кириспестен бурын жырау қобыздың құлағын бурап, оны бабына келтирип, тыңлаушыларға қарата, «не айтайын, неңи жырлайын» деген сыяқлы үндеу етеди. Ямаса «бир тыңлауға бул қалай» дегендей өзінің репертуарын бирме-бир айтып шығады. Гейде айтып отырған дәстанды азмаз тоқтатып, нақыл, **АҚЫЛ** сөзлерден құралған термеге көшеди. Термелер жыраулардың ой-өрісин, олардың көз-қарасын көрсетіуде үлкен әхмийетке ийе.

Қара бир қара таулардың,
Қары кетсе басынан,
Қағы қалар деп еди,
Азамат ердің қолынан.
Малы тайған күнннде,
Ат көтермес олардың,
Даңқы қалар деп еди.

ТИП—әдебиятта белгили бир жәмийетлик қатламдағы адамлардың ең характерли белгилерін өзіне жыйнаған, сол қатламының толық мазмунын бериуши жеке адам. Сонлықтан типтің еки түрли мазмуны бар. 1) Жәмийетлик қатламды таныстыратуғын кең, улыу-малық мазмуны. 2) Жеке қахарман сыпатында қайталанылмайтуғын характери. Жазыушы тип дөретиу ушын бир адамды ғана үйренип қоймайды, сол қатламдағы, сондай бир неше адамларды тарийхый—социаллық жағдайда үйренип, оны бир қахарман етип береди. Мысалы, Т. Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» романындағы Дүйсенбай образы революцияға шекемги

сықмар, қийлекер байлардың типі. Фолькларда тип әдебиеттен өзгеше жасайды. Ол коллективтік творчествода дәретілгенліктен коллективтің эстетикалық талабына ылайықластырылып индивидуаллықтан гөре улыұмалық характерде дәретиледи. Батырдың типін дәретиу үшін батыр қаққында барлық түсинигин жыйнайды. Мысалы дәстанлардағы батырдың образы фольклор үшін батырлардың типик характерин жыйнаған типик қақарман.

ТИПОЛОГИЯ—жәмийеттеги, тәбияттағы объективлік факторлардың нәтийжесинде тууылған қубылыстардың, образлардың қәрекетлери, қатнастары, деталар т. б. ортасындағы қайталаныулар. Фольклордың типологиясы тийкарынан 4 түрге бөлиуге болады:

1) образ, мотив, сюжет, көркемлік қураллар типологиясы.

2) жанрлардың типологиясы.

3) фольклордағы процесслердің типологиясы.

4) фольклордың қақыйқатлыққа қатнасының типологиясы. Фольклордағы типологияны анықлауда уқсату, параллель қойу, теңлестириу, салыстыру арқалы анықланады.

ТИПОЛОГИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫС —жәмийеттік — сиясий, тарийхый шәрияттың бир қыйлылығы себепли тууылған түрли халықлар фольклорындағы хәм әдебиетиндегі жақынлықлар. Типологиялық байланыстардың өзлери бир қыйлы өзине тән заңларды, уқсаслықларды пайда етеди. Бирақ, ол генетикалық байланыстан хәм басқа экономикалық—мәдений байланыс нәтийжесинде тууылған байланыстардан өзгешеленеди. Типологиялық байланыс түрли халықлар фольклорындағы жақынлықтың, уқсас мотивлердің келішиғыу себеплерин анықлауға жәрдем береді. Ол көбинесе тили, этникалық жақтан жақын халықлар ортасында жүз береді. Типологиялық байланысты изертлеуде фольклористлер ортасында дәслеп компаративисттік көз-қараслар болды. Олар салыстырмалы —тарийхый метод пенен хәр түрли халықлар фольклорындағы уқсас мотивлерди қәлеген халық фольклорының уқсас жери менен салыстыра отырып типологиялық жақтан жақынлықты анықлап отырды. Салыстырмалы

—тарийхый метод пенен изертлеу фольклордағы типологиялық байланысты ашыуға жәрдем береді. Бірақ, салыстырмалы—тарийхый үйрениуді бір тәреплеме, пайдаланыу, яғнай тек ғана уқсас жеринен типологиялық байланысты анықлау қақыйқатлықты аша алмайды. Сонлықтан В. М. Жирмунский, Н. Конрад, В. Я. Пропп, Е. Мелетинский, Б. Н. Путилов усаған илимпазлар салыстырмалы — тарийхый изертлеудің усы тәрепин ашып, оған әдебияттағы фольклордағы ҳәдийселерди толығы менен әдебияттың, фольклордың толық раўажланыу заңы менен қоса анықлау кереклигин усынды.

ТОЙ БАСЛАУ—турмыс, салт жырларының ески түри. Халықтың узақ жыллық дәстүри менен беккем байланысқан болады, соның менен бирге көпшиликке тамаша көрсетиудің де жолы. Қыздың таныс емес әуылға келин түсиуине байланыслы бул той баслауыдан бурын айтылады. Той баслау айтылып болған соң ҳәр қыйлы тамашалар көрсетиле баслайды.

ТОЛҒАУ—өз характери жағынан термеге жақын поэманың үлгиси. Ол көбинесе ойланыу, кеуил күйин билдириу сыпатына ийе болады. Егер терме күнделикли турмыс мәселелери ҳәзил, ақыл, нәсият сыпатында ушырасса, толғау—терең сиясий жәмийетлик, тарийхый темаларды жырлайды. Жийен жыраудың «Посқан ел» шығармасы Ормамбет бийдің атына байланыслы шыққан толғаулар усындай. Толғауда жыраулардың ўақыяға қатнасы, кеуил күйи анық сезилип отырады.

ТРАГЕДИЯ (грек сөзи)—қахарманлардың күтә қыйын жағдайда көрсететуғын, көбинесе бас қахарманның өлими менен тамамланатуғын драмалық шығарманың түри.

Трагедия ең дәслепп греклерде пайда болды хәм кең раўажланды. Трагедияның атасы Эсхил деген грек жазыушысы Қудай Дионистің ҳұрметине сойылған ешкиниң өлимине қайғырып жылаудан трагедия (трагедия еки сөзден турады: бириншиси—ешки, екіншиси қосық) пайда болды. Бірақ ол ўақыттың өтиуи менен өзиниң дәслеппки бул атамасын жойытты, бірақта соңғы жаңа дәуирдеги түсиник бойынша да, қандай да болмасын қайғылы ўақыяны сүүретлейтуғын сахна-

лық шығарма трагедия деп аталады. Трагедия соң Шекспир заманында өзінің жоғары дәрежесіне өсіп жетті, рус әдебиатында оның классикалық үлгісін жасаған ұллы шайыр Пушкин болды.

ТУРАҚЛЫ ЭПИТЕТ—фольклорда қахарманлардың образын дәретіуде хәрекетлерін, ұақыяларды сүүретлеуде қолланылатуғын турақлы эпитетлерди атайды. Дәстанларда әсиресе бул көбирек пайдаланылады.

Лашын, едим, қанатымнан қайырылдым,
Жүйрик едим, дойнағымнан майырылдым.
Он төртинен тууған гәуқар айларың. т. б.

«Алпамыс».

ТЫМСАЛ — тамамланған жыйнақлы пикирди өзінің алатуғын ақыл хәм нәсият түріндеги ирониялық ямаса сатиралық шығарма. Ол әдебиаттың жанры иретінде ерте ұақытлардан бери бар. Тымсал көбинесе поэзиялық сыпатта болып келеди. Ал, оны ең дәлелки үрдис еткен греклерден шыққан Эзоп қара сөз бенен жазған. Соң тымсал Францияда Лафонтеннің творчествосында, русларда Крыловтың творчествосында өзінің көрилмеген дәрежеде өсиу басқышына жетти. Қарақалпақ әдебиатында тымсалды дәслеп қолланған шайыр—Сарыбай.

Фольклорда тымсал хайуанатлар хәққында ертекерлерде жасайды.

Тымсаллар өзінің мазмунына қарағанда нәсият бериуши гүррин. Ол тиккелей мәнисінде қолланылмайды, ал өткерме мәнисине ийе болады. Мысалы, тымсалларда қатнасатуғын хайуанатлар адамлардың белгили типі сыпатында қабыл етиледі хәм түсиниледи. Жазыушы шығармада қандай да болмасын бир ұақыяны сүүретлеп отырып, «өзінің творчестволық ойына байланысly оған астарлы мәни береді, сол арқалы сол хәдийсеге жеркенип қарауға ямаса ибарат алыуға үгитлейди.

ФАБУЛА (латын сөзі, мысал)—шығармада ұақыялардың избе-из баян етилиуи. Мәнисі сюжет пенен жақын. Айырмашылығы сюжет шығармадағы ұақыялар болса, фабула ұақыяның избе-излиги.

ФАНТАЗИЯ (грек сөзі, қыял етиу)—турмыста сол

Уақытта жоқ нәрсени болатуғын нәрсе сыпатында қыял арқалы сүүретлеу. Фантазияның реаллыққа тийкарланыуы тийис. Бір уақытта адам баласы ушқыш гилем хаққында, суймырық қус хаққында қыял етти. Халық сууда балықтай жүзиуди, аспанда қустай ушыұды эрман етти. Булар бизиң дәуиримизде шынлық болып иске асып отыр. Шығарма дөретиуде творчестволық фантазия әһмийетли орын тутады.

ФИЛОЛОГИЯ (грек сөзи, сөз билими)—тил хәм әдебият хаққындағы илим. Бул соның менен бирге жазыудың тарийхы, түрли жазба естеликлердиң тарийхы, сыяқлы мәселелерди де қамтыйды. Филология илими әййемги грек илимпазлары Сократ, Платон, Аристотельлер тәрепинен илим сыпатында өз алдына қаралған. Бирақ әййемги грек филологиясы орфографияны үйрениуди өз ишине киргизбеди.

Филология илими Шығыста әййемнен бери рауажланған илим. XI әсирдеги Махмуд Қашғарийдиң «Девону луғатит эт түрк» сөзлиги буған дәлил бола алады.

Хәзирги дәуирде қарақалпақ филологиясы басқа илимге қарағанда рауажланған илимниң тарауы. Қарақалпақ филологиясында Н. Дәуқараевтың, А. Есемуратовтың, Г. Убайдуллаевтың, С. Ахметовтың, К. Мақсетов, Қ. Бердимуратовтың, Е. Бердимуратов, Д. Насыров, К. Мәмбетов, Қ. Камалов, Ә. Пахратдинов, К. Султановтың ҳ. т б. сыяқлы илимпазлардың мийнетлери бул илимниң рауажланыуына үлкен үлес қосты.

ФОЛЬКЛОР (англичан сөзи, халық даналығы) — халықтың ауыз еки түрде дөреткен көркем сөз өнери. «Фольклор» термини дүнья халықларының көпшилигинде қабыл етилген, оны гейде «халық ауыз еки творчествосы» депте айтады. Фольклор халықтың ең әййемнен бери жасап киятырған мийрасы. Оның қашан пайда болғанын анықлау қыйын. Фольклорға тән белгилердиң бири синкретикалық характери. Фольклордағы синкретизм музыка, сөз, ойынның бирикпеси халық қосықларын, дәстанларды атқарыуда сақланған.

Фольклордың жазба әдебияттан өзгешелигиниң бири—ауыз еки дөрелиуи хәм халық арасында кең тарқалыуы, оның қәлиплесиуине көпшиликтиң қатнасыуы. Фольклорлық шығарма ең дәслеп жеке творчест-

воның дөрөтпеси ретінде дүньяға келеди. Бирақ, ол көпшиликтің ой-арманларын жырлағанда ғана көпшилик оны өзиники етип қабыл етеди, өзиниң талабына жууап беретуғын етип «редакторлайды». Енди коллективлик авторлықта оны қайта ислейди, дәслепки авторы айтылмайды. Сөйтип оның вариантлары, версиялары пайда болады.

Фольклордың және бир баслы өзгешелиги оның атқарылуы, ҳәр бир атқарыушының өз вариантына ийе болуы. Мысалы, «Алпамыс» дәстанының өзбекше версиясының 24 варианты, қарақалпақша 8 варианты бар. Ҳәр бир вариант ҳәр қыйлы жыраулардан жазып алынған бир-биринен өзгеше, өз алдына жыраулардың мектебин дауам еттиретуғын жолына ийе.

Фольклорлық шығармаларға тән нәрсе версиясына ийе болуы. (қ. версия).

Фольклорлық шығармалар халықтың неше әсирлер дауамында ауыз еки түрде алып киятырған творчествосы болғанлықтан олар ҳәр бир тарихый дәуирде өзгерип барады. Тарихый жолда оның айырым жанрлары қалып, айырым жанрлар тазадан тууылып, өзгерип отырады. Булардың барлығы халық турмысы, халықтың талабына, эстетикалық талғамына қарай өзгереді. Фольклорда халықтың арзыу—әрманы, халықтың ойлары, жек көрген нәрсеси менен жақсы көргени, халықтың идеалы жырланады. Сонлықтан фольклорда бәрқулла халықлық, прогрессивлик идея бериледи. Халық өзине унамаған идеяны алып жүрмейди. Бирақ, айырым жағдайларда халықтың идеологиясына жууап бермейтуғын идеаллар ушырасып қалады. Ақыры фольклорды дөретиушилердиң ишинде бир-бирине сиясий көз-қараслары ҳәр түрли қатламның үәкиллери қатнасады. Екиншиден, тарихтың рауажланыуы менен тарихый дәуирге деген көз-қараста өзгерис болады.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА — фольклорды изертлеуши илим. Фольклористика илими фольклорлық шығармалардың тарихын, таралуы жолларын, басқа халықлар менен байланысын, жанрларын, атқарыушылар репертуарын, жазып алынуыын изертлейди. Фольклористика илиминде ҳәр түрли ағымлар, теориялар, тенденциялар болды (Мифологиялық, тарихый, академиялық мектептер).

Қарақалпақ фольклористикасы совет дәуиринде

пайда болған, рауажланған жас илим. Революцияға шекем қарақалпақ фольклорын жазып алыу, баспадан шығарыу, изертлеу жумысы ХІХ әсирдің орталарынан баслап-ақ рус илимпазлары А. И. Беляев, А. Диваев, Карамзин тәрепинен қолға алынды. «Алпамыс», «Едиге», «Қоблан», «Ер Шора» дәстанлары жарық көрді. Қарақалпақ фольклористикасы Совет хукіметі жыллары ишинде рауажланды. 30-жыллардың басынан баслап фольклорды жыйнау қолға алынды. С. Мәуленов, Ш. Хожаниязов, Е. Ерполатов, Н. Камалов, Қ. Айымбетов, Қ. Мақсетов, С. Бекназаров, М. Сейтниязов, М. Низаматдинов, Қ. Мәмбетназаров, А. Алымов, Ә. Тәжимуратов, Т. Нийетуллаев, А. Каримов, Ж. Хошниязов, Қ. Ерназаров сыяқлы фольклористлер қарақалпақ халық дөретпесін халық арасынан жыйнауға хәм илимий изертлеуге үлкен үлес қосты.

Фольклористика илими тийкарынан үш тарауға бөлинеди.

1. фольклорды жыйнау.
2. фольклорды баспадан шығарыу (текстология).
3. фольклорды талқылау, анализ етиу.

Фольклор бәрқулла атқарылыу, музыка мәденияты менен байланысып келеди. Сонлықтан оны атқарыу өнерін, жазып алыу, расшифровка етиу, нотаға түсириу музыка искусствосы менен байланыссы келеди.

ФОЛЬКЛОРДЫҢ ТАРИЙХЫ — фольклор жазба әдебиятқа салыстырғанда ерте пайда болған. Ол әйемги дәуірде адамзаттың тили, сөйлеу мәденияты пайда болғалы берли бар.

Ол халықтың тарийхы, жәмийетлик — сиясий турмысы менен тығыз байланыста рауажланып отырады. Оны шәртли түрде төмендегидей тарийхий дәуірге бөлиуге болады:

Әйемги дәуір фольклоры, феодализм дәуір фольклоры, (ХІХ әсирдің ақыры ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ фольклорын киргизиу керек), совет дәуіри фольклоры деп бөлинеди.

ФОЛЬКЛОРДЫҢ КӨРКЕМ ТИЛИ—көркем әдебияттың көркем тили сыяқлы фольклордың көркем тили шығармада көркем образ дөретиудеги баслы қуралы. Фольклордың тили—халық тили. Ондағы хәр бир көркем сөз халық тәрепинен тоқылған, атадан—балаға өтип киятырған сөз маржанлары есапланады. Фольк-

лордың көркем тили атқарыушылардың хәр бирине характерли, турақлы традициялық сүүретлеулер менен бирге хәр бир жырау өзінше қосқан көркем қатарларына ийе.

Фольклордың көркем тилин тәмийинлейтуғын қуралларына теңеу, эпитет, параллелизм, метафора қ. т. б. киреди.

ФОЛЬКЛОРДЫҢ МЕТОДЫ — көркем әдебиеттин методынан баслы айырмашылығы көпшилик тәрепинен ауыз-еки түрде дөретилип, ауыз-еки таралғанлықтан ондағы ұақыяны типиклестириу, хақыйқатлықты ашыуға қатнасы әдебиетқа салыстырғанда өзгеше болады. Хақыйқатлық көпшиликке ылайықластырылады, кен түрде, бир неше дәуирге тән етип типиклестиреди. Фольклорда қыяллы ұақыялар өмир сүргени менен хәр қандай қыял турмыс хақыйқатлығы менен өлшенеди. Фольклорлық шығарманың да тийкарында турмыс хақыйқатлығы турады, болмаса оған хеш ким түсинбес еди.

Әйемги дәуир фольклорында көбинесе мифологиялық фантастикалық дәстүрлер бериледи; Соның менен ол турмыс хақыйқатлығынан узақта турады. Бул әйемги дәуир адамларының тәбият сырларын түсинбегенликтен дүнья, жаратылыс, тәбият хаққында әйемги адамлардың түсиниги менен берилген образлар. Илимпазлар бул дәуирде фольклордың методын—мифологиялық метод деп белгилейди. Мифологиялық сүүретлеудің тийкарында дүнья таныу турады. Реалистлик хәдийселерди өзінше фантастикалық—қыяллы сана менен өлшеп сүүретлеу, турмыста жоқ, исенимсиз әжайып ұақыялар менен бериледи.

Фольклордың сүүретлеу усылындағы ең баслы өзгешелик унамлы қахарман образын дөретиуде халық өзіннің унамлы образға тән болған барлық идеяны берип хәдден тыс идеалластырады. Идеализация барынша күшли берилип, соның нәтийжесинде турмыс хақыйқатлығы, турмыста жоқ, исенимсиз әжайып ұақыялар менен бериледи. Бир унамлы қахарманның образына халықтың унамлы қахарманы жөниндеги барлық идеялары сиңдириледи. Мысалы, Алпамыс, Гүлайым Қоблан, Ер Зийұар т. б. образларын алып қарайық. Олардың хәр бири халық ушын өмирин бағышлаған

батыр, әжайып күши, ғайраты бар, олар мақсетін иске асырыуда хәр қандай қыйыншылықты жеңеди. Соның менен бирге ақыллы, дана, меҳрибан адам. Халықтың унамлы адамға қойған барлық талабына жуап беретұғын адам. Унамсыз образларын да хәдден тыс унамсыз етип сүүретлеу көзде тутылады. Қахарманлық дәстанларда унамлы қахарман халық батыры, ер жүрек, бир сөзли, хадал, турақлы етип сүүретленсе, унамсыз қахарманы оған қарама-қарсы, қорқақ, еки жүзли, сатқын, жәдигөй етип сүүретленеди. Ертеклерде көбинесе, ақыллы шопан, дана дийхан унамлы образ етип берилсе, унамсыз образға ақмақ бай, зулым патша, ҳаяр, дийхан образы бериледи.

Фольклордың ең тийкаргы қәсийетлеринин бири қыялай сүүретлеу реалистлик сүүретлеу менен өз-ара байланысып, хақыйқатлық өзинше типиклестиреди. Мысалы, дәстанлардағы унамлы қахарман батырдың хааялларының образын алып қарайық: Гүлпаршын, Құртқа, Айпарша җ. т. б. Олар хәдден тыс сулуу болуу менен қатар, ақыллы, опалы, меҳрибан, хадал қорықпас батыр хааяллар. Бул образлардың дөретилинде қыялай уақыялар хақыйқый сүүретлеу менен бирге берилген. Улуума халықтың хааял хаққында идеалларының бәри берилген.

Фольклорды сүүретлеу усылында қахарманның ишки кеширмелерин беріу әдебияттан өзгеше усылда бериледи, бунда ишки сезимнен гөре уақыя көбирек бериледи. Типиклестиріуде, фольклорлық қахарманлардың дәстүрий типлестиріу усылы бар. Мысалы, қахарманлық дәстанларда унамлы образ батыр, ел қорғаушы, хеш бир душпан алдына бас иймейтуғын ер жүрек етип сүүретленеди. Ал, оған қарама-қарсы басқыншы душпан («қалмақ», «Гяур»лар) зулым образы бериледи. Ал, ертеклерде көбинесе ақыллы жарлы баласы, дана шопан, дийхан образына ақмақ бай, я патша образы қарама-қарсы қойылады. Көрип отырғанымыздай фольклордың да тийкарында туратуғын нәрсе хақыйқатлықты көркем образда ашыу. Бирақ, фольклор хақыйқатлықты өзиниң заңында, өзиниң әсирлер бойы қәлиплесип киятырған сүүретлеу усылында ашады.

ХАМСА — Араб сөзи, беслик) — бес дәстаннан туратуғын поэзиялық шығарма. Хамса жазуу традициясы Шығыс поэзиясында рауажланған. Хамсаның атасы

Низамий (1141—1203) деп есапланады. Сонынан бул традицияны Хысырау Деҳлевий (1253—1325), Абдирахман Жамий (1414—1492), Әлийшер Наўайы (1441—1501) даўам еттирди. Әлийшер Наўайының жазған «Хамса»сына «Хайратул абрар», «Фархад—Шийрин», «Ләйли—Мәжнүн, «Сабьай саер», «Садди Искандарий» дәстанлары киреди.

ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫ—көпшилик тәрелинен дөретилген кишкене көлемдегі қосықтар. «Халық қосықтары» деген атама менен лирикалық қосықтардың барлығын атайды. Қарақалпақ халық қосықтарын төмендегідей түрлерге бөліуге болады: Мийнет қосықтары, мухаббат қосықтары, балалар қосықтары, термелер, толғаулар, тарихый жырлар, қыздар қосықтары, хәужар, яр-яр, бет-ашар, айтыслар, айтымал, кеуил-айтыу, хошласыу, жоқлау, сынсыу, хәйиу бесик жыры, т. б.

Халық қосықтарының дөрелиуі сол тарихый дәуір менен тығыз байланысly. Хәр тарихый дәуірде мазмуны хәм түри жағынан жаңарып отырады. Мысалы, урыс жылларында халық қосықтарының «Сәлем хат» түри гүөлеп рауажланды.

ХАЛЫҚ ПРОЗАСЫ—халықтың ауыз еки әңгимелери. Халық прозасының ертеклерден айырмашылығы ол болған уақыя, тарихый, жер, адам хаққында хақыйқатлыққа жақын, турмыста болған уақыяға байланысly дөретилген халық ауызындағы гүрриңлерден турады. Халық прозасын тийкарынан төрт түрге бөлинеди. 1) Жердің атына байланысly халық гүрриңлери: («Қонырат», «Қарабайлы», «Шымбай» х. т. б.) 2) Тарихый адамларға байланысly халық гүрриңлери: «Айдос бий», «Ерназар алакөз», «Есенгелди бий» хаққында гүрриңлер;

3) Легенда, әпсана, рәуият (қ. легенда);

4). Диний халық гүрриңлери: Албаслы, жин, әрұақ, суўпери, гүлдирмама хаққындағы гүрриңлер.

ХАЛЫҚ ПОЭТИКАЛЫҚ ДӨРЕТПЕСИ (қараңыз: фольклор).

ХАЛЫҚ КИТАПЛАРЫ—бул қара сөз бенен қосық аралас, ышқы—мухаббат, фантастикалық, тарихый, социаллық қахарманлық темадағы жазба түрде таралған шығармалар. «Халық кітаплары» термини Шығыста «қысса» терминине жақын. Халық кітаплары тийкарынан халық арасында айтылып жүрген әпсана,

рәуиятлар тийкарында дөретилген шығармалар болған.

ХАРАКТЕР (грек сөзи, айрықшалық белги)—көркем әдебиятта қахарманға берилетуғын минезлеме. Бул өзиниң бағыты жағынан образға жақын. Адамның психикалық, айрықшалық белгиси, ишки рухын сүўретлеўлер характерге киреди. Әдебий шығарманың қахарманына берилген минезлеме, оның шығысы, турмысы, сыпаты, ерки хәм мәпи, сыртқы көриниси—барлығы дерлик характерге тийисли хәм образ, тип жасаў ушын үлкән пайда келтиреди.

ХОР (грек сөзи)—әйемги греклердиң трагедиясында көпшилик атқаратуғын қосық. Соң бул түсиник өзгерип, көпшилик болып атқарылатуғын салтанатлы қосық хор деп аталды. Қарақалпақ совет шайырларының хор менен айтылатуғын қосықлары көп, мысалы, «Қарақалпақстан» тағы басқалар

ХОШЛАСЫҰ ҚОСЫҚЛАРЫ — қарақалпақ фольклорындағы лирикалық жанрдың бир түри Хошласыў қосықлары хәр түрли мазмунда айтыла бериўи мүмкин Узатылған қыздың туўған жери, қатар-қурбы, ата-ана менен хошласыўы, жаўгершиликтиң нәтийжесинде туўған жерди таслап кетиўге байланыслы өзиниң сүйиклисинен айырылыў, тағы сондайлар.

Атақлы қарақалпақ шайырлары Жийенниң «Хош болың дослар», Әжинияздың «Бозатаў» шығармалары хошласыў сыпатына ийе.

Кетер болдық бизлер енди бас алып,
Хошаман бол бизден қалдың Бозатаў.
Хошласалы қара көзге жас алып,
Хош аман бол бизден қалдың Бозатаў.

Хошласыў қосықлары Совет дәўиринде, Уллы Ұатандарлық урыс жылларында да пайда болды.

ХӘҰЖАР .—турмыс —сол жырларының бир түри. Хәўжардың турақлы тексти болып, ол хәр бир тойдың характерине қарай жигитлер тәрәпинен қолланыла беретуғын болған. Хәўжарда қыздың келин болып түсиўине байланыслы зары, муңы, жүрек налышы баянланады:

Өз әкемнің есиги,
Жупар есик хәўжар,
Қирсем—шықсам шашымды,
Сыйпар есик хәўжар.

Қәйин атамның есиги,
Тикен есик хәўжар,
Қирсем — шықсам шашымды,
Жулар есик хәўжар.

Келин түскен елдің, қыз жигитлери жыйналып, бір жағынан қыздың зарлы үнине қосыла, екінші жақтан, оның кеулин алып қатал заманның тәртібине көниуге шақырады хәм жубатады. «Хәўжар» хәр бир куплеттен соң тәкирарланып келип отырады.

ХӘЙИУ — халық қосықларының ишинде бесик жырына киреди. (қ. Бесик жыры) Ананың баласын жубатыу ушын шығарған аналардың қосықларының дүркими. Бунда ананың өз баласына деген ең жақсы тилеклери, әрманлары, жақсылық, адамгершиликке үйретіу идеясы бериледи.

Хәйиу революцияға шекемги хәм совет дәуириндеги фольклордың тийкарғы жанры болып қалды. Ол хәр дәуирде бир талантлы аналар тәрәпинен байып, жаңарып отырады.

Қарағым мениң қайда екен,
Қызлар менен тойда екен,
Тойда болса тойласың,
Қызлар менен ойнасын.

(Халық қосығы)

ЦИКЛ—Фольклорда эпослар цикли кең жасайды... Эпослар цикли деп бир қыйлы биринің изинен бири сюжети, қахарманлары, ұақыяның рауажланыуы жағынан жалғасып, биринің екіншиси дауамы болып кете беретуғын, ямаса бир идея, бир тарийхый дәуирге тийкарланған эпослардың дүркимин атайды. Буған түрки тиллес халықлардың көпшилигинде бар «Гөрүғлы» дәстанын, ирланд сагаларын киргизиуге болады.

«Гөрүғлы» дәстанының қарақалпақша версиясында «Бәзирген», «Қырмандәли», «Әуезхан», «Әуез үйленген», «Арап Райхан» шақаплары бар. Усы шақаптардың барлығында ұақыя Гөрүғлының өмири менен байланысly өтеди.

ЦИТАТА—(латын сөзи, шақырыу)—өз пикирин тастыйықлау үшін әдебий шығармадан, ямаса биреудин сөзинен алынған үзінди. Бул поэзияда болсын, прозалық шығармада болсын ушыраса береді.

ЧАСТУШКА—рус халық творчествосындағы жанрлардың бири. Ол қосық түріндеги лирикалық жанр. Көлеми қысқа, төрт қатарлы болып келеді: Хәр бир частушка нама менен атқарылады, өзине тән музыкасы, атқарылуы бар. Частушка күнделикли турмыстағы ұақыялар ҳаққында айтылады. Ол юморлық, лирикалық, өткир публицистлик сатирик планда да айтыла береді. Ол хәзир жууап, күнделикли турмысқа күтө тез араласатуғын жанр.

ШАЙЫР (араб сөзи) — поэзиялық шығармалардың авторы ямаса дөретиушиси. Ол жазба поэзияның үәкилине де, ауыз еки поэзияның үәкилине де тийисли: Қарақалпақ тилинде қолланып жүрген «шайыр» сөзи қазақлардағы «ақын» сөзине туура келеді. Шайырдың поэзиялық шығармалар менен ғана шуғылланыуы, сондай-ақ әдебияттың басқа да жанрлары менен шуғыллана бериуи мүмкин. Мысалы, Пушкин, Лермонтовлар усындай. Қарақалпақ әдебиятында әдебияттың бир неше жанрлары менен байланысып жүрген авторлар аз емес.

ШЕШЕНЛИК СӨЗЛЕР—бул қарақалпақ, қазақ, қырғыз фольклорында қәлиплескен жанр. Ақыллы, ойшыл, философиялық мазмуны терең, талантлы адамлар тәрәпинен айтылған сөзлер. XIV—XV әсир қарақалпақ әдебиятында шешенлердин творчествосы өз алдына бир тарау. Жийренше шешен сөзлери, Асан қайғы, т. б. сыяқлы үәкиллери болған. Бурын шешенлер жәмийетте үлкен хызмет атқарған, хан, бийлер шешенлерди қасына алып жүрип үлкен дауларды шешиуге олардың ақылынан, талантынан пайдаланған. Шешенлик пенен айтылған сөзлер хәр бир дәуирде талантлы адамлар тәрәпинен айтылып халық творчествосын байытып отырған.

ШЕЖИРЕ — Шежире әйемнен киятырған жазба традициялардың бири. Шежире тарийхий ұақыяларды избе-из анық, хронологияда баянлау, хат жүзине түсириу. Шежире жазыу түрки тиллес халықлардың көпшилигинде бар. Башқуртларда «Шежире», қырғызларда, қазақларда, қарақалпақларда «Шежире» деп ата-

лады. Әйемги түркі тиллес халықлардың әйемги жазба естелиги «Огузнама» шежирениң ең әйемги түри. Шежире көшпели турмыста жасаған халықларда ҳәр бир урыўдың, халықтың келип шығыў тарийхын өз ишине алған. Онда эпсана, миф, тарийхый гүрринле бирге араласып бериледи. Түркі тиллес халықларда усындай шежирелердин бири Рашид—ад диннин «Джален—ат—гаварих» (XIV әсир), (шежирелер жыйнағы), Абул—ғазының «Шежирейи түрк», «Шежирейи түркмен» (XVII әсир) шығармалары болып табылады. Қарақалпақ шежирелеринен бири Бердақтың «Шежире» дәстаны бизге белгили. Оннан басқа халық аўзынан 40 таң аслам қарақалпақ шежирелери жазып алынған.

ЫРҒАҚ — қосықтың ҳәр бир қатары сайын гезеклесип келетуғын пәттиң өзіншелік ағымы. Бул рус тилинде ритм делинеди. Ритм ямаса ырғақ тек қосыққа ғана тән нәрсе емес, ал ол қаря сөзли шығармада да, ҳәттеки жумыс ислеген адамның ҳәрекетинде де, сааттың жүрисинде де бар. Ырғақ дәслепп мийнетти жеңиллетиў ушын шығарылған, буны биз белгили изертлеўшилердин мийнетлеринен билемиз. Қосықта ритм тыңлаўшыға тәсир етиў ушын, тийкарғы пикирди ядта қалдырыў ушын керек.

Қосықтың ырғағы ҳәр бир халықтың ана тилинин заңына байланыслы болады. Соған қарап ҳәр бир халықта қосық ритм ямаса ырғағы түрлише болады. Қосықтағы ырғақтың тутқан орнын халық поэзиясынан да жақсы аңғарыўға болады.

Алтаў ала болса, аўыздағы кетер,
Төртеў түүел болса, төбедеги келер,—

деген ҳәр бир пикир бөлек ҳәм белгили бир ырғақ пенен айтылып тур. Биз буның сыпатын оқығанда да есапқа аламыз.

ЭЗОП ТИЛИ — астарлы айтылған өткир пикирли сөз. Эзоп ески грециядағы қул. Ол өз пикирин туўра айта алмай астарлап айтқан, сонлықтан да оның пикирлери астарлы мәниге ийе болған. Соң ҳәр қандай астарлы мәниде айтылған терең уғым беретуғын сөз

эзоп тили деп аталып өткен. Булар шаншымай характерге ийе.

ЭЛЕГИЯ (грек сөзи, налыш)—қайғылы түрде жырланған шығарма. Бул ең дәслеп грек, рим, поэзиясында өсип жетисти хәм поэзияның түри сыпатында рауажланды. Қарақалпақ әдебиятында Күнхожаның «Жарымадым», «Жайлауым» шығармалары элегиялық сыпатқа ийе. Элегиялық қосықтың тийкары айырылысыу қыйын болған қайғылы ўақыяға гейде хәдийсе ямаса ең жақын адамнан айра түсийге байланыслы. Элегия ликиралық жанрға киреди.

ЭКСПОЗИЦИЯ (латын сөзи, түсиндириу)—көркем шығарманың сюжетиниң басланған бөлими. Шығармада сөз етилетуғын ўақыялар қахарман характерин қәлиплестиретуғын турмыс хәқыйқатлығы жәмийетлик, тарийхый шәриятлар, ўақыя рауажланатуғын орын.

ЭПИЗОД (грек сөзи, бөлеклик)—көркем шығарма сюжетиниң өзинше мазмуны бар кишкене бир үзиндиси, бөлеги. Мысалы, «Алпамыс» дәстанының биринши бөлиминиң өзинде бир неше эпизодлар бар. Байбөри менен Байсарының куда болыу эпизоды, Алпамыстың Құлтайдан ат сорау эпизоды, Байшубарды таңлауы ҳ. т. б. эпизодлар.

ЭПИЛОГ (грек сөзи, соңғы сөз)—шығармадағы тийкарғы ўақыя питкеннен кейин қахарманның буннан былайғы тәғдири менен таныстыруу мақсетинде киргизилген қысқаша бөлим.

ЭПИТЕТ (грек сөз, айқынлау)—сыпатлау. Шығармада қахарманның хәрекетин, предметин, қубылыстын сапасын, сыпатын айқынлау ушын қолланылатуғын көркемлеу қуралы. Ол ўақыяны, я қубылысты анық, нақ, көркем, күшли етип сүүретлеу ушын пайдаланылатуғын сөз. Эпитет сөз бирикпесинен турады. Эпитетте кейинги сөз алдыңғы сөзге өзиниң тийкарғы сыпатлайтуғын қәсийетин береді. Ол сыпатлауда сол қубылыстың яки образдың анық, тәсийрли ашылады. Эпитет әсиресе фольорда көп пайдаланылады.

Астыма төсендим нетәлле мауыт,
Кийгенде жарасты қуббалы сауыт.

«Алпамыс».

ЭПОПЕЯ (грек сөзи, қосықлар, әпсаналар жыйнағы) — халық турмысын тарийхын кең көлемде; бир дә-

Ұирди емес, ал бир неше дәуирди жәмийеттиң әуладтың алмасыуларын өз ишине қамтый алатуғын шығарманы атайды. Мысалы, Л. Толстойдың «Урыс хәм парахатшылық», М. Горькийдиң «Клим Самгинниң өмири», М. Шолоховтың «Тынық Дон», М. Әуезовтың «Абай» трилогиясы эпопея деп аталады. Әйемги Грек әдебиятында халық тарийхына байлағыслы дәретилген әпсаналарды, халық батырлары ҳаққындағы халық қосықларын эпопея деп атаған. Ал, ҳазирги дәуир әдебиятында оның мәниси кеңейип халық тарийхына кең планда сөз ететуғын бир неше романлардың яки романлар циклиниң жыйнағын эпопея деп атайды.

ЭПОС (грек сөзи, сөз, гүрриң)—еки түрли мәниде қолланылады: 1. эпикалық жанр сыпатында. Оған роман, повесть, гүрриң, т. б. киреди. 2. Дәстан мәнисинде. Көпшилик халықлар фольклорында дәстанларды «эпос» деп атайды. Ал қарақалпақ фольклорында көпшилик жағдайда «дәстан» деп пикир жүргизиледи (қ. Дәстан).

ЮМОР (англичан сөзи, суйықлық)—хәзил-дәлкек. Фольклорда юмор кең түрде пайдаланылады. Баянлаушы өз қахарманларының ис-хәрекетиниң үстинен хәзил-дәлкек етип гейде күлип отырады. Юмор әшкаралаушы позицияны тутпайды, ол бәрқулла жеңил, азарсыз, қахарманлардың ис-хәрекетинде, сөзинде, турмысында ушырасады. Мысалы, «Түлки хәм бөдене» ертегинде көзин басып көпшиликтиң арасына түлкини бөденениң апарыуы юмор. Ал, юмор фольклорда гейде сатира менен араласып бериледи. Мысалы, «Қырық қыз» дәстанында Гүлайымды алыу ушын Журын таздың хәрекетлерин, оның әулийеге барып әрүақ болып Гүлайымның әкесине қызын Журынтазға берийге үәде алыуларын жырау юморлық хәм сатиралық күлки аралас етип береди.

ЮМОРЕСКА — юморлық планға қурылған кишкене шығарма. Юмореска фольклорда хайуанлар хәққында ертеклерде көбирек ушырасады.

ЯРАМАЗАН (араб сөзи)—диний фольклардың бир түри: Бул Орта Азияны араблар жаулап алғаннан кейин пайда болған, дәстүрге байланыслы айтылатуғын халық қосығы. Бул ораза тутыуға байланыслы келип шыққан. Бунда адамлар бир-бирине жақсы тилек айтады, бахыт ауыз-биршилик, берекет тилейди.

Ярамазан айта келдим есигине,
Қошқардай ул берсин бесигине.
Тағысын тағы берсин несийбене,
Әрий—шәрий құдағай...

ҚОСЫМШАЛАР

«АВЕСТА»—биздің ата-бабаларымыздың биздің дәуірімиздің бұрынғы IV—VI — әсірлердегі сыйынған зороастризм диннің кітабы Орта Азия, Иран, Азербайжан, Түркия, Ауғанстан халықтарына белгілі. Бұл кітап зороастризм диннің қағыйдасы әйемгі ата-бабаларымыздың құдайлар қаққында әпсаналары, дүнья жаратылыс, тәбият қаққында мифлери, турмыста жасау тәртіплери, заң кодекси жазылған.

Бұл кітап 21 бөлімнен тұрған. Жаугершилик, оның толық түрде бізге жетіуіне кесент келтирді, көп бөлімлери жоғалып кеткен.

«Авеста»ның бізге келіп жеткен бөлімлери «Вендидат», «Виспарад», «Ясна», «Яшт», «Киши Авеста» деп аталады. Хәр бир бөлімі бір неше бөлімшелерден тұрады. Қысқа мазмұны:

Дүнья екі нәрседен Жақсылық—Ахриман хәм Жаманлық—Ахура Маздадан тұрады. Жаманлыққа Жақсылық басшылық етеді. Жаманлық бөлек Жақсылықтың орнын алыу үшін күреседі. Ахура Мазда хеш уақытта Ахираманды жеңе алмайды. Усы күрес қуяш құдайы—Митра, суу, жер өнім, құдайы—Анахита, абаданшылық хәм тоқшылық құдайы Нохит, бахыт—саадат құдайы — Хубби, жер жүзінде пайда болған биринші адам Қаяумарс, Жамшид, өлімді жеңген бахадыр Гершасп, Әлікбек образларында беріледі. Бунда дийханшылық, жерге дән себіу айрықша сүйиушилик пенен жырланады. «Бәхәрде жер маған оң қолым менен дән сәусең, күзде хәр бир дана дәнінди мың дана етип беремен. Егер дән сеумесен күзде мың есиктиң алдына барып нан сорайсаң» деп жазылған.

«Авеста»да жердің бетіне жақсылық әкелетуғын қуяш деп беріледі. Қуяш нуры адамзатқа бахыт, тиришилик, абаданшылық әкеледі деп жазылады. Елик-

қала районынан табылған Топырақ қала, Жамбас қала
усы Қуяш құдайына сыйынған дәуірге тийисли затлар
табылады. Әйемги адамлар отты жерге үзилип түс-
кен Қуяштың бир бөлеги деп түсинген. Отқа сыйы-
ныў бизиң дәуиримизде елеге шекем сақланған. Мыса-
лы, келиншекти оттан атлатыў, аўырыўды алласлаў т.
б.

«АЛПАМЫС» — қарақалпақ қақарманлық дәстан-
ларының бири.

«Алпамыс» дәстаны түрки тиллес халықлардың көп-
шилигинде бар дәстан. Түрки тиллес халықлардан өз-
бек, қазақ, алтай халықларында дәстан (эпос) түрин-
де, ал башқұрт, татаар халықларында ертеқ түринде
сақланған. Буннан басқа шет елде түрик, иран, анато-
лий түриклери арасында кең таралған. «Алпамыс»
дәстанын жырлайтуғын халықлардың саны 10 ға ша-
малас, оның жырланыў шегерасы кең. Алтайдан бас-
лап Орта Азия, Қазақстан, Волга, Аўғанстан, Иран,
Түркий территорияларын өз ишине қамтыйды. Ол тек-
ғана түрик тилинде емес, фарсы тилинде де жырлана-
ды. Бүгинги күнге шекем ол 6 тилде жарық көрди. Ол
40 тан аслам рет басылып шығарылды.

«Алпамыс» дәстанын жыйнаў хәм изертлеў исин
илимпазлар XIX—әсирден баслап қолға алды. Түрки
тиллес халықлардың ишинде ең биринши рет қазақша
версиясы 1899-жылы Шейхул—Ислам Жүсипбеков тә-
репинен Қазанда бастырылған «Қыссам— Алфамыш»
деген ат пенен шықты. Ал, екинши рет 1901-жылы А.
Диваев тәрепинен Төрткүлде белгили қарақалпақ жы-
раўы Жийемурат Бекмухаммед улыннан жазып алын-
ған қарақалпақша версиясы жәрияланды. Революция-
ға шекем қазақша «Алпамыс» 7 мәртебе, қарақалпақ-
ша 2 мәртебе шықты. Кеңес хукимети жыллары ишин-
де «Алпамыс» дәстаны түрки тиллес хәм фарсы тил-
лес халықларда бар вариантларының барлығы жазып
алынды хәм өз алдына текстин бастырып шығарыў иси
кең түрде қолға алынды. Қазақша 19 варианты, өзбек-
ше 24 варианты, қарақалпақша 9 варианты, алтайлар-
да 2 варианты жазып алынған.

Ал, башқұртларда ертеқ түринде 9 варианты, та-
тарлардан да ертеқ түринде 2 варианты жазып алын-
ған. Қазақ, өзбек, қарақалпақ алтай, башқұрт, татар

тиллерінде «Алпамыс» дәстанының өзи 40 қа жақын рет бастырылып шығарылды.

«Алпамыс» дәстаны фольклористика илиминің бәр-қулла дыққат орайында болып келмекте. «Алпамыс» дәстаны түрки тиллес халықлардың қақарманлық дәстанларының ишинде ең кең түрде изертленген дәстанларының бири. Оған арналып А. С. Орлов, В. М. Жирмунский, А. К. Боровков, М. Әўезов, Х. Зарифов, Н. Дәўқараев, Ә. Х. Марғулан, Н. С. Смирнова, М. Ғабдуллин, Т. Сыдыков, И. Сағитов, Қ. Мақсетов ғ. б. сыяқлы илимпазлар изертлеу жұмысын жүргизди.

Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегіше: (Есемурат жырау варианты бойынша): Қоңыраттың елинде Байбөри хәм Байсары деген теңлес бай болады.

— Екеуі де бийперзент болады. Қудадан бала тилейди. Екеуінің тилеги қабыл болады. Екеуі ақлай қуда болады. Байбөри уллы болады. Байсары қызлы болады. Олардың атын Қәлендер келип қойып кетеди. Байбөри улына той береді. Тойында көкмар ойынның үстинде Байсары екеуі өкпелесип қалады. Байсары қудасына өкпелеп Қоңырат елин таслап қалмақ ханы Тайшыханның сорамына көшип кетеди. Алпамыс ер жетип Гүлпаршынды излейди. Өзине жылқыман Құлттай бабасынан өзине ылайықлы ат сорайды. Байшубарды таңлайды. Алпамыс Гүлпаршынды излеп жолға шығады. Жолда Қалмақ батыры Қаражан менен ушырасады. Оның менен гүреседи. Қаражан жеңилип Алпамысқа қыяметлик дос болады. Енди ол Гүлпаршынға Алпамыстың хабарын жеткізеди.

Гүлпаршын қалмақтың елинде ер жетеди. Оның сулыұлығы барлық қалмаққа жайылады. Оны Тайшыхан айттырып жаушы жибереди. Қыз патшаны патша шопанды шопан демеймен, кимде—ким жарыстан озса соған тийемен дейди. Алты ай таярлық өткізиўди, алты айдан соң ат жарысын гүрес, оқ жай атыспадан жарыс өткізиўин айтады. Буны еситкен қалмақлардың бәри таярланады. Алпамыс усы таярлықтың үстине келеди. Гүлпаршын Алпамысқа өз ўәдесин буза алмайтуғынын айтады. Буны еситкен қалмақлардың бәри таярланады. Жарыс басланады. Алпамыстың атын Қаражан, Тайшыханның атын Қаражанның баласы Досмухаммед минеди. Атлар бәйгиге жибериледи. Жолда Қаражан минген Байшубардың төрт туяғына мыйық

қағып Қаражанның қол аяғын байлап, оқпанға тығып кетеді. Қаражан шығып Байшубарды минеди. Ат жарыстан озып келеді. Аттың туяғындағы мыйықты көріп Алпамыс Қаражанға наразы болады. Қаражан әкпелейді. Жарыстың барлық түрінен озып Алпамыс Гүлпаршынды алып елине келеді. Гүлпаршының ата-анасын алып келиуі үшін Алпамыс екінші рет қалмақ елине атланады. Бул ирет Тайшыхан алдынан мәстан кемпирди шығарады. Алпамысты алдап мәс етип зинданға салады. Зинданда оған Тайшыханның шопаны Әшим күнде бир қой сойып таслап аштан өлтирмейді. Алпамыс қозының сүйегинен сырнай соғады. Оны Әшимге береді. Әшим шертеді. Тайшыханның қызы зиндан да жатырған Алпамысқа ашық болады. Алпамысқа келеді. Алпамыс оған Байшубар атын әкеліуді өтinedi. Қаракөзайым Байшубарды әкеледі. Қуйрығын зинданға таслап Алпамысты азат етеді. Алпамыс зинданнан шығып Тайшыхан менен урысады. Оны өлтиріп орнына Әшимди патша етеді, Қаракөзайымды алып береді. Ол елине қайтады. Елинде өз құлы Ултаң таздың Гүлпаршыға үйлесейін деп атырған тойының үстине келеді. Алпамыс Қултай баба болып өзін танытпайды. Ата-анасын қарындасын, баласын шоры етип мал изине салғанын көреді. Гүлпаршын менен Алпамыс айтысып, қаялының кеуили өзінде скенин биледи. Гүлпаршын үшін жарыс басланады. Алпамыс жарыста жеңеді. Енди ол Ултанды, оның адамларын өлтиреді, Қарындасы Қарлығашты Қаражан достына береді. Алпамыс Гүлпаршыға, ел—журтына қосылып әрмансыз дәуран сүреді.

«Алпамыс» дәстаны фольклористика илиминин бәрқулла дыққат орайында болып келмекте. «Алпамыс» дәстаны түрки халықлардың қақарманлық дәстанларының ишинде ең кең түрде изертленген дәстанлардың бири. Оған арналып А. С. Орлов, В. М. Жирмунский, А. К. Боровков, М. О. Әўезов, Х. Зарифов, Н. Дәўқараев, Ә. Х. Марғулан, И. С. Смирнова, М. Фабдуллин, Т. Садықов, Н. Дәўқараев, И. Сағытов, Қ. Мақсетов т. б. сыяқлы илимпазлар изертлеу жумысын жүргизди.

«Алпамыс» дәстанның тарийхы, қашан пайда болған хәм ең биринши рет қаерде дөретилгени бәрқулла илимпазлардың дыққат орайында болып, бул жөнинде хәр түрли пикирлер, хәр түрли илимий концепциялар бар.

Биринші пикир «Дашти—қыпшақ», «қыпшақ түрк» дәуіріне яғнай қонырат урыуының ыдырау дәуірінде дөретілген деген пикирди А. К. Боровков, В. М. Жирмунский (XII—XIV әсир) Н. Дәуқараев ортаға салды, яғнай бул дәстан монгол басып алыушылары дәуірінде дөреген дәстан деген пикирди айтады. Ал, Э. Марғулан болса буны огузлар менен қыпшақлардың Сыр-дәрья, Орайлық Қазақстан әтирапында көшип жүрген дәуірінде VII—IX әсирге киргизеди. И. Сағыйтов М. Рабдуллин менен Т. Садықов бул жыр қонырат тайпасының патриархаллық — урыулық қурылыстың ыдырау дәуірінде пайда болған, кейин қонырат тайпасы, қазақ, өзбек, қарақалпақ халықларының қурамына енген уақытлары усы халықлардан усы жырдың нұсқалары пайда бола баслаған дейди.

«АШЫҚ НӘЖЕП» — қарақалпақ бақсылары тәрәпинен сүйип жырланған халық дәстанларының бири. Бунда мухаббат темасы менен бирге бақсышылық өнерине деген сүйиушилик, саз-сәубет өнерине, улыума халық бақсыларына халықтың мухаббети сөз болады.

Дәстанның қарақалпақша версиясының ишинде бизге 1960-жылы Қаражан бақсыдан Қ. Мақсетов тәрәпинен жазып алынған варианты белгили. Усы варианты «Қарақалпақ фольклоры» ның көп томлығының XVI томында басылды.

«Ашық Нәжеп» дәстаны түркмен, азербайжан, хорезм өзбеклеринде кең түрде таралған дәстан. Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегише:

Адам ата пайда болғанда Ашық Айдын деген бақсылардың бири дуньяға келеди. Оның мийманханасында үш жүзден аслам сазенде, бақсы шәкиртлери жасайды. Сол шәкиртлеринин ишинде Ашық Албент деген шәкирти менменликке берлип, Ашық Айдынды болыу ушын кетип қалады. Устазынан пәтия алмай, жалғаннан бақсы болып алпыс төрт шәкирт жыйнайды. Түсннде пирлери Генжеқарабақ жеринде байы өлип баласы менен қалған ҳаялды алмаса талабы келиспейтуғынын айтады. Ашық Албент сол ҳаялды алады. Оның баласы Нәжеп ер жетип бақсы болғысы келеди. Ол Ашық Айдынга барып шәкирт болады. Тез күнде бақсышылық өнерин үйренип алады. Ашық Айдын оған пәтия берип, рухсат етеди. Оны Әдилхан патша Ашық Албент пенен жарыстырады. Жарыста Нәжеп өгей әкеси

Албентти жеңип шығады. Оны Әдилхан сарайына алып қалады. Нәжепке патшаның қызы Минайым ашық болады. Патша қызын Нәжепке бергиси келмейди. Нәжепти дарға асып өлтирмекши болады. Дар алдында турғанда Нәжептің Ахметбек хәм Юсупбек деген пирлері келип Әдилхан патшадан Нәжепти сорап алады, қызы Минайымды бериўин сорады. Патша буған келисим береді. Дәстанның соңында Нәжеп сүйген қызы Минайымға қосылады.

Дәстан ҳақыйқый талант ийеси менен жүзегөй талантлар ортасындағы айырмашылық, ҳақыйқый таланттың қандай тосқынлық болса да жеңип, халық тәрпинен хұрметке ийе болатуғынын дәлиллейди. Дәстанда унамлы қаҳарман ретинде Ашық Айдын, Ашық Нәжеп, Минайым, Нәжептің пирлері Юсупбек, Ахметбек Наурыз, ал унамсыз қаҳарманлары Ашық Албент, патша Әдилхан.

«БАЛТАКЕЙ БАТЫР» — Қурбанбай жыраўдың репертуары арқалы бизге белгили дәстанлардың бири. Оны биринши рет өзбек фольклористи Ф. Султанова жазып алып, 1970-жылы Ташкентте өзбек тилинде бастырып шығарды. Қ. Мақсетов бул дәстанды Қурбанбай жыраўдың репертуарындағы «Жаскелен» дәстаны менен бирдей деп қарайды.

Дәстанда ел қорғау иси, сыртқы душпанларға қарсы гүрес идеясы сөз етиледі.

Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегише:

Зангар елинің патшасы Бабахан қалмақ ханы Қирей ханға закат төлемейди. Буған ашыуы келген Қирей хан урыс ашып келеди. Зангар елинің батыры Балтакей қалмақларды қалаға киргизбей қаҳарманларша урысады. Урыста оның досты Арысланбек қашып кетеди. Балтакей бир өзи көп қалмақ пенен бир неше күн урысады. Ақыры ол жарадар болады. Гүлнар аты оны жаўдың арасынан алып шығып жасырады. Балтакейдиң ҳаялы Бөлкейге барып билдиреди. Бөлкей қызы Шуралай менен баласы Фаррухты үйине таслап, өзи Балтакейге кетеди. Балтакей қайтыс болады. Енди Бөлкей ер адамның кийимин кийип душпан менен урысады, оған жәрдемге Бабахан әскери менен келеди. Урыста Бөлкей, Бабахан өледі. Зангар қаланы Қирейхан басып алады, халқын тутқын етип алып кетеди. Тутқынлардың ишинде Балтакейдиң ба-

ласы Шуралай хәм Фаррух бар еди, олар жолда қатшады. Олар Туркестанға келеди. Оларды бий-бизент Қындыр деген ғарры бада етеди. Фаррух ер жетип атысынан ат, қурал алып Емен қаласына келеди. Қирейхан менен урысады. Ол әкесиниң досты Ағымбайдың баласы Жамхур менен дос болады. Екеуи Қирейханды женип, өз елиниң адамларын тутқыннан босатып алып қайтады. Енди Фаррух Туркестанға қайтады, Жамхур өз елинде қалады. Жолда Фаррухты қарақшылар тоннайды. Оны еки аяғынан айырады. Гулнар атын Шуралай көрип, ер адамның кийимин кийип ағасын ізлейди. Тауып алып, аяғын емлейди. Жамхур Фаррухты ізлеп келеди.

Фаррух Жамхур менен бирге барлық қарақшыларды жоқ етеди. Қындырбай ғарры Жамхурға Шұралайды береді. Өзи Айым — деген қызды алады, Зангарға барып, өз елине патша болады. Дәстанның соңында Фаррух Зангар, Туркстан, Емен қаласының барлық душпанларын жоқ етип, әрмансыз жасайды.

Бул дәстанды илимпазлар X — XVII әсир уақыялар сөз болады деп келтиреді. Дәстанда сөз етилетуғын уақыя қалмақлар менен урыс, Зангар елиниң тийкарғы душпаны қалмақлар.

Дәстанның тийкарғы қахарманы өз халқын сыртқы душпанлардан қорғау үшін гүрескен халық батырлары Балтакей хәм оның хаялы Бөлекей, олардың баласы Фаррух, қызы Шұралай, халық батыры Жамхур, т. б. Дәстанның баслы өзгешелиги хаял-қызлардың ел қорғау исине араласыуы. Бул жағынан дәстан «Қырық қыз» дәстанына усас.

«БОЗЖИГИТ» лиро—эпикалық дәстанлардың бирине киреди. Дәстанда тийкарынан ашықлық, еки жастың бир-бирине қосылыуы үшін гүреси сөз етиледі.

Дәстанда биринши ирет Қурбанбай жыраудан С. Мәуленов хәм Ш. Хожаниязовлар 1939-жылы жазып алған. Дәстан «Қарақалпақ фольклоры» ның XX томында (Нөкис, 1990 ж.) басылып шықты.

Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегеше: Араб елинде, Бағдад шәхәринде Абдулла халийпаның Бозжигит деген баласы болады. Он сегиз жасына келип, түсинде Мәллет шәхәриниң патшасының қызы Сахибжамалды көрип ашық болады. Бозжигит қызды ізлеп жолға шығады. Көп қыйыншылықлар менен қызды та-

бады. Саҳиб жамалды атасы Бозжигитке бергиси келмейди. Оны сарайға шақырып, алдан мäs етип өлтириўди ойлайды. Бозжигиттиң досты Қаман Саҳибжамалға хабар береди. Бозжигитти қыз аман қутқарып қашырады. Бозжигиттиң изинен патша қызын бермекши болып отырған Зейтун деген ерди бас етип әскер жибереди. Зейтунның оғынан Бозжигит жарадар болады. Ол өзине дос таўып, тәўипке емленеди. Бозжигиттиң досты Қаман Саҳибжамалға Бозжигиттен хабар әкеледи. Қыз келип Қуртқа деген ҳаялдың үйинде Бозжигит пенен ушырасады. Патша буны билип Қуртқаға көп мал-дүнья берип Бозжигитти қолға түсиреди. Қуртқа Бозжигитке уйықлататуғын дәри берип уйықлатып тутып береди. Саҳибжамалдың әкеси Бозжигитти дарға астырады. Оны билип Саҳибжамалда өзін пышақлап Бозжигиттиң үстине қулап өледи.

Дәстанның мазмуну дүнья әдебиятындағы ашықлардың сюжетине уқсас, бир-бирине қосыла алмаған еки жас құрбан болады.

«БОЗУҒЛАН» — батырлық, мөртлик, ел қорғаў темасына арналған қарақалпақ халық дәстанларының бири.

Дәстанның бизге Әбдирейим жыраў, Қыяс жыраў, Қайыпназар жыраў вариантлары белгиле. Усы вариантларының ишинде Қ. Мақсетов хәм Қ. Мамбетназаров жазып алған Қыяс жыраў варианты 1961-жылы, 1989-жылы («Қарақалпақ фольклоры» XIX том) баспадан шықты. Қалған вариантлары Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлимниң қол жазба фондында сақлаўлы.

Дәстанның қысқаша мазмуну төмендегине:

Қарақалпақ елинде кенегес маңғыт жеринде тоқманғыт урыўында Дәрўишалы бай хәм Ақпан бай деген еки дос байлар өтеди. Екеўинде де перзент болмайды. Бийперзентлик дәртинен екеўи қапа болып қудадан бала тилейди. Олардын тилеги қабыл болып Дәрўишалы бир ұллы, бир қызлы болады, Ақпан бир уллы болады. Дәрўишалы улына Бозуғлан, қызына Қансулыў деп ат қояды. Арадан төрт ай өткенде ата-анасы қайтыс болады. Бабахан патша еки жетим баланың атасынан қалған мал-мүлкин гәзийнесине салып, балаларды постырып жиберди.

Бозуғлан ер жетеди. Оны қалай жоқ етиўди Бабахан ақылгөйлеринен сорады. Сонда олар Қөбикли де-

ген Бабаханға урыс ашпақшы болып таярланып атырған дәуге жумсауды кенеседи. Бабахан Бозуғланды шақырып Көбикли дәуге жибереди. Ол қарындасы Қансулыұды оқытқан ийшанына тапсырып жолға шығады. Қарындасы ағасының кетиуіне қарсы болады. Бозуғлан оны тыңламайды. Жолға шығады. Жолда батыр Ер Султан менен танысып дос болады. Көбикли дәуге алды менен Бабаханның өзи көп әскери менен келеди. Сауаштан қорқып хәлсирейди. Сонда Бозуғлан келип Ер Султан менен жәрдем береді. Көбиклини өлтиреді. Бабахан патша Бозуғланнан кеширим сорап, өзине қыянетлик бала етип тахтына отырғызады. Қансулыұға тапсырын кеткен ийшаны қыянет етпекши болады. Қыз тасқа айналып аман қалады. Бозуғлан келгенде өз қалпине келеди. Бозуғлан енди түсінде Шолпанай деген Ранай патшаның қызын көрип ашық болады. Қызды ізлеп жолға шығазды. Көп қыйыншылықлар менен Ранай патшаның қызы Шолпанайға қосылады. Қарындасы Қансулыұды досты Ер Султанға береді. Бабахан патша қайтыс болады. Бозуғлан оның орнына патша болады.

Дәстанда тийкарынан сөз етилетуғын унамлы образларға Бозуғлан, Қансулыұ, Ер Султан, Шолпанай, ал унамсыз образға Бозуғланды бала еткенге шекемги Бабахан патша, Көбикли дәу, Асан қалпе, ийшан Шайхыұалһилер киреди.

«ГӨРУҒЛЫ» қарақалпақ халық дәстанларының бири. Бул дәстан Орта Азия, Қазақстан, Кавказ, Орта Шығыс халықларына кең түрде таралған дәстан.

Ол азербайжан, түркмен, түрк, қазақ, өзбек т. б. халықларда бар. Ол сондай-ақ грузин, армянларда да бар.

Қарақалпақша вариантларының ишинде «Қырмандәли», «Бәзирген», «Әуезхан», «Әуез үйленген», «Арап Райхан» деп аталатуғын бес бөлими ғана жазып алынған. Қалған бөлимлери жазып алынбаған. «Бәзирген» бөлиминин Есжан Қосполатов, Қаражан бақсы, Нарбай бақсы вариантлары бар, ал «Қырмандәли» бөлиминин еки варианты — Бекмурат Жуманиязов, Мәдирейим бақсы, ал «Әуезхан» бөлиминин қыссахан Сапарнияз Хәбибназаров варианты, «Әуез үйленген», «Арап Райхан» бөлимлеринин Нарбай Қошекенов вариантлары бар. Усы бөлимлердин ишинде «Қырмандәли» бөлиминин

Бекмурат Жуманиязовтан жазып алған варианты менен Нарбай Қошекеновтан жазып алынған «Бәзирген» варианты Қ. Мақсетов, Қ. Мәмбетназаров, Ө. Ерполатов тәрәпинен таярланып 1963-жылы өз алдына кітап болып шықты. Екінші рет 1985-жылы М. Низаматдиновтың таярлауында «Қарақалпақ фольклорының» XV томында «Қырмандәли», «Бәзирген», «Әуезхан», «Әуез үйленген», «Арап Райхан» шақаплары баспадан шықты.

Биз усы баспасы бойынша қысқаша мазмунына тоқтаймыз. «Әуезхан» шақабының мазмуны: Шәмбил Сел деген шәхәрде Ағалық деген хан, оннан соң Жығалы деген хан болады. Сол ханның тусында Гөрүғлы деген сұлтан болады. Бес жасында қасына 40 жигит алып елин қорғайды. Қырық шилтер, Қызыр Әлейссалам келип оннан не тилегиң бар дейди. Гөрүғлы өмирим узақ болсын, даңқым хауазам қалсын дейди. Гөрүғлының тилеги қабыл болып жүз жигирма бес жас хәм даңқ береді. Дәслеп ол Гөхикап тауының патшасының қызы Ағаянис периге үйленеді. Елиұ бес жасында, Хинд патшасының қызы Мысқал периге үйленеді. Алпыс бес жасында Гүлнар пери өзи келип тийеді. Он еки хаялы болады, лекин бийперзент болады. Ол пирлеринен перзент тилемеген еді. Жүзге келгенде бийперзентлик дағы батады. Бир күни Испахандиң Қалдар патшаның баласы Хасенди урлап әкеліп өзине бала етеді. Өлсем мийрасхорым болады деп дағазалайды. Хасенханнан кеуили питеді. Ел тоқшылықта жасайды. Гөрүғлының 40 жигити қызыл бастың елинде Қунқарша патшалығында Булдырық қассап дегеннин Әуезхан атлы улында бала қылыуын айтады. Гөрүғлы оны алып келиуге 40 жигитине бас етип Хасен ханды жибереді. Жолда 40 жигит Хасен ханды үгілlep кейін қайтады. Енди Гөрүғлының өзи жолға шығады. Жолға шығарда Әуезди алып келермен, алалмасам өлип келермен дейди, қуданы тиллине баспайды. Сол ушын көп қыйыншылық көреді. Қудадан Гөрүғлының жанын тилеп Қызыр Әлейссалам алып қалады. Ол Гөрүғлыға келип алдында болатуғын ўақыяны айтып береді. Соның ақылы бойынша Гөрүғлы шопан бабадан қой алып Әуезханның қаласына барады. Өзин Әуезханның анасы Гүлайымның ағасы етип таныстырып Әуезханды көреді. Ол Әуезханды алып кетеді.

Изинен Әуезханның елинің патшасы Күнқарша 40 мың ләшкери менен қуады. Келген қызыл бастың көп ләшкерин Гөрүғлының бир өзи женип, Әуезханды алып елине келеди. Әуезхан Гүржистан ели менен хошласады. Әуезханды алып Гөрүғлы елине келеди. Оны өзине бала қылады. Ғыйрататын дүнья малын береді. Гөрүғлы жүз жигирма жасына келеди. Енди хаялларына өзін жоқлатады. Сонда хаяллары дүньядан бийперзент өткен сұлтаным деп жоқлайды. Буны еситип Хасенхан, Әуезхан өкпелейди. Әуезхан түркмен қызы Ботакөз айымға ашық болады. Қыз Әуезханды Гөрүғлының қулысаң, саған атам бермейди дейди. Әуезхан сол қызды алып бериўин атасынан өтинеди. Гөрүғлы Жартыбай ақсақалдан сол қызды айттырып келиўин өтинеди, Жартыбай ақсақал «берсе өзине береді, қызды қулыса бермейди» дейди. Әуезхан буны еситип Шәмбил елин, Гөрүғлыны таслап өз елине кетеди. Күнқарша патшасы күтип алады. Әуезхан Шәмбил елин, халқын дәстүрин мақтайды. Күнқарша патша Әуезди Гөрүғлының динине кирип бизгө жансыз болып келген деп оны өлтириўди жәлладларына буйырады. Анасы Гүлайым келип Әуезханды өлтirmeўин сораиды. Жәлладлар Әуезханның өмирин ханнан тилейди. Оны 40 күн зинданға салып, Гөрүғлының диниен бас тартыўын өтинеди. Әуезханға Гөрүғлының диниен қайт деп үгитлеген менен ол қайтпайды. Оның изинен қарындасы Балайым хабар алып турады. Әуезхан кеткен соң Гөрүғлы, оның хызметкерлери қатты қапа болады. Гөрүғлы Гүржистаннан киятырған сәудегерлерден Әуезханның хабарын еснтер. Гөрүғлы Хасенхан баласы, 40 жигити менен Гүржистанға атланады. Әуезханды дарға асайын деп атырғанның үстине келеди.

Гөрүғлының әскерлери 7 күн урыстан соң Күнқаршаны мусылман етип, тахтына отырғызады. Гөрүғлы Әуезханды алып елине келеди, Ботакөзайымды алып береді. Әуезханды Шәмбилгә хәким етеди. Ботакөз айымды 40 жигитке шылым салғыш етеди. Әуезханға тажы тахтын, мал—дүньясын таслап Гөрүғлы дүньядан өтеди.

«ӘУЕЗ ҮЙЛЕНГЕН»—шақабынын қысқаша мазмұны:

Гөрүғлы Әуезханды бала қылады.. Әуезжан қус салып киятырса алдынан бир қыз шығады. Әуезжан

қызға ышқы кетип қыз бенен танысады. Қыз Гөрүғлының дайысы Мәмбет сәрдардың қызы Гүлриқжан болып шығады. Ал, Әўезжан өзін Гөрүғлының баласыман деп таныстырғанда қыз Гөрүғлының баласының жоқлығын, Әўезжан оның қулы екенлигин, қулға тиймейтуғынлығын айтады. Әўезжан қатты қапа болады. Қыз Гүржистанда еди, Гөрүғлы буны еситип, өзи 40 жигитин ертип қызды излеп шығады. Гүржистанда қызды табады. Қыз қатты дуўахан екен. Соның ушын жеңгеси оны уйықлап атырған жеринде дуўалап сандыққа салып Гөрүғлыға береді. Гөрүғлы оны алып елине келеді. Қыз оянып, китабын ашып болған ўақыяны биледи. Енди қыз Гөрүғлыға елиндеги барлық жигитлерди алдынан өткизиўин, өзи қәлесе тийетуғынын, егер қәлемесе үйине апарып таслаўын өтинеңди. Қыздың айтқанын тыңлап Гөрүғлы Шәмбилбелдің барлық жигитин қыздың алдынан өткизеди. Қыз бирде биреўин қәлемейди, қыз Әўезжанды қәлейди. Гөрүғлы баласын қызға үйлендирип үлкең той береді. Тойында өзи бақсы болып қосық айтады.

«АРАП — РАЙХАН» — шақабы «Әўез үйленген» шақабының даўамы. Бунда Гүлриқжанның әкеси Қазынышан қызын Гөрүғлы алып кеткеннен кейин патшасы Ләкәға барып болған ўақыяны айтады. Патша қыздың изинен ләшкер жиберип, қуўдырады. Патшаның адамлары қызды таба алмай Гөрүғлыға жолығады. Гөрүғлы өзін танытпай ләшкерлердің бәрине шарап берип мәс етип, атына терис мингизип елине қайтарып жибереди. Ләкә патша енди Арап Райхан деген палўанды жибереди. Арап Райхан Гөрүғлыны шикарда уйықлап атырған жеринде қолға түсирип, арбаға байлап таслайды. Гөрүғлының аты Ғыйрат Агаюнис периге хабар береді. Агаюнис пери Әўезжанға билдиреди. Әўезжан Гөрүғлыны излеп келеді. Ол Арап Райханды өлтирип Гөрүғлыны азат етеді.

«ҚЫРМАНДӘЛИ» — шақабында Гөрүғлының Қырмандәли атлы палўан қызға үйлениўи ҳаққында сөз етеді. Рум шәхәринде Арысланбай деген бай бийперзент болады. Әўлийелерге түнеп бир қызлы болады. Қызына Қырмандәли деп ат қояды. Қызы батыр, ер жүрек болып шығады. Қырмандәли әкесине қырық танап жерге бағ ектириўди өтиниш етеді. Қызы өзін айттырып келген жигитлерге сазенделиктен, гүрестен

жарысқа түседі. Жеңілген 360 жигиттің геллесін алады. Қыз өзін жеңетуғын батыр ізлейді. Сол ұақытта теке түркмен елинде Гөрүғлы бектің хабарын еситеди. Оған Маманы жибереди. Гөрүғлы Қырмандәлинің хабарын еситип кетпекши болады. Ағаюнис пери оған қарсы болады. Гөрүғлы оның айтқанын тыңламай жолға шығады. Қырмандәлиге барып оннан жеңилип қалады. Қырмандәли оны өлтирейін деп атырғанда Мийримжан хәм Қамбаржан деген шәкиртлери менен жарысып көриўин айтады. Қыз оны босатады. Еки шәкирти келип қыз бенен жарысады. Екеўи де жеңилип қалады. Енди Гөрүғлы Ашық Айдын пирге сазенделик үйрениў ушын шәкирт болады. Ол соңында Ашық Айдынның шәкиртлери менен урысып, оларды өлтирип кетип қалады, Ашық Айдын пири түсинде Қырмандәлини көрип оның менен айтысыўға келеди. Ол Қырмандәлини женеди. Енди қызды алмақшы болғанда қыздың әкеси Арысланбайға хабар жетеди. Ол келип Ашық Айдынды қуўып салады. Ол жолда Рум шәхәриниң патшасы менен ушырасады. Рум патшасы Ашық Айдынның шәкирти Қарамжанға Қырмандәлини алып береді. Қарамжан Қырмандәлини алып Бостан шәхәрине келеди. Қарамжанның әкеси уста Бадам той береді. Гөрүғлы Қырмандәлинің хабарын еситип келеди. Екеўи ушырасады. Буны уста Бадам билип Гөрүғлының изинен қуўады. Араз дәрьясынан Гөрүғлының аты атлап өтеди. Бадамның аты өте алмайды. Гөрүғлы өз елине аман есен жетип сапалы дәўран сүреді.

«БӘЗЕРГЕН»—шақабында Шабыстан шәхәрінде Шәмбил журтында Гөрүғлы бек деген батырдың хабары тарайды. Оны қызылбаслардың патшасы еситип елиндеги Салсалдың баласы Бәзерген батырды шақырып алып, оны елге келместен бұрын жоқ етиўди тапсырады. Бәзергең қарындасы Айсултанның қарсы болғанын тыңламайды. Бәзерген бұған келисим берип жолға шығады. Гөрүғлыны ізлеп келсе оның шикарға кеткениниң үстинен шығады. Ағаюнис пери менен ушырасады. Гөрүғлының қапысына хат жазып, мөр басып таслап кетеди. Гөрүғлы келип буны билип, оны ізлеп кетеді. Жолда Бәзергенди көреді. Оған Гөрүғлы закат сорап атырғанын айтады. Бәзерген закат төлемейді. Гөрүғлы оған оқ жайын береді. Бәзерген оқ жайды майыстырады. Гөрүғлы енди оннан қорқайын дейди. Гөрүғлы кейин қайтады. Және изинен барады.

Бәсергенге енди өзиниң Гөрүғлы екенин айтады. За-
кат талап етеди. Бәсерген бас тартады. Сол жерде
екеуи алысады. Бәсерген үстем келеди. Гөрүғлы ҳә-
зирети Әлий, Шахымарданға сыйынады. Гөрүғлының
ирилери Бәсергенниң алдына келеди. Сени бизлер бер-
рип едик, енди сен мусулман болдың, Гөрүғлы менен
ағанини бол деп ғайып болады. Гөрүғлыны өлтирейин
деп турған Бәсерген Гөрүғлы менен дос болады. Му-
сылман динине киреди. Екеуиниң дос болғанын Гөрүғ-
лының 40 жигити көре алмайды. Олар Мамаға пул
берип екеуин аразластырып Бәсергенди Гөрүғлыға өл-
тирткизиўди өтинеди. Бәсерген елине кетеди. Мама
Гөрүғлыға барып Бәсергенге исенбе, кәпирдиң ықра-
ры жоқ деп жаманлайды. Гөрүғлы Бәсергенниң изи-
нен қуады. Оны атады, Бәсерген жығылып жатырып
Гөрүғлыдай ағасының, Айсултандай қарындасының
барын, олардың билсе бул оқ атқан душпанды өлтире-
туғынын айтады. Буны Гөрүғлы еситип оның қасына
келип кеширим сорады. Бәсерген оған өзин усы жер-
ге жерлеўин, асын бериўин, қарындасы Айсултан қап
алмақшы болса қыяметлик аға болыўын айтып қайтыс
болады.

Айсултан ағасының хабарын еситип Гөрүғлыны из-
леп келеди. Гөрүғлы алдынан шығып өзин танытпай
қыз бенен гүреседи. Қыз Гөрүғлыны қырық гез жерге
ылақтырады. Гөрүғлы қыздың өзинен күшли екенли-
гин көреді. Қызды Бәсергенниң алтыннан гүмбезлеп
салдырған мазарына апарды. Қыз ағасының әулийе-
син қәдирлеп қойғанын көрип, ким буны салдырған
дейди. Сол ўақытта Гөрүғлы өзин танытады. Қыздың
ашыўы басылып Гөрүғлыны Бәсергенниң орнына аға
етеди. Енди Айсултан Хинд ўалаятында Карахан зәң-
ги деген душпанынын барлығын, соны өлтирип бериўин
өтиниш етеди. Гөрүғлы 40 жигити менен Карахан зәң-
гиге атланады. Айсултан Бәсергенди излеп кеткенде
Карахан зәңги келип, оның қаласын шаўып, халқын
бенде қылып алып кеткен еди. Енди Гөрүғлы Айсултан
менен бирге келип Карахан зәңгини ҳийле менен қол-
ға түсиреди. Өзин өлтирип, Айсултанның халқын азат
етеди.

Дәстанның дөреген дәўирин илимпазлар XVI әсир-
диң ақыры XVII әсирдиң басы деп белгилейди. Бул
дәстан Қавқаз, Грузия, Армения, Арқа Қавказ, Жақын

Шығыс, Орта Азия халықтарына кең түрде тараған дәстан.

«ГҮЛИСТАН» – социаллық турмыс темасын сөз ететуғын халық дәстаны. Дәстанның бас қақарманы қаял-қыздың үәкили—Гүлистан. Бунда қаял-қызлардың батырлығы, дамгершилуги мақтаныш етиледі. Дәстанды 1973-жылы Қыяс жыраўдан илимпаз Ж. Хошаниязов жазып алған. Басқа варианты ҳазирше бизиң қолымызда жоқ. Биринши рет 1989-жылы баспада жәрияланды («Қарақалпақ фольклоры», ХІХ том).

Дәстанның қысқаша мазмуны: Әмиў дәрья бойында, Арал теңизиниң жағасында, Адақ деген қалада Айдар хан деген әдил хан болады. Дәслеп бийперзент болады. Алты қаялы да туўмайды. Жасы 46 дан өткен соң Бексултан атлы уллы хәм Гүлистан атлы қызлы болады. Қызы ер жетеди. Қызының сулуўлығы жер жәхәнге жайылады. Қызына ханның қазысы ашық болады. Қазы Айдарханды алдап оны басқа еллерди қыдырып қайтыўға үгитлейди. Айдархан қазының сөзине инанып, өз ханлығын қазысына таслап, басқа патшалықларды көриўге шығады. Қазының мақсети әкеси жоқта қызы Гүлистанды айландырыў еди. Қыз қазының ҳарам нийетин биледи. Қазы дуўахан, жуўға қаял Әлиймаға көп дүнья берип, Гүлистанды қолға түсирип бернүди өтинеди. Әлийма оған мәс ететуғын дәри береді. Қазының бул нийети болмайды. Гүлистан урып қазының көзин шығарады. Енди Айдархан келеди. Қазы оның алдына шығып «қызың бузықшылық етти» деп жаманлайды. Хан қызына ашыўы келип, баласы Бексултанға өлтириўди буйырады. Бексултан қызды месикке салып дәрьяға атып, әкесине өлтирдим деп барады. Месикти қара қус көтерип таўдың басына апарып ишин жарады. Қыз сыртқа шығады. Тоғайда оны кийик емизеди. Тоғайда ол аң аўлап жүрген Гүлдархан менен ұшырасады. Гүлдархан менен қосылып еки уллы болады. Гүлистан елин сағынады. Гүлдархан оған досты Караманды қосып елине жиберди. Караман жолда Гүлистанға ҳарам нийетин билдиреди. Гүлистан Караманды уялттырады, Караман изине қайтып кетеди. Келип Гүлдарханға Гүлистанды бузықшылық етти деп жаманлайды. Гүлдарханның ашыўы келип Гүлистанның изинен бармайды. Бир күнлери түсинде Гүлистанды көреді. Қаялы оған ҳақ екенин айтады. Енди

Гүлистанды излеп жолға шығады. Айдарханның елине келеди. Гүлистан оған танытпай хызметши болып жүр екен, Гүлдархан Айдарханға өзін билдирип қаялы менен қосылады. Айдархан қызынан кеширим сораиды. Душпанлары шуғыл қазыны, Қараманды өлтиреді. Гүлдарханға Айдархан тахтын береди. Сөйтіп мурат-мақсетине жетеди.

Бұл дәстанда тийкарынан турмыс мәселеси, шуғыл, ғаззап адамлардың себебинен адамның турмысындағы қыйыншылық сөз етиледі.

«**ҒӘРИП-АШЫҚ**» — қарақалпақ лиро-эпикалық дәстаны. Дәстан азербайжан, өзбек, түркмен, балқар, түрк, иран, араб, қумық ғ. т. б. халықтарда бар. «Ғәрип-ашық» дәстаны қарақалпақ бақсылары тәрелинен атқарылатуғын болған. Ол қарақалпақ арасында жазба түрде хәм ауыз еки түрде тараған. Дәстанның Қазы Мәулик, Жапақ бақсы, Әмет бақсы вариантлары бар. Буннан басқа Хәбийпназар Абутов, Жолдас Бабаниязов, Н. Қошекенов, С. Медетов жазып тапсырған вариантлары бар. 1960-жылы «Ғәрип ашық» дәстанын Х. Тәжимуратов Ешан бақсыдан хәм Худайберген бақсыдан жазып алған вариантын кітап етип шығарды. Усы нұсқа 1985-жылы екінши мәртебе шығарылды. («Қарақалпақ фольклоры», XIV том).

Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегіше:

Диярбәкир шәхәриниң патшасы Шааббаз шақ Хәсен үәзири менен аң аұлауға шығады. Олардың алдынан бууаз кийик шығады. Патша оған тиймейди. Себеби қаялы жүкли еди. Хәсен үәзирдиң де алдынан шығады. Ол да тиймейди. Себеби үәзирдиң де қаялы жүкли еди. Екеуи ақлай қуда болады. Патшаның қаялы қыз тууады, атын Шасәнем қояды, үәзирдиң қаялы ул тууады, атын Ғәрип қояды. Бир күнлери Хәсен үәзиң ауырып өледі. Патша енди қызынжетим Ғәрипке бергиси келмейди. Патшаның жаманлығынан қорқып ағнасы оны узақта мал бақтырады. Ғәрип Шасәнемди сағынады, қайтып кетеди. Құл базарына Шасәнемниң құл алыуға келетуғынын еситип өзін құл етип құл базарға түседі. Шасәнем Ғәрипти танып сатып алады. Оны құллардың арасына қояды. Ғәрип буған өкпелеп үйине кетип қалады. Енди Шасәнемниң бағманына бала болып Шасәнемге гүл байлап берип жибереди. Шасәнем бағқа сейил етип келеди. Екеуи табысады. Енди

Шасәнем бағды атасынан сорап алады. Ғәрипке Шасәнемнің кәнийзеклериннің бири Саўшы ашық болады. Ғәрип оған қарсылық көрсеткен соң ашыуы келип, оны Шааббаз патшаға айтып береді. Патша Ғәрипти зинданға таслатады. Зинданнан Шасәнем шығарып алып, оннан Шырўан Шамаққа кетиўин, болмаса әкесиниң өлтириўин мүмкинлигин айтады. Ғәрип кетпейди. Шасәнем енди Ғәрипти өкпелетеди. Болмаса Ғәриптиң кетпейтуғынын түсинеди. Ғәрип өкпелеп Әлеп Шырўан шәхәрине кетеди. Шасәнем оны излеп Ақшаны жибереди. Арадан жети жыл өткенде Ғәрипти Ақша тауып әкеледи. Ғәрип пенен екеўи табысады. Шасәнем әкесиен шикарға шығыўға рухсат алады. Әкеси де шикарға шығады. Ол шикарда жүрип, қызын көреді. Қызын танымай ашық болады. Сонда ол ашық болғанның не екенин түсинип қызына Ғәрипке тийиўине рухсат етеди. Бул ўақытта Ғәрип және Шасәнемге өкпелесп басқа жаққа кеткен еди. Шасәнем Ғәрипти излейди. Ғәрип Бабанияз деген кисиге бала болады. Соңынан Багдад шәхәрине барады. Патша Ғәрипке өз қызы Айсәнемди бермекши болады. Ғәрип Айсәнемге үйленгиси келмейди. Ол анамнан рухсат алайын деп Багдад шәхәринен кетеди. Ол Әлеп Шырўанға келеди. Сол жерде Ақшаның яры Азберхожадан Шасәнемге сәлем айтып жибереди. Азберхожа ол сәлемди жеткизеди. Енди Шааббаз патша қызын Шаўалатқа бермекши болады. Шасәнем Шаўалаттан жети ай той бериўин өтинеди. Азберхожа Ғәрипке Шасәнемди Шаўалатқа берейин деп атырғанын жеткизеди. Ғәрип Шасәнемнің узатылыў тойының үстине келип өзин танытпай қосық айтады. Шасәнем Ғәрипти танып көшкиден бойын таслайды. Ғәрип оны қақшып алады. Шасәнем менен Ғәриптиң шын ашық екенин түсинген Шаўалат екеўиннің қосылыўына разы болады. Шааббаз патшада рухсат береді. Еки ашық көп қыйыншылықларды жеңип қосылады. Ғәрип өз қарындасы Гүлжамалды Шаўалатқа береді. Сөйтип мурат-мақсетине жетеди.

Дәстанның бас қаҳарманы Ғәрип хәм Шасәнем. Еки ашықтың қосылыўына жәрдем берген Ақша, Азберхожа, Абадан, Гүлжамал, Бабанияз, Бабахан ҳ. т. б. қаҳарманлар ҳәрекет етеди.

Дәстан қарақалпақ фольклористикасында өз алдына еле изертленген жоқ. Ол ҳаққында Н. Дәўқараев-

тың, И. Сағыйтовтың, Қ. Мақсетовтың, Ә. Алымовтың мийнетлерінде мағлыұмат алыұыңызға болады.

«Ғәрип ашық» дәстаны тийкарында пьесалар дөретилиди. А. Бегимов, Т. Алланазаров жазған «Ғәрип ашық» пьесасы Бердақ атындағы музыка хәм драма театры сахнасында бүгинге шекем қойылып келеди.

«ЕДИГЕ»—қарақалпақ халық дәстанларының бири. Дәстанның қарақалпақша версиясы революцияға шекем жазып алынған. 1905-жылы Бекимбет жыраўдан Беляев жазып алған. Буннан соң 1929-жылы Қ. Айымбетов Ерполат жыраўдан жазып алды. Ол 1934-жылы толығы менен жазып алып, 1937-жылы Москвадан өз алдына китап етип шығарды. Буннан соң 40-жыллары бул дәстан қуўдаланылды.

90-жыллары дәстан қайтадан тикленилиди, «Әмиў-дәрья» журналының бетлеринде Ерполат жыраў варианты басылды. 1990-жылы Ерполат жыраў хәм Қыяс жыраў варианты (жазып алған Қ. Қайратдинов) өз алдына китап болып шықты. (Бул баспасын Қ. Байниязова, Қ. Мақсетов, М. Низаматдинов, Қ. Мәмбетназаров таярлаған).

Буннан басқа қарақалпақ фольклористлери тәрепинен Өтенияз жыраў, Жанназар жыраў, Есемурат жыраў, Жумабай жыраў вариантлары бар. Бул вариантлар Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлиминиң китапханасының қол жазба бөлиминде сақлаўлы.

«Едиге» дәстаны өзбек, қазақ, татар, башқурт, ноғай версияларына ийе. Түрки тиллес халықлар арасына кең түрде таралған дәстан.

Дәстанның қысқаша мазмуны (Ерполат жыраў варианты бойынша): Әзийиз—Қубыр деген әўлийеде Баба түкли Шашлы Әзийз деген денесине түк шығып жүрстуғын адам болған. Бир күни сол жердеги суўға үш кептер келеди. Үш кептер силкинип үш қыз болып суўға шомылады. Баба түкли Әзийз олардың кептер кийимин урлап жасырады. Үш қыз суўдан шықпақшы болып Бабаға жалынады. Баба бир қызды таслап кетсе беретуғынын айтады. Қызлардың ең кишкенеси буған келиседи. Бирақ төрт шәртин айтады: жүргенде өкшеме қарама, суўға түскенде үстиме кирме, қолтығыма қол салма, жума күни басымды жуўғанда үстиме кир-

ме. Шашлы Әзийз булардың бирде биреуін орынламайды. Пери-қыз ишинде баласының барын, оны туып таслап кететугынын айтып кептер болып ушып кетеди. Баланы пери дарақтың түбине туып кетеди. Оны Туман хожаның шорысы тауып алып Туман хожаға апарады. Туман хожа баланы сақлайды. Буны патша билип алдына шақыртады. Баланы Тоқтамыс ханның өзи алады. Атын Едиге қояды. Едиге он төрт жасына келеди. Ол жылқы бағады. Жылқының пири болады. Тоқтамыстың хаялы. Едигени өлтирмекши болады. Едиге оны биледи. Тоқтамысқа хаялы жаманлайды. Тоқтамыс Едигени өлтириўди буйырады. Едиге қашып шығады. Едигени қайтарыўға Қенжембай тоғыз атлы менен барады. Едиге қайтпайды. Едиге Сатемир ханға келеди. Сатемир хан оны қабыл етеди. Қаратийин Әлип дәўден қызы Ақбилекти әкелип берийин өтинеди. Едиге Қаратийин әлип дәўди өлтиреді. Әлип баратырып ол бөлеси екенлигин биледи. Едигени көзинди балаң шығарсын деп ғарғайды. Едигеге Сатемир хан қызын, мал-мүлкин береді.

Екинши бөлиминде Тоқтамыстың елинде қалған Едигениң баласы Нуратдин ҳаққында сөз етиледі. Нуратдинге Тоқтамыс жаманлық ойлайды. Алты айлық жолдағы Соппаслы Сыпыра жыраўды алып келиўге жумсайды, үш жүз алпыс жастағы Соппаслы жыраўды алып келеди. Енди Тоқтамыс Нуратдинди қалай өлтириўди билмейди. Ағай менеу Тоғай Тоқтамысқа, Нуратдинге зыяпат берип, сол зыяпатта мәс етип өлтириўин кенеседи. Әкесиниң дослары Аңғысын менен Тыңғысын жәрдем берип қашады. Нуратдин Едигени ізлеп тауып алады.

Үшинши бөлиминде Нуратдин Едигеге келип қосылады. Едигениң хаялы Ақбилек оны жақсы қарсы алады. Төртинши бөлиминде Сатемир хан Тоқтамыстың елине Едиге, Нуратдин менен бирге атланады. Төртинши бөлиминде олардың ноғайлы елине келип Тоқтамыс пенен ушырасқаны сөз етиледі. Тоқтамысқа алты ай он күн мәўлет берип урыс майданына шақырады. Бесинши бөлиминде Тоқтамыстың әскери менен урыс сөз етиледі. Тоқтамыс жеңиледи. Енди ол Едигеге тахтты усынады. Едиге дәўлет қус ушырады. Дәўлет қус үш рет Тоқтамыстың басына қонады. Едиге Тоқтамысқа тахтын береді. Бирақ Тоқтамыстың ярым хан

лығын алады. Еки дос Аңғысын менен Тыңғысына дүнья-мал алып береді. Хаялын Тоқтамысқа қызындай узаттырып әкелдіреді. Алтыншы бөлімінде Тоқтамыс пенен Едиге ортасындағы урыс сөз етиледі.

Едигениң қол астына Тоқтамыстың халқы еки есе болып өтіп кетеді. Бұған ашыұы келген Тоқтамыс Едиге менен урысады. Тоқтамыс жеңіліп қашады. Изинен Нуратдин қуады. Тоқтамыс ханның қасында Кенжембай қалады. Ол Нуратдинге жалынып аман қалады. Енди Кенжембай Тоқтамыс ханның қызы Тыныкейге ақыл үйретеді. Едигеге барып, Тоқтамыстың еки қызы едик, биримизди алдың, биримизди ала алмадың, я «қартайдыңба» деп айт дейді. Қыз солай исеяді. Едигениң қатты ашыұы келип Тыныкейди де алады. Нуратдин намаз оқып отырған Тоқтамысты өлтирип геллесін қоржынға салып келеді. Жолда шопанлардың Едигениң Тыныкейди алғанын еситип Нуратдиннің қатты ашыұы келеді. Келип ашыұ менен қамшыны атқа тартып жибереді. Қамшы үзіліп қолынан шығып хетип әкесинің көзін шығарады. Енди елде жүріуіге уялып басын алып кетеді. Ол Пәрен патшаның журтына келеді.

Жетинши бөлімінде Нуратдиннің Пәрен патшаның қызына үйлениуі қаққында сөз етеді. Пәрен патшаның бир қой менен қызын күнде айдарға жеп турды. Патша ким айдарғаны өлтирсе қызымды беремей дейді. Нуратдин айдарғаны өлтирип патшаның қызын алады. Бир уллы болады. Енди Едиге қаққында сөз етеді. Оның сорамынан бир кемпир балалары менен бир ешкиге таласады. Ол дауды әдиллик пенен Нуратдин шешип береді. Едиге оның шешимін баласы Нуратдин шешкенди түсинип оны сорастырады. Нуратдин Едиге менен жарастырыу үшін Кенжембайға барады. Кенжембай Нуратдинди көйлегиннің арқасына жасырып Едигеге апарады. Едиге баласының гүнасын кеширип, ата-бала қосылады. Нуратдинди өзінің орнына хан етеді.

Дәстанның сюжети тарийхый ұақыға тийкарланған, илимпазлар оны XIV әсирдеги Алтын Орда турмысындағы феодаллық талас-тартысларды Алтын Орданың қулау дәуирин сөз етилетуғын дәстан деп пикир айтады. Дәстанның қахарманлары Едиге, Тоқтамыс, Сәтемир тарийхта болған адамлар. Әлбетте, дәстан

халық дөрөтпеси болғанлықтан бунда тарийхий шынлық дәл берилмеген. Халықтың көз-қарасынан хақыйқый халық дөрөтпеси иретинде халықтың тарийхий қақарманларға көз-қарасын береді.

Дәстандағы тарийхий шынлық хаққында Бартольдтың А. Ю. Якубовскийдің, И. А. Беляев, В. М. Жирмунский, Б. Д. Грековтың мийнетлеринде кең түрде сез етиледі. Қарақалпақ фольклористикасында, Қ. Айымбетов, О. Кожуров, Н. Дәуқараев, Қ. Мақсетов, Қ. Байниязов, Ә. Алымов, Т. Ниетуллаев, т. б. мақалалары бар.

«ЕР ЗИЙҰАР»—қарақалпақ қақарманлық дәстанларының бири. Дәстанды Қурбанбай жыраудан С. Бекназаров хәм Г. Есемуратов жазып алып, 1958-жылы өз алдына кітап етип шығарады. Усы нұсқа 1981-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның ІХ томында Қ. Мақсетов, Г. Есемуратов, А. Қожықбаевтың таярлауында қайтадан шығарылды. Буннан басқа Өзбекстан илимлер Акамедиясы Қарақалпақстан бөлиминиң кітапханасында төрт қол жазбасы сақлаулы.

Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегише: Хорезмнің елинде Ақжүрим деген қалада Хәсен деген хап болады. Қалмақтың ханы Тахтаполат Хорезмди жаулап алыуға 16 мың ләшкери менен келеді. Хәсен хан ел-халқын жыйнап мәсләхәт етеді. Буны балалары Зийұар менен Жанай еситеди. Зийұар душпанға қарсы урысқа атланады. Қалмақтың палуаны Аққозы менен Хорезмнің палуаны Ақжунис жекпе-жекке шығады. Ақжунис жеңеди. Қалмақтың бийлери Абахан, Арсары, Тахтаполатқа урысты тоқтатыуын талап етеді. Тахтаполат тыңламайды. Бийлер Тахтаполатты ушлап Хәсенханға алып келеді. Хәсенхан оны өлтирткизеди. Қалмақларды жеңеди. Хәсен хан қалмақ елине Абаханды патша етеді, бас ұэзири етип Жанайды белгилейди. Жанайға гәуирдің батыр қызы Ақтамақты алып береді. Ер Зийұар қәлендерден пери қызы Айнажамал хаққында еситип оған ашық болады. Ата-анасының айтқанын тыңламай сол қызды ізлеп кетеди. Жолда кеп қыйыншылық көреді. Дууахан оны кийикке айналдырып жибереди. Зийұар кийик түринде Қаншайымның бағына келеді. Қаншайымның хызметши қызы Сусыма Ер Зийұардың кийик емес, адам екенін түсінеди. Дууа менен адамға айналдырады. Оған патша

Заурия ашық болады. Жигит өзінің қаяқтан киятырғанын, Айнажамалды ізлеп киятырғанын айтады. Заурия оған ашық екенлігін, өзі менен қалыуын айтады. Ер Зийұар келісім бермейді.

Заурия жигит пенен бірге Айнажамалды ізлеп шығады. Жолда жин, перилер менен ушырасады. Көп қыйыншылықтан соң Айнажамал менен ушырасады. Екі ашық қосылады. Айнажамалды алып Заурияның елине келип болады. Айнажамал Зийұарға Хорезмді қалмақлар ұайран қылып атырғанын айтады. Ер Зийұар жолға шығады. Оған қызлары менен Заурияда қолына құрал алып жәрдемге келеді. Бул урыс негізінде Хәсенханға бағынған қалмақ елінде, Абахан менен Жанайдың арасында шуғыллардың сөзінен келип шыққан ала-ауызлықтан еді. Ер Зийұар келип урысты басады. Қалмақлар менен Хорезм елінің жарасыуы менен дәстан тамам болады.

Дәстанның тийкарғы идеясы—сыртқы душпанлардан Уатанын қорғау, Хорезмліктер менен қалмақлар арасындағы урыс, батырдың өз елін қорғау менен бірге өзіне ылайық яр ізлеу мотиві берілген. Дәстан хәққында Н. Дәуқараевтың, И. Сағыйтовтың, Қ. Мақсстовтың мийнетлерінде сөз етиледі.

«ЕР ШОРА» — қарақалпақ қахарманлық дәстанларының бири. Бул дәстан қазақларда, ноғай, татарларда да өз версиясына ийе. Дәстанның қысқаша мазмұны (Жанназар жырау варианты бойынша): Әйемгі заманда, мусылман уәлаятында, ноғай журтында, Султан Санжар уәлийханның дәуірінде Наракбай деген бай болады. Бийперзент болады. Қудадан бала тилеп, әуліеге түнеп бир уллы, бир қызлы болады. Улына Шора, қызына Гүмисай деп ат қояды. Балаларын мектепке оқытады. Шора 14 жасына келгенде қостар ізлеп елінен шығады. Жолда киятырып шопан Айдар менен ушырасады. Дос болады. Оны Көзмамбет ханға жибереді. Айдар Көзмамбет дәудің хабарын айтып келеді. Ер Шораның аты Шубар ат өледі. Ғайыптан қәлендер келип Омархан деген патшадан Шубар ат, қылыш сораиды. Омархан бермейді. Қәлендер көзден Омархан енді өзі еки жасауыл менен Шубар атты хәм жау-жарақты Ер Шораға беріп жибереді. Ер Шора Омарханға хызмет етиуге келеді. Патша оған қызын береді. Сарайдағы хә-

мелдарлар Ер Шораны күнлеп оны патша қызы Қарлығашқа жаманлайды. Қыз оған исенбейди. Омархан патшаға қалмақлар урыс ашады. Урысқа Омархан көп әскер жибереди. Ҳеш ким жеңе алмайды. Соңында Ер Шора барып жеңеди, Қарлығашқа үйленип муратмақсетине жетеди.

«ЕР ҚОСАЙ» — қарақалпақ қақарманлық дәстанларының бири. 1940-жылы С. Мәуленов хәм Ш. Хожаниязовлар тәрәпинен Қурбанбай жыраўдан жазып алынды. Ол биринши ирет 1987-жылы жәрияланылды. («Қарақалпақ фольклоры», XVII т.).

Дәстанның қысқаша мазмуны: Ноғайларға қалмақлардың топылысы нәтийжесинде ноғайлар Хорезм жерине жылысады. Еңбекшил деген қала салады. Ноғайлардың батырлары Айкөкше, Күнкөкше, Ер Көкше қалмақтың қолында өледи. Солардың қанын алыу ушын Ер Көкше атланады. Ол қалмақтың ханы Абаханның адам төшин жейтуғын Қобланлы деген дәуи менен бир өзи алысады. Қалмақтың Айда, Қайда, Байла деген дәуи менен алысады, өлтиреди. Ер Көкше батыр жау қолында сауашта өледи. Ер Көкшениң баласы Ер Қосай әкесиниң қанын алыу ушын бир өзи қалмақларға атланбақшы болады. Ер Қосай қалыңлығы Қансулыўға да қарамайды. Анасы Алеўше Қодарды шақырып, Ер Қосайды үйлендириўди өтинеди. Ер Қосайға қыздың әкеси Ағымбай «жетимге қыз бермеймен» деп қарсы болады. Қызда дәслеп қарсы болады. Ер Қосайды көрип қыз ашық болып қалады. Ер Қосай қызға әкесиниң кегин алмай үйленбейтуғынын айтады. Қансулыў Ер Қосайға ашыўы келип әулийеде әруақ болып сөйлеп, Ер Қосайдың жигитлерин кейин қайта рады. Ер Қосай бир өзи жаўға атланады. Қалмақлардың Қобланды, Қарахан, Тасполат дәўлерди өлтиреди. Қалмақ ханы Абахан Ер Қосайға бағынып тахтын хәм қызын береди. Ер Қосай елине келип қалыңлығы Қансулыўды алып әрмансыз дәўран сүреди.

«ЕРСАЙЫМ» — қарақалпақ қақарманлық дәстанларының бири. Оның Қурбанбай жыраў варианты ғана бизге белгили. Дәстан биринши ирет 1990-жылы баспадан шықты. («Қарақалпақ фольклоры», XX том).

Дәстанның мазмуны төмендегише: Хорезмниң елинде Ақжурын шәхәринде Әлеўше деген ханның сорамында жарлы Қуладин деген кисиниң Ерсайым атлы

батыр баласы болады. Әлеуше хан өзинің ұазирлерімен елдің ишінде батыр жыйнастырады. Сонда Ерсайымды да сарайға әкеледі. Ерсайым Хорезмді сыртқы душпанларынан қорғайды. Ол Сарыхан патшаның жети жылдан бери жеңе алмай атырған Қызылханнан қорғайды. Сарыхан патшаның қызы Ақсүнгілге үйленеді.

«ЗАРИАДР ҰӘМ ОДАТИДА» — әйемги сак, скифлердің эпосы. Бул эпос бизге Харес Митиленский (б. э. ш. IV әсир) арқалы жетті. Эпостың мазмұны төмендегіше: Каспий теңизи менен Сырдарья аралығындағы елдерге Зариадр патшалық етеді. Скиф патшасы Омаргтың Одатида атлы сулы, ақыллы жалғыз қызы болады. Одатида түсінде патша Зариадрды көріп ашық болады. Зариадрда түсінде Одатиданы көріп, ашық болады. Зариадр қызға жаушы жибереді. Омар патша жалғыз қызын жат журтқа бергиси келмейді. Омарг қызын өз елинен жигит таңлау ушын той береді. Елиндеги барлық жигитлерди алдынан өткізеді. Қызы шарап қуйылған алтын кесени уаған жигитіне бериу керек еді. Зариадр скифлердің кийимин кийип келеді. Қыз алтын кесени Зариадрға береді. Сөйтип еки ашық қосылады.

«ЗАРИНА ҰӘМ СТРИАНГИЯ» — Әйемги саклардың қақарманлық эпосы. Бул эпостың мазмұны Диодор, Ктесий тәрәпинен жазып қалдырылған. Эпостың мазмұны төмендегіше: Саклардың патшасы өлип орнына хаялы Зарина патша болады. Зарина ер жүрек, батыр, сулы хаял болады. Саклар менен Мидия ортасында урыста Мидияның патшасы Стриангия Заринаны жарадар етеді. Оны аттың үстинен ылақтырады. Өзинің ең гөззал келбеті менен Стриангияны қайран қалдырады. Стриангия оны тутқын етпей жибереді. Парфия патшасы Заринаға маған тий, тиймесең бәрибир урыс ашамаң деп хат жазады. Парфия патшасы Заринаның елин, жерин усылай алғысы келип еді. Зарина оның усынысын қабыл етпейді. Урыс болады. Парфия патшасы оған зорлық пенен үйленеді. Зарина өз елин парфиялардан азат етиу ушын гүреседі. Зарина тутқынға түскен өз әскерлеринің жәрдемінде өз халқын азат етиудің жолларын излестиреді. Тутқынлардың ишінде Стриангия бар еді. Зарина Стриангия менен бирге Парфия патшасына қарсы урыс баслай-

ды. Парфия патшасы жеңилип, Зарина тутқыннан өз адамдарын азат етип алып кетеди. Стриангия Зарина- ны сүйіп қалады. Зарина Стриангияның хаялының барлығын айтады. Стриангия ашықлық отында күйіп, соңында өзін өзі өлтиреді.

«ЗАРИНЕЯ ҰАҚҰЫНДА ЭПОС» — әйемги грек тарийхшысы Диодора бул эпостың мазмунын жазып кеткен. Оның қысқаша мазмуны төмендегише: Әйемги дәуірде мидийларға Артея патша басшылық етти. Ол өлгеннен кейин Артин 22 жыл патша болады. Артиннан соң Астибар 40 жыл патша болады. Астрибардың дәуиринде парфянлар мидийлардан бөлинип сакларға қосылады. Саклар менен мидийлар ортасында узақ жылға дауам еткен урыс болады. Көп қан төгиледи. Еки тәрәп келисимге келиўге мәжбүр болады. Келисим бойынша парфянлар мидийларға қайтадан бағынатуғын болады, бурынғы жерине, ел-журтына ийелик ететуғын болады. Дос, бир-биреўине топылмай жасаўға питим жасайды. Усы дәуірде сакларға Заринейя деген хаял патша еди. Ол батыр, әскерий иске жақсы таярланған, ер жүрек, басқа сак хаялларынан өзгеше еди. Сакларда улыўма хаяллар ерлер менен теңдей урысқа қатнасады, әскерий өнерди жақсы биледи. Ер жүрек батыр болады. Әсиресе, Заринейя басқа хаяллардан батырлығы хәм сулыўлығы менен өзгеше болған. Искерлиги адамларды хайран қалдырған. Заринейя қонсы отырған жабайы қәуимлерди батырлығы менен хайран қалдырған. Бурын сакларға күн бермей, жерин, байлығын тартып алып отырған қонсы қәуимлердин топылысына тыйым салған. Саклардың турмысын жақсылаған, әтирапын беккемлеген, бир неше қала салдырған. Улыўма сакларды құрғын, парахат, бахытлы турмыста жасаттырған. Ол өлгеннен кейин оның халқы Заринейяға деген өзлериниң сүйиспеншилигин билдириў ушын хәм оның естелигин мәңги етиў ушын оның қәбирин басқалардан өзгеше етип ислеген. Үш мүйешли пирамиданың үш тәрәпинде теңдей етип ислеген, қәбириниң үстине оның үлкен статуясын алтыннан ислеп орнатқан.

«ҚАНШАЙЫМ»—қарақалпақ халық дәстанларының бири. Бул дәстан тек ғана Құрбанбай жырау репертуарларын да ғана бар. Басқа вариантлары бизге еле белгисиз. «Қаншайым» дәстанын ең биринши рет О.

Хожаниязов Қурбанбай жыраудан жазып алған. Усы варианты 1957-жылы хәм 1981-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның көп томлығында китап болып басылып шықты. Буннан басқа Қ. Мақсетов тәрәпинен екінши рет жазылды. Бул варианты еле шыққан жоқ.

Дәстанның қысқаша мазмұны төмендегише: Сардақлы елинде, қазаяқлы урыўында жетпис жасар хан Сулайман деген болады. Оның Абдулла атлы улы, Қаншайым атлы сулыў қызы болады. Қаншайымды молла Мүшкилге тапсырып, өзи баласы Абдулла, ҳаялы Халымша менен Қабаға кетеди. Молла мүшкил қызды жаман нийет пенен қолға түсирмекши болады, қыз ҳийле менен оның қолынан қутылады. Молла Мүшкил Сулайманның киятырғанын еситип, Қаншайымнан бұрын өзиниң сыры ашытып қалмаў ушын оны жаманлап алдынан шығады. Ашыўы келген Сулайман баласы Абдуллаға Қаншайымды өлтириўди буйырады. Ағасы келип қызды шөлистанға әкетеди. Қыз Абдуладан өлтирмеўип соранады. Абдулла Қаншайымды шөлистанға таслап, кийимши қанға бояп алып келеди. Қаншайым шөлистанда жүриўге шамасы келмей талып атырған жеринде Елпен елиниң батыры Абдирахман аң аулап жүрип көреди. Абдирахман қызды алып кетеди. Қыз өзине келип басынан өткен уақыяларды айтып береди. Абдирахман қызды унатып үйленеди. Асқар хәм Мамыт деген уллы болады. Елпен елиниң патшасы Бабахан батыр Абдирахманды Сардақлы елиниң патшасы Темирханға ұрысқа атландырады. Темирханның тәрәпинен Қаншайымның ағасы Абдулла, Бабахан тәрәпинен Абдирахман шығып алыспақшы болады. Екеўи де бир-бирине қарсы урысыўға тийкар жоқ екенин түсинип дос болады. Еки батыр себепли еки халық дос болады. Енди Абдирахман ҳаялы Қаншайымды алып оның ата-анасына келеди. Қаншайым молла Мүшкилди әшкара етеди, оны өлтиреди.

Дәстан ҳаққында Қ. Мақсетовтың, И. Сағитовтың мийнетлеринде сөз болады.

«ҚИТАБИ ДЕДЕМ ҚОРҚУТ» — түркий тиллес халықлардың орта әсирдеги қахарманлық эпосларының бири. Бул IX—XV әсирлерден халық творчествосын Қорқыт бабаның гүрринлери циклине бириктирген жазба естелик. Хәзирги дәўирде рус, немец, түрк, итальян тиллерине аударылды. Рус тилине В. В. Бар-

тольдтың (1869 — 1930) аудармасында белгили болды. Ол отыз жылдай (1890—1920) дауамында бул мийрас-тың үстинде иследи. Бирақ илимпаздың тири уақтында жарық көрмеді. 1950-жылы эзербайжан илимпаз-лары Г. Араслы хәм М. Тахмасиаб айырым өзгерислер менен В. В. Бартольдтың аудармасын жәриялады. (Деде Коркут, Баку, 1950). 1962-жылы В. В. Бартольд-тың аудармасын В. М. Жирмунский хәм А. Н. Коно-новтың таярлауында илимий комментариясы, алғы сөзи менен шықты. (Книга моего деда Коркута, Москва — Ленинград, 1962 г.)

Бул эпос он еки бөлимнен ибарат. Хәр бөлимин «Қосық» деп атайды. (Хәр бөлиминде бир дәстанның сюжети бар. Сонлықтан барлығының мазмунын айтып бере алмаймыз. Ишинен 3 қосығына тоқтауды мақул таптық). Бириншиси «Дерсеханның баласы Бегач—Хан ҳаққында қосық» деп аталады. Бул бөлимин мазмуны төмендегише: Баюндурхан той береді. Қимнің изинде мал-дүньясына ийелик ететуғын баласы болмаса оны тойда қара үйге киргизип хұрмет көрсетпейди. Бий-перзент Дерсехан буған қатты өкпелеп кетеді. Ол қу-дадан бала тилейди. Тилеги қабыл болып бир уллы бо-лады. Баласына Қорқыт ата Боғачжан деп ат қояды. Баласы батыр, ер жүрек болады. Оны Дерсеханның 40 жигити қызғанып әкесине жаманлайды. Әкеси сөзге ерип баласын аңға алып шығып оқ жай менен атады. Анасы баласын излеп келип жарадар жерни сүти ме-нен емлейди. Боғачжанның тири киятырғанын билген 40 жигит енди Дерсеханды өлтирмекши болады. Оны баласы келип азат етеді.

«Салор-Қазанның үйи қалай ұайран болғаны ҳақ-қында қосық» бөлиминде Салор-Қазан өзиниң 90 жи-гити менен шарап ишип мәс болып отырғанда гяурлар оның қаласын, елин, ҳаялы Бурла — Хатунды, бала-сы Урузды бенде қылып әкетеді. Гяурлардың патшасы Шюкли Бурла-Хатунға хызметши етип қойғысы келе-ди. Тутқында турған ҳаяллар Бурла-Хатунды жасыра-ды. Барлық ҳаяллар Қазанның ҳаялымыз дейди. Шюк-ли енди баласын сойып, етин шашлық етип беремен, ким жемесе, сол Қазанның ҳаялы дейди. Бурла-Хатун баласына барып не қылайын, сениң өлгениңди көре-йин бе, я берилейин бе дейди. Баласы берилме, мениң өлгенимди көргенин абзал дейди. Сөйтип, турғанда Са-

лор—Казанның өзи келип оларды азат етеди.

«Кан-Бурының баласы Бамси-Бейрек Һаққында қосық.» бөлимининң мазмуну төмендегнше: Бай-Бура-бек атлы Баюндурханның беклерининң бири бийперзент болады. Баюндурхан жигитлерине Бай-Бураға перзент тилеткизеди. Олар Һәммеси таңирден перзент тилейди. Бай-Бура-бек уллы болады. Оған Бамси-бейрек деп Қорқыт баба ат қояды. Бейрекке Байбиджан—бектинң қызы Банучечекти атастырып қояды. Бамси-Бейрек қызды излеп келеди. Қыз өзін ат жарысынан, оқ жай атыспадан, гүрестен женсе соған тийетуғынын айтады. Жигит жеңеди. Бану — чечекке жүзик берип кетеди. Қызды айттырып алыўды әкесинне айтады. Бану — чечектинң Қарчар деген ағасы болады. Қарындасын айттырып келген адамның бәрине мың жылқы, мың түйе, мың қой, мың қуйрығы жоқ ийт, мың бүрге, талап етпекши, егер таўып бермесе өлтиремен дейди екен. Қорқыт баба келип бәрин таўып беремен дейди. Қорқыт бабаның жәрдеминде қызды алады. Той болып атырғанда Бану—чечекке ашық гяурдың патшасы топылып Бамси-бейректи тутқын етип әкетип зинданға салады. Ол он алты жыл тутқында болады. Қарчар кимде-ким Бамсининң тирисинен хабар берсе, сүйинши беремен, егер өлди деп келсе қарындасымды беремен дейди. Яланчининң баласы Яртачук Бамсини өлди деп хабар берип өзи Бану-чечекке үйленбекши болады. Бамсиге гяур патшасының қызы ашық болып зинданнан шығарады. Бамси Һаялының тойына келеди. Бану-чечектинң кеўилининң өзинде екенлигин биледи. Яртачукты өлтиреди. Өзининң Һаялына, ата-анасына қосылады, Қорқыт баба бул қосықты айтып береди.

Қарақалпақлар арасында Қорқыт бабаның сөзлери оған байланысты әпсаналар кең таралған. «Қорқыттын сөзи» Һаққында, Қорқыт бабаның қобызды қалай соққаны Һаққында әпсаналар бар. «Китабы дедем Қорқут» әдебий естелигиндеги Һәр бир сюжет, Һәр бир сөз қарақалпақ халық творчествосының ишнде жасайды. Бул Һаққында сөз етиў өз алдына тоқтаўды талап етеди.

«ҚОБЛАН» — қарақалпақ қаҺарманлық дәстанларының бири. Дәстанда ел қорғаў, сыртқы басқыншыларға қарсы гүрес идеясы сөз болады.

Дәстанның биринши қарақалпақша версиясын

И. А. Беляев 1903-жылы Қыпшақта Имамқұлы деген кисиден жазып алған ұсы варианты революцияға шекем басылды. Оннан соң 1940-жылы Есемурат жыраудан Н. Жапақов тәрәпінен жазып алынып 1941-жылы басылды. Буннан басқа Арзымбет жырау, Қарам жырау, Нағым жырау, Дәулетмурат жырау, Асқар жырау, Жәнибек Асқаров вариантлары бар. Ұсы вариантларының ишінде Есемурат жырау варианты 1941, 1959, 1981-жыллары басылады, рус тилине аударылды.

«Қоблан» дәстаны қаққында А. Қ. Боровков, М. Әуезов, Н. Дәуқараев, И. Сағыйтов, О. Кожуров, Қ. Мақсетов, т. б. илимпазлардың мийнетлери белгили.

Дәстанның қысқаша сюжети төмендегише: Бийперзент Қыдырбай қудадан бала тилеп, әулийелерге кемпири менен түнейди. Кемпири жолбарыстың жүрегине жерийди. Қобланды туғады. Қоблан ер жеткен сон ол қалмақтың елиндеги Сейдимханның қызы Құртқа сулыұдың хабарын еситип соны излеп жолға шығады. Құртқаға таласып атырған палуанларды жеңип арша ағашты қулатып Құртқаны алып елине қайтады. Өз елинің патшасы Ақшахан Қобланнан қатты қорқады. Ол Қобланды өлтириу үшін узақтағы душпанларына бизди шаумақшы деп жумсайды. Қоблан дәслеп Бөке дәу менен алысады, оны жеңеди, Ақшахан енди оны Барса келмеске Көбикли дәуге жумсайды. Көбикли дәу оннан күшли келеди. Оны жеңе алмай хәлсирегенде аты торыша ат Құртқаның ағасы Қараман батырға келип жәрдем сорады. Қараман барып жәрдем бергенде Қоблан Көбиклинн жеңеди. Өзү Көбикли менен алысып жүргенде елин Алшағыр шауып кетеди. Қоблан келип Алшағырды өлтирип өз елин азат етеди. Ақшахан енди Қобланды Дәукемпир хәм Шарықлы дәулерге жумсайды. Қоблан оларды да өлтирип келеди. Енди ол өзинин ен баслы душпаны Ақшахан екенин түсинип оны өлтиреди. Қобланның улы Мырза Сайым әкесинин досты Ер Сайымды өлтирген Қызпалуан менен урысады. Оны жеңип оған үйленеди. Дәстанның соңында Қоблан ел-халқын батыр баласы Мырза Сайымға тапсырып өзи әрмансыз қайтыс болады.

Дәстанның дәретилген дәуири, дәстанда сөз болатуғын уақыялар қайсы дәуирге тууры келеди деген сорауға изертленген жұмысларда пикир айтылды. Дәс-

танда ұақыя қыпшақлардың арасында болып өтеді. Қыпшақлардың қалмақлар менен урысы соған қарап илимпазлар дәстанның дөретілген дәуирин ноғайлы, қыпшақ дәуири, яғный XIII — XIV әсир деп белгилейді.

«ҚУРБАНБЕК» — Қурбанбай жыраудың репертуары арқалы бизге жеткен дәстанлардың бири.—Дәстанды 1938-жылы С. Мәуленов, Ш. Хожаннязовлар Қурбанбай жыраудан жазып алған еди. 1962-жылы биринши рет, 1981-жылы «Қарақалпақ фольклорының» көп томлығында екінши рет басылды.

Дәстанда сыртқы душпанларға қарсы гүрес сөз болады. Мазмуны төмендегише: ноғайлы елинде Қарабай деген ердің Қурбанбек атлы улы болады оған атса оқ өтпейтуғын, шапса қылыш кеспейтуғын батыр болады. Ол қас еткен душпанын өлтирип, сүйген қызы Мәлинка қубба менен дәуран сүрип жүргенде қулағына Шейирхан деген патшаның елин қул етип, өзін өлтириу ойында барлығын айтқан саза келеди. Шейирхан урысқа атланады. Оған хаялы Малнка, баласы, иниси жәрдем береді. Урыста Қурбанбектин ағасы Сұлтан өледі. Қарындасы Мақсым—қыз ағасы Қурбанбекке жаманлық ойлайды. Ол Шейирханға ашық болады, оннан ағасын өлтирип бериуди өтинеди. Шейирхан Мақсым қызға Қурбанбекти алдап суұлап барса адам аман өлмейтуғын Абыхаят, Абызамзам Абыпалбек сууына жумсауын, сол жақта Қурбанбектин өлип келетуғынын айтады. Қурбанбек халыққа дәри болған бул сууды алып келиуге атланады. Көп қыйыншылықлар менен ойлаған мақсетине жетеди. Шейирханды қарындасы Мақсым қыз бенен бирге өлтиреді.

Қурбанбек дәстанда халық ушын жавын аямайтуғын халық батыры ретинде сүүретленеди. Унамсыз образға—Қурбанбектин қарындасы Мақсым қыз, қалмақ ханы Шейирхан образлары киреди.

Бул дәстан ҳаққында Қ. Мақсетовтың мийнетлеринде сөз етиледи.

«ҚЫРЫҚ ҚЫЗ» — қарақалпақ қахарманлық дәстанларының бири. Дәстанның ең баслы өзгешелиги оның сюжетинде, хаял-қызлардың ел қорғауы басқа халықларда ушыраспайды, аналогиясы жоқ дәстан. Дәстанның тийкарғы идеясы сыртқы басқыншылардан өз елин қорғаған батыр қызлардың қахарманлығын мақтананыш етиу.

Дәстанның қысқаша сюжети төмендегіше: Ата журты Түркстанда, Ноғайлы елинде Алъяр деген байдың алты улы хәм бир қызы болады. Қызының аты Гүлайым болады. Қызы қырық қызды алып Мийұалы деген жерге қала салып әскерий ойын үйренип елден бөлек жасайды. Гүлайым сөйттип жүргенде оның елине қалмақтың ханы Суртайша урыс ашып келип елжуртын талап, халқын бенде қылып алып кетеди, елине келсе, усындай жағдайдың үстинен шығады. Ол Суртайшаның изинен қуады. Оған Хорезм батыры Арыслан қосылады.

Арыслан болса қарындасы Алтынайға ашық болған Надиршаның жаманлығынан соң елден шығып сыртынан ғайбана ашық болып, Гүлайымды излеп киятырған еди. Арыслан менен Гүлайым хәм Гүлайымның қырық қызы Суртайшаның елине келип урысады. Суртайшаны өлтирип өз халқын азат етип алып қайтады. Гүлайым Арысланға турмысқа шығады. Хорезмде Надиршаның қолында күнликте жүрген Алтынайды азат етеди. Арыслан менен Гүлайым Надиршаға қарап урыс ашып Хорезмди Зулым патша Надиршадан азат етип оны өлтиреді. Дәстанның соны еки батырдың барлық душпанларын жеңип мақсетине жетиуи менен тамамланады.

«Қырық қыз» дәстанын изертлеген илимпазлар бундағы ҳаял қызлардың қолына қурал алып өз елин қорғау идеясына тийкарланып әйемги матриархат дәуириниң естеликлери деген пикирди айтады. (С. П. Толстов, П. П. Иванов, Л. Климович, Т. А. Жданко, Н. Дәүқараев, М. К. Нурмухамедов, С. Камалов, Л. С. Толстов, Х. Есбергенов, У. Оразбаева). Арал теңизи әтирапындағы әйемги сак массагет қәуимлеринде аты әпсана болып қалған патша ҳаяллар Семпрамида, Зарина, Тамирамида, Тумарислер ҳаққында легендаларды усы дәстан менен байланыстырады.

Дәстанның сюжети әйемги массагетлердиң ҳаял патшаларын сөз еткени менен ондағы айырым ұақыялар берги XVII—XVIII әсирдеги тарийхый ұақыя, тарийхый адам атлары менен жақын келеди. Бунда қалмақлардың атланысы, Иран шахы Надиршаның XVIII әсирдиң 40-жылларында Хорезмди басып алғанлығы, қалмақлардың Түркстан, Хорезм территорияларын жаулап алыуы бул тарийхта болған ұақыя. Дәс-

тан бир дәуирге емес, бир неше дәуирге хызмет еткен-
ликтен, хәр дәуирде ол өзгертип, редакторланып оты-
ратуғын болғанлықтан онда хәр түрли дәуирдің тарий-
хый шынлығы болыуы тәбийий.

Дәстан бойынша илимпазлар бираз изертлеу жу-
мысларын иследи. Н. Дәуқараев, И. Сағитов, Ө. Кожу-
ров, Қ. Мақсетовтың мийнетлери жазылды.

«Қырық қыз» дәстанының бизге белгили Қурбанбай
жырау, Қыяс жырау варианты, Қурбанбай жыраудың
берген мағлыұматы бойынша оны XVIII әсирде Жийен
жырау жырлаған. Оннан Халмурат жырау, оннан Шақ-
қай жырау, оннан Қазақбай, оннан Жийемурат жырау
жырлаған. Ал Қурбанбай жырау Халмурат жыраудан
үйренген.

«Қырық қыз» дәстаны Сәдирбай Мәуленов хәм
Шәмшет Хожаниязовлар тәрәпинен 1938-жыллары Қур-
банбай жыраудан жазып алыу басланды. Оны А. Бе-
гимов толық жазып алады хәм бул дәстан 1944-жылы
биринши рет басылды. Соннан берги жыллар ишинде
1956-жылы хәм 1980-жылы «Қарақалпақ фольклоры-
ның көп томлығында басылды. Рус тилинде С. Сомо-
ва, А. Тарковский аудармалары шықты. Өзбек, қазақ,
түркмен т. б. тиллерге аударылды.

«МӘСПАТША» — қарақалпақ халық дәстанлары-
ның бири. Бул дәстанда ашықлық хәм қақарманлық
мотиви бирге алып барылады.

Дәстанды 1934-жылы Төре жыраудан, Қ. Айымбе-
тов жазып алған. Буннан басқа Әбдимурат жыраудан,
Қыяс жыраудан, Қайыпназар жыраудан жазып алын-
ған. Соның ишинде Әбдимурат жырау варианты 1940-
жылы хәм 1982-жылы басылып шықты.

Дәстанның қысқаша мазмұны төмендегише: Бухара
журтында Кенегес елинде Әбдикерим деген бай бий-
перзент болады. Ол қудадан бала тилейди. Тилеги қа-
был болып бир уллы болады. Баласына Мәспатша деп
ат қояды. Мәспатша ер жетеди. Оның түсине Айпар-
ша атлы сулыу қыз енеди. Мәспатша қызды излеп жол-
ға шығады. Айпарша Шыршық дәрьясының бойында
Тамо деген елде Лабақбай деген байдың қызы екен.
Қызды Мәспатша алып елине қайтады. Жолда Айпар-
шаға ашық болған қалмақтың ханы Бабахан олар ме-
нен ушырасады. Қатты қырғын сауаш болады. Сауаш-
та Мәспатша менен Айпарша қақарманлық көрсетеди.

Бабаханды жеңеди. Мәспатша Айпарша менен елине жетейин деп турғанда Бабаханнан соң болған Оразалы хан Алаңғасар дәуди олардың изинен жибереди. Бул урыста Мәспатша жарадар болады, Айпарша қолға түседі. Енди Айпарша Оразалы ханның елинде күн болып жүреді. Бир ул хәм бир қыз туады. Балаларын жасырып дослары тәрбиялайды. Мәспатшаның әкеси Әбдикерим бай баласын, келинин излеп Лабақбайға келип болған уақыяны биледи. Айпаршаны жасырып келип тауып алады. Оны балалары менен бирге елине алып кетип баратырғанда Оразалы хан биліп қойып алдынан көп әскер менен шығады. Қатты урыс болады. Урыста Айпарша Оразалы ханның әскерлерин жеңеди. Ханды баласына шалдырады. Оразалы ханның орнына өзине жәрдем берген Қараманды хан етип, өзлери елине қайтады. Жолда жарадар болып тоғайда күн кеширип атырған Мәспатша менен көрседи. Балалары бәри қосылысып елине қайтады.

Дәстанның бас қаҳарманы Мәспатша хәм Айпарша. Олардан басқа Мәспатшаның әкеси Әбдикерим бай, Айпаршаның әкеси Лабақбай, Қараман, Ғайып еренлер, Мәспатшаның аты Мәжнун ат, образлары берілген.

Унамсыз қаҳарманларына қалмақтың ханы Бабахан, Оразалы хан, Алаңғасар дәу, Шәрдене баба киреди.

Дәстанда болған уақыяны илимпазлар Қ. Айымбетов хәм О. Кожуровлар ноғайлы дәуиринде дөрелген десе, А. Әлиев, Қ. Мәмбетназаров, А. Қаримов, Т. Ниетуллаевлар XVII—XVIII әсир деп белгилейди.

«Мәспатша» дәстаны бойынша И. Сағыйтов, Қ. Мақсетов, А. Әлиев, А. Тәжимуратов, А. Қаримов, Қ. Мәмбетназаров, Т. Ниетуллаевлардың изертлеу жумыслары бар.

«САЯТХАН — ХӘМИРЕ» — қарақалпақ халық дәстанларының бири. Бул дәстан түркмен, әзербайжан, өзбек, қазақ халықларында бар.

Қарақалпақ халық бақсыларынан Ақымбет, Муўса, Сүйеу, Жапақ, Ешан, т. б. бақсылар атқарған. Бизге Жуман бақсы, Әмет бақсы вариантлары белгили. Жуман бақсы вариантын оның шәкирти Минәж Матсапаевтан М. Низаматдинов жазып алған варианты

1985-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XIV томында жәрийяланылды.

Дәстанның мазмуны төмендегіше: Хазар елинің Гәнжиқарабар деген қаласында Ашық-Ахмет, Сейдахмет деген екі дос болады. Екеуінде бийперзент болады. Екеуі қудадан бала тилеп ақлай қуда болады. Екеуінің тилеги қабыл болып перзентли болады. Ашық Ахмет ұллы болып атын Әмиражан, Сейдахмет қызы болып, атын Сәрбиназ қояды. Екі бала мектепте оқиды. Екеуі ер жеткен соң қосылады. Бір күндері Хәмиражан түсінде бір перийзатты көріп, соған ашық болып ізлеп кетеді. Әкесі Ашық Ахмет бірге кетеді. Олар Темирқанлы жұрттың елине келеді. Патша қызы Гүлзардың бағына келеді. Ол жерден олар кетеді. Көп жол жүріп Мәмметхан патшаның қызы Саятхан перийдің бағына келеді. Саятханда Хәмирені түсінде көріп, ашық болып, келиуін күтип жүрген еді. Олар қосылады. Әкесі елине қайтады. Хәмире менен Саятхан алты ай зауқы-сапа сүрген соң Хәмиренің есине ели-журты, хаялы Сәрбиназ түсіп кетпекши болады. Жолға шығады. Саятхан оның кеткенін қайғырып талып қалады. Хәмиреге ярың көшкіден бойын таслап өлді деген хабар келеді. Хәмире изине қайтып Саятханды өзі менен бірге алып кетеді. Хәмире елине келип, ата-анасына қосылып, той береди. Дәстанның соңы усы той менен тамам болады.

«ТУМАРИС» — Орта Азия халықтарының әйлемгі дәуірдегі эпосларының бири,

Бизің дәуірімізден бұрынғы Орта Азия, Мавре-нахрда патша болған батыр хаял хәққында эпос. Ол хәққында грек тарийхшысы Геродот (484—425) жазып кеткен.

Эпостың мазмуны төмендегіше: Тумарис әйлемгі массагетлердің патшасы болады. Ол массагетлерди сыртқы басқыншылықтардан сақлап, құрғын турмысқа әкелген батыр патша болады. Массагетлерди жаулап алыу хәм Тумариске үйленуі ушын иран патшасы Кир урыс ашады. Тумарис елди бұлдирмеудің жолларын излестиреди. Кир бұған келиспейди. Тумарис елди Кирдің парохатшылық жол менен келисімге келмейту-

ғынын түсінеди. Кирге ол былай дейди: «Енді қан төкпей болмайын деп тур. Дәрьяға көңір соғаман деп әуеге болма. Дәрьядан өтемен десей, сен өтіп болғанша үш күнге әскеримди жыйнайман. Саған кесеңт қолтирмеймен. Егер дәрьядан бизге өт десең өтемен» дейди. Урысқа Тумарис мәртлерше таярланады. Урыста Кир Тумаристің баласы Спарганизди мәсетип қолға түсиреди. Буған қатты ашыуы келген Тумарис Кирге «сен баламды сауаш майданында емес, хийле менен қолға түсирдің. Баламды маған қайтарып берип, келген изиң менен қайтпасаң, массагетлердің қудайы Қуяштың хұрейи менен ант өтемен, сениң көзиңди қанға толтыраман» дейди. Кир қайтпайды. Урыста Тумарис женип Кирдің геллесин қан толы гумге салып: «сен өмир бойы қанға тоймадың, мениң баламды хийле менен қолға түсирип, мени баламнан айырдың. Мен өз антымды орынлап сени қанға тойдырайын» дейди.

«ХАЖЫ—ГИРЕЙ»—қарақалпақ қахарманлық дәстанларының бири. Бунда ел қорғау, ғәрезсизлик идеясы сөз етиледі. Бул дәстанның хәзирше бизге Қурбанбай жырау варианты белгили. Оны 1939—41-жыллары Сайыпназар Бекназаров жазып алған. Биринши ирет 1987-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XVII томында шықты.

Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегише: Хорезм елинде Қахат деген қалада Бабаханның сорамында Қыдыр деген ұәзир болады. Бабахан патша бир күни оннан маған қарсы болғандай адам барма деп сорайды. Сонда Қыдыр маңғыт елинде Гирей батырдың барын айтады. Бабахан патша оны қалмақ патшасы Тоқсауылға Жут сатқынлық ислейди. Оны Тоқсауылдың батыры Алшағырдың алдына алдап әкеледи. Жуттың сатқынлығын билип Гирей қулақ, мурнын кесип алады. Алшағыр менен Хажы Гирей алысады. Гирей әззилейди. Ол Түкли Әзиз бабасынан мәдет сорайды. Түкли Әзиз бабасы жәрдемге келеди. Гирей Алшағырды өлтиреди. Гирей душпанларын жеңип елине қайтады.

«ХҰРЛИХА — ХӘМИРЕ» — қарақалпақ халық дәстанларының бири. Оның Жуман бақсы вариантын Жуман бақсының баласы Жанабай Жумановтан, С. Садықовтан, Мәдирейим Матжановтан жазып алынған вариантлары бар. М. Матжановтан жазып алынған ва-

рианты ғана жарық көрді. Ол 1986-жылы «Қарақалпақ фольклоры» ның XV томында басылып шықты. Бул дәстанның қазақ, түркмен, уйғыр версиялары бар.

Дәстанның қысқаша мазмұны төмендегіше: Бұрынғы өткен заманда Мысыр шәхәрінде Қысырау деген патша болады. Ол бийперзент болады. Құдадан бала тилеп тахтын таслап Мәкке-Мәдийнеге кетеди. Патшаның үлкен хаялы еки ул, киши хаялы бир ул, бир қыз туады. Улының атын Хәмире, қызының атын Гүлжәмийла деп қояды. Әкесі Қысырау патша түсінде бұлбүлгөя қусты көріп ашық болады. Балалары қусты ізлеп Шынмашынға кетеди. Жолда Хәмиренің түсіне Әлий Шахымардан менен Хәзирети Әлий енеди. Олар Хәмиренің жуптысы перилер патшасының қызы Хұрлиха екенін айтады. Хәмире енді Хұрлиханы ізлеп кетеди. Жолда бағқа ушырасады. Сол бағқа Хұрлиха тоты қус болып келеди. Силкиніп түсінде көрген қыз болады. Екеуінің некесін пирлер келип қыйып кетеди. Хұрлиха Хәшитауық деген дәуге Сәмен бағдың ишінде сандықта турған бұлбүлгөя қусын әкелдіреді. Хұрлиханың тууысқаны Хұрлизапыран бұлбүлгөяны адамызатқа кетип баратырғанын билип Какнус дәуін жибереди. Какнус Хәмирени қушақлап аспанға алып шығады. Бұны Хұрлиханың дәуи Хәшитауық көріп аспанға ушады. Еки дәу аспанда алысады. Хәмире дәуден қутылып жерге қарай сырғыйды. Оның түсіп киятырғанын Хұрлиха қорра таслап билип, лашын болып ушады. Хәмирени жерге түсіреді. Бұлбүлгөя Хұрлизапыранның қолында қалады. Хұрлиха урыс ашып Бұлбүлгөяны алады. Хұрлизапыран Хәмиреге ашық болып қалады. Апалы-сиңлиге неке түспейди. Хұрлиха енді Хәмиреге бұлбүлгөя қусты беріп елине узатады. Кетерінде оған өзінің шашын береді. Егер тутандырса келетұғынын айтады. Хәмире жолда көп елдерден еки ағасын ізлейди. Қыз палұанның елинен табады. Қыз палұанды жығып құршық ағасына алып береді. Зийұар ағасына Гүлжан деген байдың қызын алып беріп, еки ағасында үйлендіріп елине қайтады. Жолда ағалары жаманлық ойлайды. Хәмиренің еки көзін ойып өзін қудыққа таслап кетеди. Бұлбүлгөя қусты алып әкесіне келеди. Қысырау патша болған ұақыяны биледи. Хәмирени қудықтан шығарып алады. Хәмире Хұрлиханың шашын өртейди. Хұрлиха келеди.

Хәмирениң көзин орнына салады. Еки ағасын қайтадан Қызпалұанның елине апарып таслайды. Қысырау патша Хәмиреге тахтын береди. Хұрлиха менен қосылып той береди.

«ШАРЪЯР» — илимпазлар бул дәстанды социаллық-турмыс мәселелерин сөз ететуғын халық дәстанларының бири деп никир жүргизеди. Негизинде бул ертеклик сюжетке қурылған, қарақалпақ дәстанларының ишинде қыялый мотив күшли берилетуғын дәстан.

Бул дәстанның бизге Нурабылла жыраудың шәкиртлери тәрәпинен жетип келген вариантлары белгили. Құлмамбет жырау, Есемурат жырау, Өтенияз жырау, Қыяс жырау, Жумабай жырау вариантлары жазып алынған. Соның ишинде Ә. Шамуратов тәрәпинен жазып алынған Қулемет жырау варианты ең толығы, ол 1959-жылы басылып шықты. С. Северцовтың аудармасында рус тилинде де шықты. Бул дәстанды жазып алыу исине Ә. Шамуратов, Х. Тәжимуратов, Қ. Әбибуллаев, Р. Хожамбергенев, Қ. Мақсетов, Қ. Мәмбетназаровлар қатнасты.

Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегише: Шахий-дарап деген патша бийперзент болады. Патша 9 ҳаял алады, биреуи де туўмайды. Ақыры ол бийперзентликтің дәртинен тахтын таслап кетип баратырса алдынан шарық ийирип отырған үш қыздың сөйлескен сөзин еситеди. Үлкен қызы: «Шахидарап патша мени алса, бир пиллениң жибинен барлық әскерине жететуғын шатыр ислеп берер едим» дейди. Екинши қызы: «Патша мени алса бир арпаның дәнинен барлық әскерине жететуғын азық-ауқат ислер едим» дейди. Ең кишкени: «Патша мени алса, алтын айдарлы ул, гүмис айдарлы қыз туўып берер едим» дейди. Патша буны еситип сарайына келеди, тахтына қайтадан отырып, қызларға жаўшы жиберип алдырады. Үлкен еки қыз үәделерин орынлай алмайды. Кишкениси тоғыз айда бир ул хәм қыз туўып беретуғынын айтады. Патша ҳаялы туўатуғын ўақытта шикәрға шығып кетеди. Гүлшара ул хәм қыз туўады. Патшаның тоғыз ҳаялы оны қызғанып жаманлық ислейди. Гүлшараның қойнына пышық пенен күшик салып улын хәм қызын хәўизге таслатады. Патша келип күшик пенен пышық туўған Гүлшараны зинданға таслатады. Мәстан кемпирдиң ойласығы менен тоғыз ҳаял хәўиздеги ул хәм қызды

өлтирiуге Қодар қулды жибереди. Қодар қул балаларды тауға апарса, тау өлтirme деп сөйлейди, сууға апарса суу, шөлге апарса шөлiстанлық сөйлейди. Ақыры өлтiре алмай жолдың дәрбсiтине таслап кетеди. Тоғыз ҳаялға балалардың көйлегин қанға бояп, өлтiрдiм деп алдап барады. Балаларды кийiк емизеди. Оны Шасыуар деген ханның қулы Қараман көрiп ханға ушлап апарады. Әнжiм хәм Шарьяр Шасыуар патшаға перзент болады. Шарьярдың тири екенлiгiн Дарапша патшаның тоғыз ҳаялы есiтiп, оны өлтiрiп қайтыуышын Мәстан кемпирдi жибереди. Мәстан мама Шарьярды алдастырып Бұлбұлгөяның журтына жумсайды. Шарьяр Бұлбұлгөядан жеңилiп тас болып қатып қалады. Қарындасы Әнжiм атасынан рухсат алып, Жахангирдiң жәрдеми менен Бұлбұлгөяны жеңiп Шарьярды босатады. Жеңилген Бұлбұлгөя Шарьярдың елiне қаласын әкеледи. Шарьярды өз әкеси Дарапша табады. Жахангирдiң жәрдеми менен Шарьяр атасын биледи, анасын зинданнан шығарып барлығы қосылады. Анасына жақсылық ислеген шопанға Әнжiмдi береди. Дарапшаның тоғыз ҳаялы, мәстан кемпир өлтiриледи. Анасына қосылады. Сөйтiп мурад-мақсетине жетеди.

Дәстанның унамлы қахарманлары Шарьяр, Әнжiм, Гүлшара, Дарапша, Жасыуар патша, шопан жигит, Жахангир. Ал, унамсыз қахарманларына патшаның тоғыз ҳаялы, мәстан кемпир, Қодар қул образлары киреди.

Дәстанның дөрелиу дәуирин илимпазлар орта әсирге киргизеди. Сюжетиндеги қыялый перилер, дууа оқып адамларды тас етиу, қуллар т. б. усындай уақыялардың берилиуине тийкарланып дәстанды ең әйемги дәуирде дөрелген дәстан деп есаплайды.

«ЮСУП — АХМЕТ» — қарақалпақ халық дәстанларының бири. Оның қарақалпақ қыссахан, бақсылары атқарған алты варианты жазып алынған. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлiминiң китапханасында сақлаулы. Солардың ишинде Әмет Тарийхов пенен К. Хабибуллаев жазып әкелген варианты бириктирилип 1986-жылы «Қарақалпақ фольклоры»ның XVI томында биринши рет басылды. Бул дәстан түркмен, өзбек, азербайжан, қазақ халықларында өз версияларына ийе.

Дәстанның қысқаша мазмуны төмендегіше: Испан хан деген елде Бозуғлан деген патша болады. Оның Әлибек, Бағыбек деген екі сәркардасы болады. Бозуғлан оларға қарындасын береді. Екеуі де ұллы болады. Әлибек ұлына Юсупбек деп, Бағыбек Ахметбек деп ат қояды. Бозуғлан жийенлеріне он мың үйлі елатты енші етіп береді. Екі жигиттің абыройы өсе береді. Оларды Бозуғлан патшаға сәркардалары жаманлайды. Бозуғлан Юсуп-Ахметке көшің деп хат жазады. Олар он мың үйі менен Бадахшан қаласына көшіп келеді. Қызылбасқа ғазаұат сауашын ашады. Олардың даңқын Хийұа ханы Ералы еситіп елші жиберіп шақыртады. Ералы хан тахтын усынады. Юсуп тахтты өзине ылайық көрмейді. Ералы хан қызы Гүлхәселді береді. Ахметке султанның қызы Гулайды береді. Юсупбектің елін Хорезмге көшіріп әкеледі. Гөне Хорезм қаласын Юсупбекке, Харазис қаласын Ахметбекке береді. Шынмашын журтының патшасы түс көреді. Оны Баба Қамбарға жорытады. Ол Юсуп-Ахмет келип қалаңды алады деп жорыйды. Гөззалша патша кимде-ким маған Юсупбекти тутып берсе журтымның жартысын, жалғыз қызымды беремен дейді. Мырзамамбет деген киси бұл иске бел байлайды. Шынмашын менен Хорезмнің арасы 7 айлық жол еді. Мырзамамбет Юсупбекке мен Гөззалша патшасына жаман атлы болып қаштым деп алдап сарайда хызмет етеді. Оны Бозуғлан көріп усы құлдан қутыл дейді. Юсупбек бір құлдан душпан болама дейді. Мырзамамбет Юсупбекке Гөззалша патшаның ғәзийнесінен қырық ғашырға зер артып майданға қойып едим, соны әкелсем қалай болады дейді. Юсупбекти жигитлері менен ертіп Шынмашынға алып кетеді. Мырзамамбет Юсупбекти алдап Гөззалшаның әскерлерінің қолына тапсырады. Юсупбеклер мәс болып уйықлап атырғанда бенде етіп алып кетеді. Изинен Әширбек келип қууады. Қызылбаслардың әскери көплик етіп жеңе алмайды. Юсуп-Ахметтің Қырық жигиті изине қайтады. Юсупбектің хаялы Гүлхәсел, қарындасы Қарлығаш, анасы Лалахан аза тутады. Юсуп-Ахметке қызылбаслар көп азап береді. Гөззалша оны сарсаң етіп өлтириңлер дейді. Оларға атқан кесек өзлеріне тийеді. Ақыры оларды зинданға салады. Зинданда баба Қамбарда жатыр еді. Мырза—Шарап дегеннің Қара-

көз айым қызы Юсуп-Ахметтің зинданда жатырғанын білтіп күнде азық әкеліп таслайды. Гүлхәсел тырна-ның қанатына хат жазып жибереді. Ол тырна Юсуп-Ахметке келеді. Хатты оқып, олар Бозуғланға хат жа-зып жибереді. Гөззалша шайырларды жарыстырады. Юсупбек татшаның Көкше деген шайыры жеңеді. Юсупбекті зинданнан азат етіп жибереді. Юсуп-Ах-мет елине қайтады. Изинен Көкше шайыр қуады. Көкшениң қулақ-мурнын кесіп қайтарады. Юсуп Ах-мет елине келеді. Ахметбектің хаялын Айтжан алмақ-шы болып өткізип атырған тойдың үстинен шығады. Юсуптың хаялының, анасы, қарындасының көзі соқыр болып қалады. Хәзирети Шахмарданның дүлдил аты-ның басқан топырағын сүртіп көзлерін ашады. Хаялы Гүлхәселге қосылады. Ахметтің хаялы Айтжанға тий-мейтуғынын, өлсе де, Ахметті күтетуғынын айтады. Сол уақытта Айтжанды бенде қылып Юсуп Ахметтің алдына әкеледі. Ахмет Айтжанды босатады. Оған Қарлығашты береді. Хаялы менен қайтадан некеден өтіп қосылады. Ералы ханның да соқыр көзін ашады. Юсуп-Ахмет енді Гөззалшаның елинде зинданда жатырған Баба Қамбарды қутқаруы үшін Шынма-шынға атланады. Гөззалша Қаракөзді Баба Қамбар-ға алып береді. Гөззалшаны өз тахтына отырғызып, көп зер, мал-дүнья менен елине келеді. Әрмансыз дәурән сүреді.

«ЮСУП—ЗЫЛЫХА»—қарақалпақ халық дәстан-ларының бири. Бул дәстанның Хайрулла қыссаханнан алған варианты менен 1822-жылы көширип жазылған жазба варианты Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң кітапханасында сақлаулы тұр. Усы Хайрулла қыссахан варианты қарақалпақ фольклорының XVI-томында 1986-жылы баспадан шық-ты. Бул дәстан Шығыс халықтарында ең кең тарал-ған дәстанлардың бири. Дәстанның қысқаша мазму-ны: Яқып деген кишиниң он еки улы болады. Ең киш-кене улы Юсуп Рахила деген хаялынан тууыл-ған еди. Анасы оны тууған күни қайтыс болады. Юсуп хош ҳауаз, сазенде болады. Сулыулық-тан алдына адам салмайды. Қудай таала он есе сулыулықтың тоғыз есесин Юсупке береді, қалғанларын басқа адамларға береді. Юсупты әкеси Яқып басқа балаларынан жақсы көреді. Соны қызға-

нып балалары Юсупти өлтирмекши болады. Оны ата-сыннан сорап аң аңлауға алып шығады. Өлтирмекши болғанда аспаннан қара құс келип өлтиргизбейди. Юсупти шөлистанда құдыққа таслап, кийімлерин қанға бояп, қасқыр жеп кетті деп келеді. Юсупти құдықтан саудагерлер шығарады. Ағалары келип оны құл деп сатады. Зылайха Магриб замин патшасының қызы болады. Түсінде Юсупти көріп ашық болады. Таймус патша қызын Мысыр патшасы Мәлік Раянға береді. Зылайха түсіндегі көрген Юсуп болмағанына қана болады. Бабасы келип Зылайханың сүүретін илеп Мәлік раянға береді. Зылайха аман қалады. Юсупти саудагер Мәлік Мысырға алып келеді. Адамлар оның шырайын көріп хайран қалады. Юсуптиң бетине нықан жауып қояды. Мәлік саудагер Юсупти сатпақшы болады. Зылайха Мәлік Раянға Юсупти сатып алдырады. Юсуп оның менен Зылайхаға қарамайды. Зылайха Юсуп пенен екеуінің сүүреті салынған сарай салдырады. Юсупке барлық хаял ашық болады. Өсек сөзден қутылыу үшін Зылайха Юсупти зинданға салдырады. Мәлік Раян түс көреді. Оны Юсуп жорыйтуғынын ұезир сақа айтады. Юсупти зинданнан шығарады. Мәлік Юсупти гүнасыз екенін билип Зылайханы талақ етеді. Юсуп Мәлік Раянның елінде болатуғын жети жыл ашлықты айтады. Жети жылдан соң тоқшылық болады дейді. Юсуп өзіннің жамалы менен аш адамларға азық болады. Мәлік Раян өзіннің тахтын беріп Юсупти патша етеді. Юсуп енді ашықлық дәртінен қарайған Зылайха менен ушырасады. Танымайды. Зылайха бултларға жалбарынып жылайды. Булттар Юсупке Зылайханың хақықый ашық екенін айтады. Юсуп Зылайхаға келип, оған ықлас пенен қарайды. Зылайха он төрт жасар қыз болады. Екеуі қосылады. Енді Шам хәм Қанат қаласында қымбатшылық, ашлық болады. Юсуптиң ағалары дән сорап Юсупке келеді. Юсуп оларға ғәлле беріп, әкесине хат жазып беріп жибереді. Иниси Ибни Ямин менен табысады. Әкеси Яқып Юсуптың хабарын еситіп ізлеп келеді. Әкеси менен қосылып Қанапға барады. Соң Мысырға келеді. Арадан елиу жыл өтеді. Ол Қанап хәм Шам қаласының халқын қосып бір неше күн сайыр етип ақыры өледі. Изинше Зылайхада қайғыға шыдай алмай олда өледі. Оның қәбирин Юсуптиң оң тәрепине қояды.

Бул дэстан Шығыс халықларында араб, иран, Һинд, түркий халықларының барлығында дерлик бар. Оның сюжети «Библия» Һәм «Қуран» ға киргизилген. Дүньяда аты белгили Шығыстың уллы классиклеринин бэри (Фердаўсий, Низамий, Жамий, Рабғузий, Дүрбек, Андалип) бул дэстанның сюжетине шығарма жазған.

С. Ахметов, С. Бақадырова.

КРАТКИЕ ТЕРМИНЫ ПО ФОЛЬКЛОРИСТИКЕ

На каракалпакском языке

Издательство «Билим»
Нукус — 1992

Редакция баслығы *Қ. Алиев*
Редакторы *Г. Тлегенова*
Худ. ред. *А. Құлбаев*
Тех. ред. *Г. Жолмурзина*
Корректоры *Б. Файзуллаева*

ИБ №303 .

Териўге берилген ўақты 25.04.92-ж. Басыўға рұхсат етилген ўақты 26.06.92-ж. Қағаз форматы 84x108^{1/2}, Қағаз №2. Әдебий гарнитура. Кегль 10. Жоқары баспа усылда басылды. Көлемі 4,75 баспа табақ. 7;98 шәрилі баспа табақ, 8,0 есап баспа табақ. Буйыртпа 56. Тиражы 5000. Бақасы шәртнама бойынша.

«Билим» баспасы, 742010. Нөкис қаласы, Калинин көшесі №62.

Қарақалпақстан республикасы баспа ислери бойынша Мәмлекетлик комитетиниң «Правда» газетасының 50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты, 742000. Нөкис қаласы К. Маркс көшеси, 9.

42150 3077

Berges